

СІЧЕНЬ-
ЛЮТИЙ
2016
№ 1 (127)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Шумило С. До питання просвітницької місії святих Кирила і Мефодія, винайдення слов'янської писемності і початкової християнізації Русі в IX ст. 3

Балушок В. Загадкові севрюки: 2. Етнічна природа спільноти. . . . 18

Тимів І. Битва з татарами під Мартиновим 1624 р. 29

Адрюг А. Графіка титульних аркушів чернігівських і новгород-сіверських видань другої половини XVII – початку XVIII століть. . . 43

Циганок О. Опис курсу риторики Чернігівського колегіуму Reginae Hortus Eloquentiae...» (1717/18 н. р.). 52

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Коваленко В. Коли виник Батурин? 57

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Нижник Л. З історії П'ятницької церкви. 66

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю. Доба Мазепи й Палія в документах. 72

Іванюк С. Карл XII проти Веприка (грудень 1708 - січень 1709 р.). 93

Казіміров Д. Маєтності чернігівського полкового осавула Василя Павловського у Менській сотні. 97

РОЗВІДКИ

Герасимчук О. Землевпорядкування на казенних землях Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.). 107

Касян Л. Джерельний потенціал аудіовізуальних документів у дослідженні культурно-громадської та літературної діяльності П. Г. Тичини 115

Непотенко І. Пам'яткоохоронна діяльність у Чернігові у 1919–1920-х рр.: шляхи реалізації. 122

Сергєєв С. Будівля Державного архіву Чернігівської області в повоєнні роки. 130

Тимошик М. Продрозкладка на селян як предтеча голодомору в Україні: на архівних матеріалах села Данина Ніжинського району. 137

ДИСКУСІЙНІ НОТАТКИ

Магула А. Мена – місто давнє, сіверянське (щодо висвітлення історії давнього населеного пункту в публікаціях О. Салтана). . . 148

ЮВІЛЕЇ

Боровик А. С. Ю. Борисенко – директор Чернігівського учительського інституту (1946 – 1948 рр.). 176

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Тарасенко І. Малознані документи гетьманів Івана Мазепи та Івана Скоропадського. 183

ГЕНЕАЛОГІЧНІ НОТАТКИ

Костирко В. Рід Костирків із Солонівки. 188

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Іваницька С. В'ячеслав Липинський: повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) К., 2015. . . . 195

Ситий І. Гавриленко В.О. Шлях до сфрагістики. – Київ; Львів, 2014; Ілюстрований бібліографічний покажчик з української сфрагістики / Упор. В.О.Гавриленко. – К., 2015. . . . 203

Чугаєва І. Ищенко А. С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность. – Ростов-на-Дону, 2014. . . . 205

Павленко С. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. о. Ю. Мицик. – Т. I–IV. – Київ, 2012–2015. 208

НАУКОВА ХРОНІКА

Герасимчук О. «Четверті Фльорівські читання»: до 100-річчя Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 210

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самоїленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Остряк

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Савинович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболев

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 7 від 27 січня 2016 р.)

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК94 (477)

Сергій Шумило

ДО ПИТАННЯ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ МІСІЇ СВЯТИХ КИРИЛА І МЕФОДІЯ, ВИНАЙДЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ І ПОЧАТКОВОЇ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ РУСІ В IX ст.

Дослідження присвячене питанням просвітницької місії святих Кирила і Мефодія, винайдення ними слов'янської писемності і початкової християнізації Русі в IX ст. Спираючись на різноманітні давньоруські та візантійські історичні свідоцтва і джерела, а також дослідження інших авторів, обґрунтовується гіпотеза, що слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій винайдення слов'янської писемності і перші переклади Святого Письма здійснили до своєї подорожі у Моравію, в рамках візантійської дипломатичної місії 861 – 862 рр. на Русь, в результаті якої відбулося перше хрещення правлячої верхівки Київської Русі.

Ключові слова: Святі Кирило і Мефодій, київський князь Оскольд, християнізація Русі, слов'янська писемність, Візантія, Київська Русь, Крим, Хазарія.

У 2016 р. виповнюється 1155-річчя місіонерської діяльності святих Кирила і Мефодія в Криму і так званих «землях Хазарії».

Тема ця досі залишається найменш вивченою, повною протиріч і недовомовленостей. Досі серед учених немає єдиної думки відносно географії маршруту хазарської місії 861 – 862 рр., її причин і наслідків. Як зауважував проф. М. Артамонов, питання про хазарську місію Константина (Кирила) Філософа «належить до числа найскладніших і найбільш заплутаних проблем хазарської історії, оскільки попередні дослідники не знаходили для нього належного підходу»¹.

Варто зазначити, що наприкінці XIX – початку XX ст. у вітчизняній науці спостерігався певний прорив у цьому питанні. Такі видатні вчені, як акад. В. Ламанський, проф. В. Пархоменко, проф. А. Карташов та інші робили спроби знайти відповіді на загадкові аспекти цієї місії та її значення в початковій історії Давньої Русі². Проте, після подій 1917 р., продовження вивчення цього питання було фактично перерване через різні суб'єктивні чинники.

На думку вказаних істориків, так звана «хазарська місія» святих Кирила і Мефодія мала пряме відношення до походу русів у 860 р. на Константинополь і дипломатичних переговорів, що відбулися невдовзі по тому між Руссю і Візантією.

Оскільки ця подія мала виняткове значення у процесі становлення державності Київської Русі та її християнізації, зупинимося на ній детальніше.

© Шумило Сергій Вікторович – директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні, головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина», заступник голови «Товариства пам'яті князя Оскольда».

Згідно з вітчизняними і візантійськими літописними джерелами, 18 червня 860 р. руський флот у складі 200 кораблів атакував столицю Візантійської імперії³. І хоча самого міста русини взяти так і не змогли, проте близько тижня протримали в неймовірному страху беззахисних жителів Царгорода. Про це повідомляє безпосередній очевидець і учасник тих подій – святий патріарх Фотій⁴. При цьому, як повідомляє «Повість временних літ», від руйнування руськими язичниками місто було врятоване дивом: після молебня і покладення св. патріархом Фотієм влахернської Ризи Богородиці в морі несподівано піднялася буря і «безбожнихъ Руси корабли смяте»⁵. Никоновський літописний звід із цього приводу доповнює: «Взвратишася Оскольдъ и Дирьъ отъ Царяграда въ мале дружине, и бисть въ Кіеве плачъ велий»⁶. Аналогічні свідчення зустрічаємо ми в Іоакимовському літописі. Є згадки про цю подію і в пізніших творах (Густинський літопис та інші).

Свідчення вітчизняних літописів істотно доповнюють свідчення про напад русинів у 860 р. на Царгород – як болгарського хронографу Георгія Амартола, що повідомляє про похід Оскольда Київського на Константинополь, так і більше десятка візантійських хронік*.

При цьому в грецьких джерелах походу Русі на Царгород у 860 р. і подіям, що послідували за ним, приділено досить серйозну увагу. Усе це свідчить про те значення, яке ця подія мала не лише для майбутніх русько-візантійських відносин, але і для всієї світової ойкумени.

Грецькі джерела практично одноголосно повідомляють, що, зазнавши поразки під стінами Царгорода і повернувшись додому, руські князі невдовзі прислали до візантійського імператора послів. У результаті проведених дипломатичних переговорів між двома країнами був укладений мирний договір, що пов'язав до того безвісну Русь і могутню Візантію узами дружби і міждержавних відносин⁷. По суті, відбулося «дипломатичне визнання» давньоруської держави на міжнародному рівні⁸.

У обговорюваній темі важливу роль відіграє питання про місце локалізації Русі, що організувала похід 860 року. Традиційно більшість учених, посилаючись на літописні джерела, відносить його до Києва і Середнього Подніпров'я⁹. Проте є й інші думки. Так, наприкінці XIX ст. деякими істориками висловлювалося припущення, що похід здійснила «Тмутараканська» або Азовсько-Чорноморська Русь¹⁰. На початку XXI ст. з-під пера деяких російських дослідників з'явилася нова гіпотеза про те, що першою столицею Русі була Ладога, і, відповідно, похід на Константинополь міг бути здійснений з півночі¹¹. Є також припущення про те, що похід цей був здійснений якимсь «Руським каганатом», що гіпотетично міг розташовуватися десь у межиріччі Волги, Трубежа і Которослі, а то і взагалі Хазарією, яка нібито заснувала навіть Київ¹².

Незважаючи на появу останнім часом різних гіпотез з цього питання, все ж доводиться визнати, що наявні вітчизняні літописні свідчення однозначно похід русів на Царгород у IX ст. відносять до Києва і його князя Оскольда. Як би ми не намагалися пояснити наявність цих свідчень у давньоруських літописах, факт залишається фактом: ніяких інших документів, що підтверджували б причетність до походу 860 р. якихось інших центрів Русі, окрім Києва, ми не маємо. Тому доводиться виходити з того, що нам повідомляє давньоруський літопис.

З іншого боку, необхідно визнати справедливою думку, що Київ навряд чи міг самостійно організувати в 860 р. похід на Царгород. Швидше за все, в подібному поході брали участь різні племена Давньої Русі, об'єднані, згідно з арабськими джерелами, навколо трьох рівноправних центрів: Куяїї, Славії і Артанії¹³.

Найправдоподібнішою представляється реконструкція походу, запропонована проф. Г. В. Вернадським, який, відаючи перевагу так званій «тмутараканській

* Хроніка Симеона Логофета, повідомлення Микити Пафлагонянина, Константина Багрянородного, Лева Граматика, Скорочувача Симеонова, Георгія Мніха, Продовжувача Феофана, Іоана Скілиці, Георгія Кедріна, Іоана Зонари, Михаїла Гліки, Константина Манасія, Феодосія Мелитенського та інших. Також присутні згадування про цю подію в листі римського папи Миколая до імператора Михаїла від 28 вересня 865 року, у Венеціанській Хроніці Іоана Диякона, в т. зв. «Брюсельській» хроніці, яка називає навіть точну дату нападу Русі на Константинополь (18 червня 860 р.), а також в низці польських хронік (Я. Длугоша, М. Міховського, М. Стрийковського та ін.).

теорії», все ж вважав, що походи Азовсько-Чорноморської Русі на Константинополь здійснювалися за безпосередньої участі, а то й верховенства Русі Київської. Як він писав: «В 860 р. Аскольд і Дір об'єднали сили з приазовськими русами для нападу на Константинополь»¹⁴. «Цілком можливо, що в районі лагуни, утвореної при впадінні Кінської в Дніпро, нижче за сучасне місто Запоріжжя, експедиційні війська Руського каганату возз'єдналися із загоном Аскольда і Діра, що йшов з Києва. Об'єднана флотилія руських кораблів, вірогідно, потім пішла вниз по Кінській і нижньому Дніпру в Чорне море, а по ньому попрямувала прямо на південь до Босфору»¹⁵.

Подібної думки дотримувався й інший прибічник «тмутараканської теорії» Д. І. Гловайський, який, зазначаючи, що похід 860 р. здійснювала «Дніпровська або Полянська Русь»¹⁶, уточнює, що «морські походи Київських Русів здійснювалися, звичайно, за допомогою їх приморських родичів»¹⁷.

Якщо визнати справедливою версію, що цей похід здійснювався об'єднаною армією різних слов'янських племен під керівництвом русів на чолі з київськими князями, то тоді сама собою відпадає і проблема з локалізацією його початкового регіону. Питання, звідки саме виступив об'єднаний флот русів, втрачає свою принциповість. Навіть якщо і не з Києва, а з Причорномор'я або Приазов'я, це абсолютно не означає, що він не міг розроблятися і координуватися з Києва. Інакше можна поставити під сумнів і літописні свідчення про причетність Києва до походів на греків під час князювання Олега, Ігоря, Святослава, Володимира і Ярослава. Чи з Києва розпочиналися ці походи або з якихось інших опорних пунктів? Святослав взагалі довгий час свою ставку тримав в Дунайській Болгарії, проте це зовсім не означало, що Київ не був центром Русі.

З літописних джерел ми знаємо, що київські князі неодноразово «воювали країну Корсунську». У цьому регіоні Київська Русь справдана мала свої інтереси, власні колонії і бази, чим і пояснюється її військова і торговельна активність у Криму, Причорномор'ї і Приазов'ї. Подібні опорні пункти Київська Русь могла мати тут і на початковій стадії свого розвитку в IX ст. Як уже відзначалося, археологічні дані не підтверджують можливість існування тут самостійної держави русів. При цьому, на думку Д. Таліса, це не знімає можливості проникнення в регіон «нечисленних і етнічно розрізнених груп, у тому числі і слов'янських, які не залишили ніяких археологічних слідів»¹⁸. Таким чином, якщо і можна говорити про присутність у Причорноморсько-Приазовському регіоні русів, то швидше у вигляді невеликих руських військових баз, що спиралися на «союзницьку допомогу» місцевого населення, але ніяк не окремої потужної держави русів¹⁹.

До речі, якщо виходити з описів патріарха Фотія, то абсолютно очевидно, що йдеться все ж не про сусідів візантійських володінь у Причорномор'ї і Криму, але про віддаленіший і маловідомий грекам народ. З усіх народів під такі описи підпадає тільки Київська Русь періоду свого становлення.

З іншого боку, якщо врахувати, що Київ в IX ст. міг мати свої бази й опорні пункти в Криму і Приазов'ї, то цілком можливо, що той же князь Оскольд міг приймати грецьких послів і єпископа (і, зокрема, святих Кирила і Мефодія) та проводити Віче за участю частини бояр і дружини не лише в Києві, але і в одній з руських баз на Азовсько-Чорноморському узбережжі або в Криму. І там же прийняти обряд хрещення, як пізніше це зробив і князь Володимир Київський, який хрестився не в стольному Києві, а в Херсонесі. У такому випадку, якщо ця гіпотеза вірна, переказ про хрещення Оскольда цілком співпадає не лише з грецькими хроніками, але і з Паннонськими життями Кирила і Мефодія, що повідомляють про скликання Віче, про явлене на ньому чудо неспалимого Євангелія і хрещення язичницького кагана і його підданих, що послідувало після цього.

Таке трактування частково знімає питання про те, яка ж Русь хрестилася в IX ст. – Київська або Азовсько-Чорноморська. Враховуючи існування в середині IX ст. тісних зв'язків між Києвом і Азовсько-Чорноморськими колоніями Русі, ми цілком можемо припустити, що хрестилися тоді представники обох частин Русі за безпосередньої участі київського князя Оскольда. До речі, цим якоюсь мірою може пояснюватись і те,

що в пізнішому київському літописанні не бачимо хрещення Оскольда. Відбувшись за межами Києва, воно могло залишитися непоміченим для основної маси київських язичників, а тому, можливо, не чітко збереглося і в народній пам'яті.

Правдоподібність цієї версії частково підтверджують і знахідки київських скарбів. Якщо похід русів дійсно зазнав поразки від бурі, що несподівано розігралася, то ні про які «щедрі дари» з Константинополя тоді не могло бути і мови. Тому і в київських скарбах немає монет царгородського карбування того часу. Проте в київських скарбах IX – X ст. достатньо візантійських монет херсонеського карбу. Зокрема, найбільш ранні з них належать Михайлу III і Василю Македоняну²⁰.

Ці монети підтверджують факт укладення мирного договору між русами та візантійцями і підношення русам щедрих дарів. Те, що знайдені візантійські монети були херсонеського карбу, ніяк не спростовує вищесказаного. Дари могли бути піднесені русам і в Херсонесі, де цілком міг підписуватися і мирний договір між Руссю і Візантією. Так само отримував у Херсонесі дари, укладав договори і навіть приймав хрещення століттям пізніше київський князь Володимир.

До речі, саме до цього часу (860 – 861 рр.) Життя св. Кирила (Костянтина Філософа) відносять його перебування в Херсонесі у складі офіційного візантійського посольства. Згідно з Життями, саме тоді в Херсонесі Кирило і Мефодій уперше познайомилися з текстами, що були написані «руськими письменами», і з людиною, що навчила їх руській мові. І, судячи з усього, саме тут ними було завершено винахід загальнослов'янської писемності²¹. Якщо представники посольської місії імператора вивчали в Херсонесі руську мову, то чи не означає ця присутність тут же посольства і від руського князя? А отже, цілком імовірно, що і переговори між русами і візантійськими послами після подій 860 р. могли проходити саме в Херсонесі.

З грецьких джерел відомо, що наслідком походу русів у 860 р. на Константинополь було підписання мирного договору між Руссю і Візантією. Одним з пунктів цього договору було питання про хрещення русів.

Подібні свідчення про перше Хрещення на Русі в IX ст. зустрічаються у багатьох візантійських авторів, зокрема у патріарха Фотія, Микити Пафлогонянина, Костянтина Багрянородного, Кедрина, Скилиці, Зонари, Льва Граматика, Михайла Гліки та інших. З цих джерел ми знаємо, що хрещення прийняли ті руси, що здійснювали похід на Царгород. А «Повість временних літ» та інші вітчизняні літописи керівництвом цим походом однозначно відносять до київського князя Оскольда. Найдетальніше вказані події описані в Никонівському літописному зводі²², що доніс до нас відомості раннього руського літописання. Крім того, свідчення про похід русів на Царгород і прийняття християнства зустрічаємо ми також і в низці інших вітчизняних джерел. Навіть такі пізні з них, як Густинський літопис, Мазуринський літописець, Хронограф західноруської редакції та інші зберегли пам'ять про цю подію. Зустрічаються згадки про це також в Степенній книзі, Київському Синописі та інших творах. Навіть Церковний Статут св. князя Володимира відображає факт прийняття християнства на Русі за св. патріарха Фотія.

Грецькі джерела повідомляють, що в результаті укладення між Руссю і Візантією мирного договору з Константинополя до русів була відряджена християнська просвітницька місія, що успішно охрестила руського князя і деяких з його бояр, дружинників і підданих. При цьому Костянтин Багрянородний та ряд інших візантійських авторів уточнюють, що сталося це хрещення на спеціально скликаному віче, після тривалих релігійних диспутів і показаного грецьким місіонером чуда з неспалимим Євангелієм. Ці описи близько перекликаються з повідомленнями Никоновського літописного зводу, де в розділі, виділеному під заголовком «О князи Русьѣм Осколде», не лише повідомляється про прийняття русами та їхнім князем християнства, але також уточнюється, що їхнє хрещення було здійснене в результаті чуда з Євангелієм, що не згоріло, а сама ця подія віднесена безпосередньо до київського князя Оскольда²³.

Але, що понад усе вражає, саме ці ж події описуються в житійних текстах про св. Кирила (Костянтина Філософа) як Паннонських, так і інших, зокрема в Кольбертинських анналах і Бандуричевому казанні. З них ми знаємо, що чудо з неспалимим

Євангелієм здійснили святі Кирило і Мефодій під час своєї так званої «хазарської місії», яка відбулася в 861 – 862 рр. У результаті цього дива від них хрестилися тоді язичницький каган і з ним близько 200 сімей.

При цьому Італійська легенда уточняє, що солунські брати свою місію навернення язичників до християнства здійснили не в самій Хазарії, але в «хазарській провінції», а «Бандуричеве казання» доповнює, що св. Кирилом (Костянтином Філософом) був охрещений тоді саме руський князь-каган, правда, помилково названий Володимиром. Проте таке помилкове змішування двох хрещень Русі в 860-і рр. і 980-і рр., тобто при Оскольді й Володимирі, зустрічається в багатьох джерелах післяволодимирової доби. Так, як вже відзначалося, навіть Церковний Статут св. князя Володимира змішує дві ці події і повідомляє, що Володимир прийняв хрещення від патріарха Фотія, який жив за 100 років до Володимира і за якого Русь справді прийняла хрещення в 860-і рр. Аналогічно в Тверському і Воскресенському літописах повідомляється, що Костянтин Філософ, а в «Повісті временних літ» просто Філософ проповідував християнство київському князеві Володимиру. Таким чином, незважаючи на наявні хронологічні неточності, давньоруський літопис зберіг пам'ять про причетність святих Кирила і Мефодія до хрещення Русі в IX ст.

На думку акад. В. Ламанського, подібні змішування подій першого і другого хрещень Русі свідчать про те, що автори цих описів користувалися якимись більш древніми, такими, що не дійшли до нас, джерелами, але які через незнання подробиць хрещення за Оскольда помилково були перекладені ними стосовно лише хрещення Володимира²⁴. Крім того, як вважали акад. О. Шахматов, акад. Б. Рибаків та інші, в XII ст. давньоруські літописні тексти зазнали істотного редагування з боку переписувачів (так звана «Мстиславова редакція 1118 року»)²⁵. Судячи з усього, особливої цензури зазнали повідомлення про перше Хрещення Русі в IX ст., які, на догоду династично-політичним інтересам Рюриковичів, штучно переносилися на події Володимирового хрещення²⁶, що і викликало наявну в джерелах плутанину.

Як би то не було, але, співставляючи вищезгадані візантійські й вітчизняні свідчення про хрещення русів у 860-і рр. і подробиці так званої «хазарської місії» святих Кирила і Мефодія, цілком правдивою виглядає версія про те, що перше хрещення на Русі в IX ст. було здійснене саме цими слов'янськими просвітителями. На цій версії, як уже відзначалося, наполягали В. Ламанський, В. Пархоменко, А. Карташов та інші.

У житті св. Кирила (Костянтина Філософа) відзначається, що він з братом хрестив язичників – кагана хазар і його людей, з чого деякими істориками був зроблений висновок, що брати хрестили хазарські племена. Ця думка спростовується тим фактом, що хазари за своїм віросповіданням на той час були не язичниками, а монотеїстами (головним чином іудеями), а іудаїзм вже довгий час був офіційною релігією Хазарського каганату. До того ж, на думку С. Плетнєвої, хазаро-іудейські кагани настільки фанатично були прихильні своїй новій вірі, що саме в цей час вели в країні релігійні війни²⁷. Цілком очевидно, що від св. Кирила хрестилися тоді не хазарські, а якісь інші племена. Святі Кирило і Мефодій дійсно їздили у складі хазарського посольства в м. Итиль, можливо, навіть брали участь у диспуті з іудейськими первосвященниками, проте та місія була суто дипломатичною і, до речі, виявилася невдалою. Про це в листі до Хасдая Ібн-Шафрута свідчить і хазаро-іудейський каган Іосиф²⁸. Ніякого навернення хазарського кагана до християнства в 860 – 861 роках, про яке йдеться в пізніших редакціях життя св. Кирила, історія не знає. Як відмічає С. Плетнєва, «християнізація Хазарії взагалі не влаштовувала кагана, оскільки вона, по суті, означала ідеологічне підпорядкування сусіднім християнським державам і, головне, могутній Візантійській імперії»²⁹. Тому з часів примусового запровадження в Хазарії іудаїзму, християнство, що мало тут давнє коріння і розгалужену церковну організацію (сім єпархій на чолі з архієреями), опиняється в нерівних умовах у порівнянні з новою державною релігією. На думку С. Плетнєвої, від недавньої надзвичайної віротерпимості в каганаті не залишилося і сліду³⁰. З цією думкою погоджується М. Артамонов, який відмічає, що з введенням в Хазарії іудаїзму «релігійні обмеження і переслідування поширилися не лише на християн, вони охопили і мусульман»³¹.

Більше того, в країні на релігійному ґрунті почалася жорстока громадянська війна. Як відмічає С. Плетньова, «нова релігія не об'єднала, а навпаки, роз'єднала і без того хитке державне утворення, очолюване хазарами. Прийняття іудаїзму каганом, царем і усією ітильською знаттю відірвало їх від хазарської аристократії. Між ітильською і провінційною аристократією почалася боротьба за владу і вплив у каганаті. Боротьба велася безжальна, в ній гинули не лише «фрондери», але і видатні представники іудейської верхівки»³².

Виходячи з вищесказаного, говорити про прийняття хазарським каганом християнства в 860-і рр. не доводиться. Швидше за все, може йтися лише про хрещення східнослов'янських язичницьких племен, які до цього довгий час перебували в тісному військово-політичному союзі з Хазарією, і тільки помилково, за старою пам'яттю, були названі пізнішими авторами житія св. Кирила «хазарами».

На думку В. Ламанського: у візантійських та західно-європейських авторів «усі слов'янські племена, які платили данину хазарам, називалися загальним ім'ям хазар, точно так, як згодом стали називатися ім'ям Русі»³³. Нагадаємо, що, згідно з «Повістю временних літ», у тій чи іншій формі данинної залежності від Хазарії певний час перебували східнослов'янські землі полян, сіверян, радимичів і в'ятичів. Та і в самій Хазарії, як повідомляють арабські автори Абульфед, ал-Бекри та інші, слов'яни становили значну частину населення каганату³⁴. Тому, як вважає Ламанський, для західних агіографів «уся ця велика країна від Дербенту на північний захід до Києва і далі була Хазарією»³⁵. Подібне уявлення про землі східних слов'ян складалося не без участі самих хазар. Так, хазарський каган Юсиф у листі до скарбника кордовського халіфа, описуючи Хазарію, включав до неї і значну кількість земель східного слов'янства, що знаходилися в данинній залежності від неї. Більше того, навіть у деяких візантійських та італійських джерелах XIV-XV ст. під терміном «Хазарія» згадуються Крим та Причорномор'я, а саме Чорне море називається Хазарським.

Тому не дивно, що переписувачі житій св. Кирила (тексти яких дійшли до нас лише в списках XV – XVI ст.³⁶) помилково називають східних слов'ян «хазарами», а самі їхні землі – «Хазарією» або «провінцією Хазарії».

Слід зазначити, що помилка відносно хазарського походження подніпровських слов'ян була поширеною не лише серед зарубіжних, але і вітчизняних авторів, причому навіть у XVIII – XIX ст. Навіть у так званій «Історії Русів», виданій у Москві в 1846 р., ця помилка повторювалася як історичний факт. Зокрема, її автор, називаючи слов'янських воїнів «козарами», стверджує, що пізніше вони були греками перейменовані «з козар у козаки, і така назва назавжди вже у них залишилася»³⁷. При цьому автор «Історії Русів» до «козар» відносить і напад русів на Константинополь у 860 р.³⁸, а також і самого київського князя Оскольда, названого тут «звитязним у війнах»³⁹.

Подібна думка досить часто зустрічається в літературі XVII – XVIII ст. Так, у літописі гадяцького полковника Григорія Грабянки (кінець XVII – поч. XVIII ст.) стверджується, що «народ малоруський, прозваний козаками», походить «від козар»⁴⁰ і що «їхні, козаків, пробатьки – козари»⁴¹, а також, що «народ славенський або козари» «перетворилися з козарів на козаків»⁴². Більше того, автор стверджує, що «від козарів малоруські вої мало що змінили: змінили назву, замість козарів козаками іменуються»⁴³. А про похід на Константинополь і хрещення в IX ст. Грабянка так повідомляє: «Каган з охотою піддався на підмову і з великим військом козарським... рушив на стольний град Константинополь. І таки взяв би його, колиб не був переможений чудесною нездоланною силою Пресвятої Богородиці... Після тієї страшної перемоги над козарами під Константинополем... невдовзі козари, з греками помирившись по-християнськи, почали від херсонян переймати віру і, споріднившись з ними, поклали в себе православно-кафолічний догмат проповідувати. І на тому наміру своєму твердо стояли»⁴⁴. Також Грабянка пише, що хазари «продовжували владарювати над Києвом та над іншими руськими землями, щедрю данину в них збираючи»⁴⁵.

В іншому документі – конституції П. Орлика за 1710 р. про предків українських козаків аналогічно стверджується, ніби «народ козацький, давній та відважний, раніше званий козарським, спочатку піднісся безсмертною славою, широкими володіннями

і героїчними діями, яких не лише сусідні народи, але і сама Східна (Візантійська) Імперія на морі й на суші боялася настільки, що Східний Імператор, замисливши умирити цей народ, поєднався з ним тісним союзом»⁴⁶. І що народ цей був тоді навернений до «віри православного східного обряду, якою колись відважний козацький народ був просвічений через козарських князів від Константинопольського Апостольського престолу. І відтоді аж донині (наш народ) твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією»⁴⁷.

Безумовно, ані «Історію Русів», ані літопис Г. Грабянки, ані Конституцію П. Орлика неможливо в даному випадку розглядати як серйозні джерела. Проте наведені тут цитати можуть свідчити про те, наскільки міцно вказана помилка була поширеною аж до XVIII – XIX ст., що навіть в політичних документах як загальновізантійський факт відбивалося помилкове уявлення про хрещення в IX ст. не Русі, а «Хазарії», і що нібито через «хазарських каганів» християнство поширилося на Русі. Причому, в даному випадку історія вітчизняного православ'я виводиться не від Володимира, а задовго до нього, від якогось «козарського князя», що прийняв православ'я від Константинопольського патріархату. Тут ми бачимо явний зв'язок з легендою Паннонського життя про хрещення «хазарського кагана» св. Кирилом, посланим константинопольським патріархом.

Варто звернути увагу, що якщо навіть вітчизняні автори так довго були схильні до подібного роду помилок, то що можна чекати від зарубіжних укладачів і переписувачів житійних оповідань, які були мало знайомі з історією як Хазарії, так і Русі, і тому з повною серйозністю повідомляли про хрещення в 860 – 862 рр. «хазарського кагана» і його підданих.

Повертаючись до «хазарської місії» свв. Кирила і Мефодія, варто звернути увагу на одну важливу деталь – свою місію солунські брати здійснюють не самостійно, а у складі офіційної дипломатичної місії візантійського імператора. Цей момент також наштовхує на думку про її можливий взаємозв'язок з наслідками походу русів у 860 р. Безумовно, така впливова світова наддержавна, якою була тоді Візантія, не пішла б на поспішне налагодження дипломатичних стосунків з «народом неіменитим, народом, що не брався в розрахунок, народом, що зараховується до рабів, безвісних, – але який отримав ім'я від походу на нас», – як відгукується про русів патріарх Фотій у своїй «Другій гомілії на нашестя Росів»⁴⁸. Саме така думка панувала тоді серед греків відносно Русі, яка, судячи з усього, до подій 860 р. вважалася «провінцією Хазарії». І неспроста Фотій називає русів «народом неіменитим» (тобто таким, що не мав імені) і «зараховуванням до рабів». Маючи тісні дипломатичні й династичні відносини з Хазарією, Візантія, за старою традицією, могла розглядати русів як підданих хазарського кагана, тобто «рабів». Тому не дивно, що після їхнього набігу в 860 р. на Константинополь, греки не лише продовжують вважати їх «хазарами», але і направляють посольство до хазарського кагана, де з'ясовують політичний статус «невідомої» їм Русі. Лише після того, як в Італії була підтверджена інформація, що Русь більше не є данником Хазарії, грецька дипломатична місія могла почати переговори з язичницьким князем (каганом) русів, що і знайшло своє часткове відображення в агіографічних казаннях про св. Кирила (Костянтина Філософа).

В. Ламанський звертає увагу на те, що вміщені в Паннонських житіях два оповідання (про релігійні диспути Костянтина Філософа з євреями в Італії і про хрещення ним язичницького кагана) істотно різняться між собою. У першій розповіді «Костянтинові співрозмовники і опоненти – євреї-книжники, а тут – некнижна чадь. На початку з'являється немов каган хазарський, єврейського сповідання, а тут теж каган, тільки язичник. У першій розповіді сцена відбувається неначе в палаці, в покоях кагана хазарського. У другій же розповіді, погано пов'язаній з першою, і каган не єврейського сповідання і був тоді, як видно, зовсім в інших відносинах з Візантією. Каган другої розповіді був ще нещодавно ворогом греків: у нього випрошує собі Костянтин Філософ двісті чоловік полонених з греків»⁴⁹.

Аналізуючи ці та інші подробиці, акад. В. Ламанський приходить до висновку, що «згадуване в Житті Костянтина Філософа хрещення ним двохсот сімей і було перше

Хрещення Русі, що згадується патріархом Фотієм»⁵⁰. І що «862 рік – не рік створення держави Русі, а рік першого хрещення Русі і введення в ній грамоти»⁵¹. Цієї ж думки дотримувався і проф. А. Карташов⁵².

На думку Ламанського і Карташова, під впливом київського князя Оскольда, Великоморавський князь Ростислав (846 – 870) теж запросив до себе в 863 р. перших слов'янських просвітителів і за прикладом сусідньої Київської Русі заснував власні національні православні єпархії⁵³. У Моравській легенді про ті події розповідається, що «Князь Моравії, почувши, що зробив філософ (Костянтин) у країні хазар (тобто Русі. – С.Ш.), а також маючи піклування про свій народ, відправив до імператора (візантійського – С.Ш.) послів з проханням, щоб той направив до його народу справжнього вчителя, який вказав би їм православну віру, встановлений закон і шлях істини»⁵⁴. За легендою виходить, що морави запросили до себе солунських братів після поширення чуток про їхні успіхи серед сусідніх «хазар». «Італійська легенда», яку, треба думати, склав єпископ Гавдерик Велетрійський, що мав можливість спілкуватися зі св. Кирилом у Римі, вже дещо конкретніше натякає на хрещення ними саме русичів, вказуючи на місіонерську діяльність не в самій Хазарії, а в «хазарській провінції». Як ми вже відмічали вище, саме такою «провінцією» тривалий час вважалася Русь не лише серед хазар, але і серед візантійців.

Розміркуючи про це, проф. А. В. Карташов відмічає: «Святі брати тому і покликані були до Моравії, що в їхніх руках був вже готовий апарат слов'янських перекладів. Морави просять собі не грецького катехізатора замість латинського і не в грецькій мові полягає «доброта закону, що походить від греків на усі країни». Що справа йде про продовження вже початої Візантією слов'янської віровчительної і богослужбової місії і тільки про долучення її до нової території і нового народу. Чутка про це стала відома в Моравії, і ні в чому іншому морави не мали потреби клопотатися перед Візантією»⁵⁵. Продовжуючи розвивати цю тему, проф. Карташов звертає увагу на неможливість фантастично-швидкого перекладу Святого Письма і багатьох богослужбових книг на слов'янську мову, як це подається в Паннонських житіях. Ця копітка і важка праця вимагала багатьох років, життє ж про це замовчує. «Уся багаторічна справа перекладу Біблії і богослужіння, – акцентує увагу Карташов, – здійснюється (за життєм. – С.Ш.) в одну мить перед відправкою до Моравії. Вигадка штучного дива. Вузкий націоналіст моравин прагне вкрати примат великого подвигу слов'янських апостолів на славу свого племені... Якби справа йшла так, як хочеться моравському фальсифікаторові..., тоді святі брати їхали б до Моравії майже з порожніми руками і, проповідуючи там усно, були б ще безпорадні налагодити школу, бо не було б ще текстів для навчання учнів і дітей. Між тим оповідач житія не соромлячись говорить нам, що як тільки Костянтин доїхав до Моравії, так негайно поставив на ноги багатолюдну школу і розгорнув перед нею широке коло богослужбових книг»⁵⁶.

За часів місіонерської діяльності святих Кирила і Мефодія до складу Великоморавської держави, окрім власне моравських земель, входили Західна Словаччина, Чехія, частина Південної Австрії, Нижня Паннонія, землі князівства Вислян, обидві частини Силезії (Вроцлавська і Опольська) і земля Лендян; на півночі вона досягала польського Кракова, а на сході простягалася до руських Карпат (через слов'яноруські Перемишльщину, Холмщину і Підляшшя до самої Галиції), до самої річки Сян. У значній частині цих неосяжних просторів благовістували святі Кирило і Мефодій та їхні учні, серед яких могли бути і руси. Так, народний переказ зберіг свідчення про посередництво між Руською і Моравською єпархіями Наврока, який був учнем святих Кирила і Мефодія⁵⁷.

Слід зазначити, що серед багатьох, згодом латинізованих, західнослов'янських народів православ'я і слов'янська писемність довгий час міцно трималися, навіть незважаючи на німецько-католицьку експансію. Так, у Чехії і Польщі богослужіння за східним або «русинським» обрядом, як його іноді називали в цих країнах за старою пам'яттю, які здійснювалися на церковно-слов'янській мові, незважаючи на численні гоніння, тривали аж до другої половини XI ст., коли латинським місіонерам остаточно вдалося знищити сліди самовідданої праці святих Кирила і Мефодія. У 967 році (за

двадцять років до хрещення Володимира Київського!) римський папа Іоан XIII, за-тверджуючи в Празі римсько-католицьке єпископство, вимагав, щоб богослужіння здійснювалися не за обрядами Болгарської або Русинської (!) церкви, також не за звичаєм на слов'янській мові, але за статутами римо-католицькими⁵⁸. Отже, ми маємо усі підстави припускати, що жива пам'ять про «русинський обряд» у Чехії тільки у черговий раз засвідчує «русинський» характер місії апостолів слов'ян.

Католицький історик доктор Ю. Федорів звертає увагу, що в одній з чеських хронік XIII ст. св. Мефодія називають «русином» навіть за національністю. Це повідомлення можливо пояснити лише тим, що прийшов святитель у ті краї з Русі, де був деякий час пастирем-місіонером. Згодом, зі знищенням у Чехії німецькими католицькими місіонерами заснованих св. Мефодієм національних православних єпархій (де мовою богослужіння була церковно-слов'янська), про перше хрещення чехів було практично забуто, а тому хроніст, як пише Ю. Федорів, «з тугою згадує «русина» Мефодія»⁵⁹. Подібні згадки поодинокі збереглися і в наших вітчизняних джерелах. Так, наприклад, у руському пергаменному пролозі з вологодського Спасо-Прилуцького монастиря святитель Мефодій без будь-яких пояснень названий «вчителем руським». На думку проф. Карташова, «переписувач пергаменного прологу XV ст. списав з якогось древнього оригіналу це переконання давньоруських книжників»⁶⁰.

Пространне життє св. Кирила повідомляє: «І знайшов він там (у Херсонесі. – **С.Ш.**) Євангеліє і Псалтир, писані *руськими* письментами, і людину, яка говорить на тій мові. І, поспілкувавшись із ним, зрозумів він зміст мови і, **порівнявши її зі своєю, виділив голосні і приголосні**. І, здійснивши молитву Богові, невдовзі став читати й розмовляти. І всі дивувалися йому, і славили Бога»⁶¹. Варто звернути увагу, що в житті сказано, що Кирил не тільки винайшов нову писемність, скільки порівняв руські письмена зі своїми, виділивши голосні і приголосні. Також в «Толковій Палей» (XV ст.), яка укладалася на основі древніших джерел, повідомляється: «Грамота руська єсть Богом дана в Корсуні русину. Від неї ж навчився філософ Костянтин, і звідти **склав і написав книги руським гласом**»⁶².

Крім того, в згадуваному вже «Бандуричевому казанні», хоча спочатку помилково і змішуються обставини хрещень 860-х і 980-х років, тобто при Осколді й Володимирі, далі виразно описується виключно перше хрещення русичів. У цьому рукописі повідомляється про відправлення імператором до русичів єпископа, здійснення ним чуда з Євангелієм і масового хрещення руських язичників. Проте найціннішим тут є свідцтво, що разом з єпископом до русичів було послано двох знаменитих учених мужів, Кирила і Афанасія (*учні Мефодія нерідко порівнювали його з Афанасієм Великим*⁶³), які, «бачучи, що руси не розуміють грецького алфавіту, і побоюючись, щоб за невмінням писати і читати вони незабаром не відпали від віри, накреслили для них тридцять п'ять букв, які називаються: *аз, буки, веді* та інші, і за допомогою яких руси і донині залишаються непохитні в пізнанні християнської віри»⁶⁴.

Усі ці та інші свідчення дали підстави В. Ламанському, В. Пархоменку, А. Карташову та іншим вважати, що Кирило і Мефодій саме у зв'язку з дорученням їм св. Фотієм і імператором Михаїлом хазаро-руської місії переклали слов'янською мовою Святе письмо та інші богослужбові книги і здійснили перше Хрещення Русі за кілька років до початку їхньої знаменитої моравської місії⁶⁵.

Варто додати, що Ламанський категорично відкидав припущення Є. Голубінського про те, що під «руськими письментами» слід вважати готську мову. Не погоджувався з такою гіпотезою і Карташов. А в наш час її відкидав проф. М. Артамонов. За його словами, «відкриття в Херсонесі Євангелія і Псалтирі, написаних руською мовою, напевно, відіграло вирішальну роль в їхній (свв. Кирила і Мефодія. – **С.Ш.**) подальшій просвітницькій діяльності серед слов'ян. Знаючи слов'янську мову і ознайомившись з руською абеткою, Константин безперешкодно зміг читати руські письмена, про що йдеться в «Житті». Ці руські письмена, імовірно, і покладені були ним за основу слов'янської абетки, укладеної для Моравії, а Євангеліє і Псалтир, винайдені в Херсоні, стали, таким чином, тим зерном, з якого зросла вся пізніша слов'янська, спочатку перекладна, а згодом і оригінальна література»⁶⁶.

Говорячи про початок християнізації Русі в IX ст., неможливо обійти увагою питання створення церковної організації. Візантійські джерела свідчать не лише про хрещення русичів і їх князя в IX ст., але і повідомляють про призначення на Русь в цей час окремого архієрея з Візантії. Зокрема, про це повідомляють як патр. Фотій (858 – 867 і 878 – 886), так і імператор Костянтин Багрянородний (911 – 959). При цьому патр. Фотій пише, що хрещення Русі сталося під час його святительства і, відповідно, – за часів імператора Михаїла III, а Костянтин Багрянородний приписує заслуги хрещення русів своєму дідові й співправителеві Михаїла – Василю I Македоняну і наступникові (і в той же час супротивникові) св. Фотія – патріархові Ігнатію. У зв'язку з цим ще М. Карамзін припускав, що на Русь могли двічі посилати церковних ієрархів – за часів Фотія і за часів Ігнатія⁶⁷. Таке припущення є найбільш правдоподібним, оскільки після усунення св. Фотія з патріаршого престолу в 867 р. він був засланий до ув'язнення, а багато поставлених ним єпископів позбавлено церковних кафедр⁶⁸. Заміна церковної ієрархії сталася не лише у Візантії, але і в інших країнах візантійської співдружності, зокрема і в нововерненій Болгарії, про що відомо з листа папи Адріана II до патріарха Ігнатія від 871 р.⁶⁹ Цілком імовірно, що за існуючої політичної ситуації у Візантії новий архієрей, який змінив Фотієвого ставленика, був посланий патр. Ігнатієм і на Русь. Таким чином, на думку П. П. Толочко, розбіжності між двома джерелами, накладаючись одна на одну, торкаються не суті явища, а лише його приурочення⁷⁰.

З грецьких джерел відомо, що на Русі в IX ст. була заснована єпархія (митрополія). Вітчизняні ж джерела (Статут св. Володимира, Іоакимівський літопис, як і пізніші – Густинський літопис, Київський Синопис, Степенна книга, «Палінодія» Захарії Копистенського та ін.) дають підстави вважати, що після хрещення русів першим митрополитом Київським патріарх Фотій призначив св. митрополита Михаїла⁷¹. Хоча в одному з пізніх грецьких рукописів, виявлених єпископом Порфирієм (Успенським) на Афоні, першим руським архієреєм названий єпископ Олексій⁷². Інші джерела називають також ім'я митрополита Леона, хоча Никоновський літопис уточнює, що він був посланий на Русь вже після смерті митр. Михаїла від «блаженного патріарха Фотія Константиноградського»⁷³.

Оскільки, як ми могли переконатися вище, на Русь в IX ст. принаймні двічі посилали архієреїв, то немає нічого дивного в тому, що різні джерела називають і різні імена перших руських ієрархів. Як би то не було, але саме з того часу Руська єпархія, задовго до офіційного Володимирова Хрещення Русі, займала за різними джерелами 60 або 61 місце в диптиху православних кафедр Константинопольського патріархату⁷⁴.

Тому В. Ламанський і А. Карташов були переконані, що 862 рік неточно занесений до тексту Київського літописного зводу як рік нібито заснування давньоруської держави, швидше за все виправдовується спогадами духовенства і перших київських християн про те, що цього року почала своє існування Руська єпархія на чолі з власним архієреєм⁷⁵.

Не виключено, що початкова єпархія Києворуська, вірогідно, могла мати статус місіонерської і з цієї причини в перші роки свого існування не мала якоїсь конкретної географічної прив'язки, пересуваючись з місця на місце.

Розвиток початкової Давньоруської церкви, як і християнства, на Русі був штучно перерваний у 882 р., коли новгородський воєвода Олег підступно вбив київського князя Оскольда й оволодів київським князівським престолом.

Акад. П. П. Толочко зазначає, що в 882 р. «стався, по суті, політичний переворот»⁷⁶, причиною якого могла бути християнізаційна політика князя Оскольда і невдоволення нею з боку місцевої язичницької знаті⁷⁷. На цей чинник звертав увагу ще В. Татіщев, а у наш час – Б. Рибakov, О. Рапов, М. Брайчевський та інші історики⁷⁸. Таку думку підтверджують, зокрема, відомості Іоакимовського літопису, що повідомляє про змову киян проти князя Оскольда⁷⁹. Дещо іншої точки зору дотримувався Л. Гумільов. На його думку, похід Олега на Київ і вбивство Оскольда були наслідком варяго-хазарської змови⁸⁰. При цьому Гумільов усе ж не виключає антихристиянського характеру такої змови.

Проф. А. Карташов вважав, що християнство на Русі після вбивства Оскольда вимушене було піти в підпілля, свого роду «катакомби», тим самим уподібнившись гнаній першохристиянській церкві Римської імперії⁸¹. Цю думку в наш час розділяли акад. Б. Рибаків, акад. П. Толочко, проф. О. Рапов, проф. М. Брайчевський та інші історики, які вважали, що після 882 р. на Русі почалася язичницька реакція, що вилилася в гоніння і репресії проти перших київських християн⁸².

Штучне переривання християнської місії на Русі призвело до забуття подробиць першого Хрещення Русі, здійсненого, як вважали В. Ламанський і А. Карташов, слов'янськими просвітителами Кирилом і Мефодієм⁸³.

Незважаючи на це, саме в Руській церкві завжди надавалося особливе значення спадщині просвітницької місії Кирила і Мефодія. Також навіть церковне свято святих Кирила і Мефодія як рівноапостольних першовчителів слов'янських, що традиційно святкується 24 травня, було особливо популярним у Руській церкві і під її впливом, як вважають деякі історики, поширилося вже серед південних слов'ян⁸⁴.

Апостольська місія святих Кирила і Мефодія була настільки значуща, що богослови і церковні історики часто порівнюють їх з Апостолом Павлом. Жоден з місіонерів Східної або Західної церкви не зробив так багато для поширення християнства і писемності і не мав такого впливу на подальший хід подій у європейському, особливо слов'янському світі, як ці святі брати. Якщо гіпотеза акад. В. Ламанського вірна, то можна вважати, що місію благовіствування в Східній Європі і створення слов'янської писемності вони почали саме з Київської Русі, що мало вирішальне значення в процесі становлення як Давньоруської церкви, так і давньоруської державності, її культури, духовності і писемності.

1. Артамонов М.И. История хазар. – СПб., 2012. – С. 335.

2. Ламанский В. И. Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник // Журнал министерства народного просвещения (ЖМНП). – 1903. – 4-6, 12; – 1904. – 1, 4-5; Ламанский В.И. Славянское житие св. Кирилла. – Пг., 1915. – С. 73-75, 97, 99, 111-112; Шумило С.М. Наукова спадщина академіка В. Ламанського й теорія хазаро-руської місії Кирила та Мефодія // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернігів-Луцьк, 2011. – С. 162-169; Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. – М., 1993. – Т. 1. – С. 79-92; Отрывок из путешествия епископа Порфирия Успенского в Афонские монастыри и скиты в 1846 году. О св. Кирилле просветителе славян Моравских // Труды Киевской Духовной Академии. – Киев, 1877. – Т. 4. – С. 89; Пархоменко В. Начало христианства на Руси. Очерк по истории Руси IX – X вв. – Полтава, 1913. – С. 52-53; Пархоменко В. Три момента начальной истории русского христианства // Известия. – 1913. – Кн. 4; Пархоменко В. К истории начального христианства на Руси // Известия. – 1914. – Кн. 3; Пархоменко В. Христианство Руси до Владимира Св. // Вера и Разум. – 1912. – № 9-10; Корсунский И.Н. Значение святых Кирилла и Мефодия, как учителей народа русского. – М., 1885; Лавровский Н. Кирилл и Мефодий и начало христианства в России // Мефодиевский юбилейный сборник. – Варшава, 1885. – С. 1-20; Погодин М.П. Кирилло-Мефодиевский сборник в память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России. – М., 1865; Лисовой Н. Н. Аскольд, Кирилл и Мефодий: у истоков славянской миссии // Домострой. – 1992. – № 21, 26 мая. – С. 10; № 25, 23 июня. – С. 11; Настольная книга священнослужителя. – М., 1979. – Т. 3. – С. 499-501; Полонська-Василенко Н. Князь Київський Оскольд і перше хрещення Русі. // Наша Культура. – Вінніпег, Канада. – 1952. – Ч. 8. – С. 25; Міллер М. Християнство в Україні-Русі до Володимира // Визвольний Шлях. – Лондон, В. Британія. – 1959. – Ч. 7. – С. 754; Нагаєвський І. Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні. – Рим, 1954. – С. 9 – 11; Шумило С.В. Князь Оскольд і християнізація Русі. – К.: Дух і літера, 2010. – С. 20-25.

3. Кузенков В.П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в

средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. Проблемы источниковедения. – М., 2000. – С. 3-173; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. – М., 1980. – С. 59 – 60; Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 14, 22; Сахаров А. Н. 860 год: начало Руси // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернігів-Луцьк, 2011. – С. 18-27; Рыбаков Б.А. Предпосылки образования древнерусского государства. – М. 1958; Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 163-165; Левченко М. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 57 – 58; Шумило С.В. Князь Оскольд и христианизация Руси. – К.: Дух и литера, 2010. – С. 15-37; Шумило С.В. Християнізаційні впливи на Русі в IX ст. // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернігів-Луцьк, 2011. – С. 58-73; Шумило С.В. Поход 860 года на Константинополь и начало христианизации Руси при князе Оскольде: 1150 лет // Труды первой международной конференции «Начала русского мира», состоявшейся 28 – 30 октября 2010 года. – СПб: Блиц, 2011. – С. 33-46; Шумило В.В. Мирний договір 860 р. та міжнародне визнання Русі // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернігів-Луцьк, 2011. – С. 41-48; Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси: Пер. с укр. – Киев, 1989. – С. 42-96; Брайчевский М.Ю. Вибране. К., 2009. – Т. 1-2; Брайчевский М.Ю. Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Оскольду и митрополиту Михаилу Сирину // Византийский временник. – 1986. – Т. 47.

4. Еп. Порфирий Успенский. Четыре беседы Фотия, святейшего патриарха Константинопольского. – СПб., 1863; Порфирий (Успенский), архим. Драгоценная для России находка на Святой Горе Афонской // Церковная летопись. 1861. 11 ноября. – С. 688–700; Фонкич Б. Л. К вопросу о происхождении Иверского списка гомилий Фотия о нашествии россов на Константинополь // Byzantinoslavica. 1981. – Т. 42. – Р. 154; Ловягин Е. Две беседы святейшего патриарха Константинопольского Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь // Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии. – 1882. – Ч. 2. – С. 414–419, 430-443; Кузенков В.П. Указ. соч. – С. 3-173; Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники. – М., 2009. – Т. 2. – С. 139-191.

5. Повесть временных лет. – Л., 1926. – Т. 1. – С. 21.

6. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – 1862. – Т. 9. – С. 9.

7. Толочко П. П. Указ.соч. – С. 14–22; Сахаров А. Н. Указ. соч. – С. 59–60; Рыбаков Б. А. Указ.соч.; Левченко М. Указ. соч. – С. 57–58; Брайчевский М. Ю. Указ. соч.; Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К., 1986. – С. 39; 50-51; Шумило С.В. Князь Оскольд и христианизация Руси... – С. 15-37.

8. Толочко П. П. Указ. соч. – С. 14, 22

9. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982. – С. 99; Ловмянский Х. Русь и норманны. – М., 1985. – С. 194-197; Толочко П.П. Спорные вопросы ранней истории Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии): сб. научн. трудов. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 104-108; Седов В.В. Славяне. Историко-археологическое исследование. – М., 2003. – С. 255-295.

10. Голубинский Е. История русской церкви. – М., 1901. – Т. 1. – Ч.1. – С. 63-70; Пархоменко В. Начало христианства на Руси... – С. 52-53; Вернадский Г.В. Древняя Русь. – Н.И., 1943.

11. Мачинский Д.А. Была ли Ладога столицей Руси? // Культура, образование, история Ленинградской области: сб. науч. трудов. – СПб., 2002. – С. 58-60; Кирпичников А.Н., Сарабьянов В.Д. Старая Ладога – древняя столица Руси. – СПб, 2010. – С. 51-90; Кирпичников А.Н. 1250-летие Старой Ладоги // Культура, образование, история Ленинградской области. – СПб., 2002. – С. 58-60; Цукерман К. Два этапа формирования древнерусского государства // Археология. – 2003. – № 1. – С. 76-99.

12. Прицак О., Голб Н. Хазаро-еврейские документы X в. – Москва-Иерусалим, 1997; Иванов И. Аскольд и Дир. Исторические фальсификации // Русский вестник. – №3, 06.02.2011.
13. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 411–412; Цветков С. В. Поход руссов на Константинополь в 860 г. и начало Руси. – СПб, 2010. – С. 20, 86–87; Иловайский Д. И. Начало Руси. – М., 2006. – С. 71, 332; Вернадский Г. В. Древняя Русь. Гл. VIII. §§ 4, 8.
14. Вернадский Г.В. Указ. соч. Гл. VIII. § 8.
15. Там само. – § 4.
16. Иловайский Д. И. Указ. соч. С. 332.
17. Там само. – С. 71.
18. Талис Д.Л. Росы в Крыму // Варяго-русский вопрос в историографии. Сб. статей и монографий. – М., 2010. – С. 589.
19. Шумило С.В. Християнізаційні впливи на Русі в IX ст... – С. 60; Шумило С.В. Поход 860 года на Константинополь... – С. 33-46; Лысенко Н. «Фотиево» Крещение славяно-россов и его значение в предистории Крещения Руси // Богословские труды. – Сб 29. – М., 1989. – С. 27-40; Брайчевский М. Ю. Вибране. – Т. 2. – С. 430, 453; Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. – С. 46; 49; 89.
20. Толочко П. П. Київ і Русь. – К., 2008. – С. 38–39.
21. Пространное житие Кирилла. Цит. по: Родник Златострунный. Памятники болгарской литературы IX-XVII вв. – М., 1990. – С. 116.
22. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. // ПСРЛ. – 1862. – Т. 9. – С. 9.
23. Там само. – С. 9.
24. Ламанский В. И. Указ. соч. // ЖМНП. – С. 387.
25. Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X-XIII ст. – К., 2005. – С. 106; Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 216-247, 280-289; Шахматов А.А. Повесть временных лет. – Пг., 1916. – Т. 1. – С. 32-37; Брайчевський М.Ю. Вибране. – Т.1. – С. 335-338.
26. Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. – К., 2001. – С. 16-20.
27. Плетнева С. А. Хазары. – М., 1986. – С. 68-69.
28. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Л, 1932; Прицак О., Голб Н. Хазаро-еврейские документы X в. – Москва-Иерусалим, 1997.
29. Плетнева С. А. Указ. соч. – С.33.
30. Плетнева С. А. Там само. – С. 68-69.
31. Артамонов М.И. История хазар. – СПб., 2002. – С. 333.
32. Плетнева С. А. Там само. – С. 63-64.
33. Ламанский В. И. Указ. соч. – С. 152.
34. Карташов А. В. Указ. соч. – С. 61; Артамонов М.И. Указ. соч. – С. 225; Грушевский М. С. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 227; Брайчевський М.Ю. Вибране. – Т.2. – С. 59-63; Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М., 1998. – С. 174.
35. Ламанский В. И. Указ. соч. – С. 381.
36. Ламанский В. И. Там само. – С. 347.
37. История Руссов или Малой России. – М., 1846. – С. 2.
38. Там само. – С. 3.
39. Там само.
40. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання», 1992. – С. 15.
41. Там само. – С. 14.
42. Там само. – С. 20; 14.
43. Там само. – С. 22.
44. Там само. – С. 19-20.
45. Там само. – С. 21.
46. Цит. по: Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 25.

47. Там само. – С. 27.
48. Еп. Порфирий Успенский. Четыре беседы Фотия, святейшего патриарха Константинопольского. СПб., 1863; Ловягин Е. Две беседы святейшего патриарха Константинопольского Фотия. – Ч. 2. – С. 414–419, 430–443; Кузенков В.П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси... – С. 45–69; *Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники.* – М., 2009. – Т. 2. – С. 139–191.
49. Ламанский В. И. Указ.соч. – С. 375–377.
50. Ламанский В. И. Там само. – С. 387.
51. Ламанский В. И. Там само. – С. 151.
52. Карташев А. В. Указ. соч. – С. 92.
53. Ламанский В. И. Указ. соч. – С. 234, Карташев А. В. Указ. соч. – С. 87–88.
54. Митр. Макарий Булгаков. История Русской Церкви. – М., 1994. – Т. 1. – С. 294.
55. Карташев А. В. Указ. соч. – С. 87–88.
56. Там само. – С. 88–89.
57. Макарий (Булгаков). Указ. соч. – С. 206.
58. Мацеевский В. А. История первобытной христианской Церкви у славян. – Варшава, 1840. – Т. 1. – С. 89–90; Макарий (Булгаков). Указ. соч. – С. 178.
59. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. – Торонто, Канада, 1990. – С. 22.
60. Карташев А. В. Указ. соч. – С. 90.
61. Пространное житие Кирилла. Цит. по: Родник Златострунный. – С. 116.
62. Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен. – М., 1865.
63. Ламанский В. И. Указ. соч. – С. 386.
64. Цит. по: Макарий (Булгаков). Указ. соч. – С. 206; *Animadvers. ad Constant. Porph. Bandurii in t. 2. Imper. orient.* – Р. 112–114.
65. Ламанский В. И. Указ. соч. – С. 150–352; Шумило С.М. Наукова спадщина академіка В. Ламанського... – С. 162–169; Цветков С.В. Поход русов на Константинополь в 860 г. и проблема «Выбора веры» // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернігів-Луцьк, 2011. – С. 54–55; Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. – М., 1993. – Т. 1. – С. 79–92; Отрывок из путешествия епископа Порфирия Успенского в Афонские монастыри и скиты в 1846 году. О св. Кирилле просветителе славян Моравских // Труды Киевской Духовной Академии. Киев, 1877. Т. 4. С. 89; Пархоменко В. Начало христианства на Руси. – С. 52–53; Лисовой Н. Н. Аскольд, Кирилл и Мефодий. – 1992. – № 21, 26 мая. – С. 10; № 25, 23 июня. – С. 11.
66. Артамонов М.И. Указ. соч. – С. 334.
67. Карамзин Н. История государства Российского. – СПб, 1830. – Т.1. – 138–139.
68. Кузенков П.В. Указ.соч. – С. 128.
69. Литаврин Г.Г. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – М., 1988. – С. 54.
70. Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 263.
71. Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб, 2003. – Т. 40. – С. 41, 29; ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. 1–2. – С. 239; ПСРЛ. – СПб., 1862. – Т. 9. – С. 63–64.
72. Отрывок из путешествия епископа Порфирия Успенского в Афонские монастыри и скиты в 1846 году. О св. Кирилле просветителе славян Моравских// Труды Киевской Духовной Академии. Киев, 1877. – Т. 4. – С. 89; Архим. Макарий (Веретенников). К вопросу о начале Русской иерархии // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернігів-Луцьк, 2011. – С. 74–84; История иерархии Русской Православной Церкви. Коментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 года. – М.: «Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет», 2006. – С. 119.
73. ПСРЛ – Т.9 (Летописный сборник. Именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью). – СПб, 1862. – С. 64.
74. ПСРЛ. – Пг., 1921. – Т. 24. – С. 233; Грюнберг П.Н., Кирпичев И.П. К вопросу

о начале Российской иерархии и Русской Церкви (и о некоторых проблемах древнерусской церковной истории) // История иерархии Русской Православной Церкви. Комментарии списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. – М., 2006. – С. 844; История иерархии Русской Православной Церкви. Комментарии списки иерархов по епископским кафедрам с 862 года. – М.: «Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет», 2006. – С. 119; Карташев А.В. Указ. соч. – С. 92; Толочко П. П. Київська Русь. – С. 264; Архим. Макарий (Веретенников). Указ. соч.; Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861-1996). – Львів, «Каменярь», 1996. – С. 43; Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. – С. 42-96; Брайчевский М.Ю. Вибране. – Т.2. – С. 601-605; Брайчевский М.Ю. Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Оскольду и митрополиту Михаилу Сирину // Византийский временник. – 1986. – Т. 47.

75. Ламанский В. И. Указ. соч. – С. 382; Карташев А. В. Указ. соч. – С. 92.

76. Толочко П.П. Київська Русь. – С. 52; Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. – К., 2001. – С. 18-19.

77. Толочко П.П. Аскольдова могила // Від Русі до України. Вибрані праці. – К., 1997. – С. 89.

78. Татищев В. Н. История российская. – М.-Л., 1962. – Т.1. – С. 110–118; Рыбаков Б. А.: 1) Древняя Русь. – С. 159-173; 2) Язычество Древней Руси. М., 1988. – С. 392; Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – М., 1988; Толочко П. П. Київська Русь. – С. 48; Брайчевський М. Ю. Вибране. – Т. 2. – С. 335; 719; Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. – С. 91–92.

79. Татищев В. Н. Указ. соч. – Т. 1. – С. 110–118.

80. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии. – М., 2001. – С. 244-245, 309, 314.

81. Карташев А. В. Указ. соч. – С. 92–93.

82. Рыбаков Б. А.: 1) Древняя Русь. С. 159-173; 2) Язычество Древней Руси. – С. 392; Рапов О.М. Указ. соч.; Толочко П. П. Київська Русь. – С. 48; Брайчевський М. Ю. Указ. соч. – С. 335; 719.

83. Ламанский В. И. Указ. соч. – С. 382, 387; Карташев А. В. Указ. соч. – С. 92; Шумило С.В. Князь Оскольд и христианизация Руси... – С. 20-25;

84. Лисовой Н. Н. Аскольд, Кирилл и Мефодий. – 1992. – № 21, 26 мая. – С. 10; № 25, 23 июня. – С. 11; Настольная книга священнослужителя. – М., 1979. – Т. 3. – С. 499-501.

Исследование посвящено вопросам просветительской миссии свв. Кирилла и Мефодия, изобретению ими славянской письменности и начальной христианизации Руси в IX в. Опираясь на различные древнерусские и византийские исторические свидетельства и источники, а также исследования других авторов, обосновывается гипотеза, что славянские просветители свв. Кирилл и Мефодий изобретение славянской письменности и первые переводы Священного Писания осуществили до своего путешествия в Моравию, в рамках византийской дипломатической миссии 861 – 862 гг. на Русь, в результате которой состоялось первое крещение правящей верхушки Киевской Руси.

Ключевые слова: Святые Кирилл и Мефодий, киевский князь Оскольд, христианизация Руси, славянская письменность, Византия, Киевская Русь, Крым, Хазария.

Research is devoted to issues of the enlightening mission of Sts. Cyril and Methodius, the invention of the Slavic alphabet and the initial Christianization of Rus in IX century. Based on a variety of Ancient Rus and Byzantine historical evidence and sources, as well as studies of other authors, there is a substantiated hypothesis that Slavic educators St. Cyril and Methodius invented the Slavonic alphabet and did the first translations of the Scriptures before their journey to Moravia, under Byzantine diplomatic mission in Rus in years 861 – 862. As a result of this mission, the first baptism of the ruling elite of Kievan Rus took place.

Key words: Saints Cyril and Methodius, Kyiv Prince Askold, Christianization of Rus, Slavic writing, Byzantium, Kievan Rus, Crimea, Khazaria.

ЗАГАДКОВІ СЕВРЮКИ: 2. ЕТНІЧНА ПРИРОДА СПІЛЬНОТИ

Аналіз джерел, які містять інформацію про севрюків, показує, що й українці (які мали тоді самоназву «русь» у множині та «русин» в однині), і росіяни («русские»), й білоруси сприймали їх як «не своїх», «чужих». Тобто севрюки XIV–XVII ст. виступали окремим етносом. Це був «земельний» етнос, характерний для часів Київської Русі, що зберігався так довго на українсько-російсько-білоруському порубіжжі.

Ключові слова: севрюки, етнос, відетнонімічні антропоніми (прізвища), «свої», українці, росіяни.

З-поміж згаданих у моїй попередній публікації дослідників кінця XIX – початку XX ст., які так чи інакше займалися севрюками, ніхто не ставив завдання визначити, ким були севрюки в етнічному відношенні. І це не дивно, адже ні теорії етносу, ні концепції етнічності у той час іще не існувало. У радянські часи цю проблему вчені фактично теж спеціально майже не піднімали. Але ставлення російських і українських науковців до неї було різним. У той час, як українські науковці, над якими весь час тяжіла ймовірність звинувачення у «буржуазному націоналізмі», старанно обминали вказану проблему, російські дослідники, зокрема, у 1960-х роках, без жодних вагань зараховували севрюків до росіян. Наприклад, Григорій Анпілогов, який розшукав у архівах і опублікував важливе джерело з вивчення господарства та загалом етнокультури севрюків – так звані бортні «знамена» (знаки власності на бортні угіддя), разом із відповідними написами узагалі не мав сумнівів щодо цього. Він бачив їх виключно частиною російського народу [3]. Схожою була позиція мовознавця Н. Коткової, яка етимологізує специфічні севрюцькі терміни, відображені в бортних «знаменах», винятково на ґрунті російської мови [17]. Ці дослідники зовсім не завдавали собі клопоту з пошуком аргументів на користь російської етнічної приналежності севрюків, як і взагалі з проведенням етнічної атрибуції цієї спільноти. Анпілогов та Коткова не піднімали й питання, ким же були, навіть у складі російського народу (як вони вважали), севрюки. Пізніше російські вчені такі питання почали ставити і стали робити спроби на них відповісти.

Першою, ще у 1980-х роках, з-поміж російських науковців до цієї проблеми звернулася Нела Багновська у статті, спеціально присвяченій севрюкам [9]. Пізніше вона поглибила свої пошуки, і її книжка «Севрюки: населення Сіверської землі в XIV–XVI ст.» (2002) на сьогодні є найдетальнішим і найповнішим дослідженням історії вивчення, території проживання, занять, соціально-політичної еволюції тощо спеціально севрюків. У плані етнічної атрибуції Багновська схиляється до думки про них, як про особливу, давню за походженням спільноту східних слов'ян. «Таким чином, – пише дослідниця, – севрюки – це споконвічне населення Сіверської землі, нащадки давньої сівери. У XIV–XVI ст. вони становили собою особливу групу давнього східнослов'янського населення». А група ця, визначається Нелою Багновською як «етнокультурна». При цьому вона відштовхується від прийнятої в Росії 1996 року «Концепції державної національної політики», в якій «поняття «народ», «національність» використовуються в етнокультурному значенні» [10, с. 34].

© Балушок Василь Григорович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Чіткіше намагається визначити етнічну сутність севрюків інший сучасний російський історик Антон Ракітін, який вважає їх ще одним східнослов'янським етносом поряд з українцями, росіянами та білорусами [24]. Разом з тим у нього теж немає великої точності у визначенні етнічної суті севрюцької спільноти. Зокрема, Ракітін в одному місці пише, що це «етнокультурна група... дуже близька до козаків» (для нього всі козаки – російські (донські) і українські (зокрема, запорозькі), з одного боку, такі різні, а з другого, ніби й мають у етнічному чи, принаймні, етнокультурному плані дещо спільне). В іншому місці він зазначає: «Севрюки не змогли (а може, не встигли?) відбутися як народ, проте влилися до складу інших народів – українців, росіян, білорусів (меншою мірою) і донських козаків». А ще Антон Ракітін називає севрюків «субетносом» [24].

Слід також згадати, що у статті «Русские» у Вікіпедії севрюків безпеліційно віднесено до етнографічних груп росіян [27]. Звичайно, Вікіпедія не належить до наукових видань, проте даний факт усе ж є промовистим.

Із сучасних білоруських учених севрюків досить детально, але все ж побіжно, зачіпає дослідник горюнів Федір Климчук, який ставить знак рівності між сіверянами й севрюками. Проте про стосунок севрюків до білорусів, українців і росіян в етнічному плані він не пише нічого [15].

В Україні про севрюків неодноразово йдеться у низці праць Олени Русиної, особливо в книзі, присвяченій Сіверській землі [25, с. 40–41, 47–53 та ін.], а також у спеціальній статті «Сіврюки» в «Енциклопедії історії України». Вона окреслює межі севрюцької території проживання, наводить доволі багато фактів, які стосуються господарства та матеріальної культури цієї спільноти, проте теж фактично ніяк її не атрибує в етнічному плані. В останній із названих праць Русина заявляє, що «севрюки — представники діалектно-етногр[афічної] групи, котра успадкувала культ[урні] традиції сіверян» [26, с. 572].

На жаль, наскільки нам відомо, ніхто з власне етнологів, які спеціально вивчають проблему етнічного, визначення етнічної суті севрюків, у всякому разі серйозно, не займався. Свого часу до вивчення севрюків звертався київський етнолог Володимир Сироткін, усні міркування якого з приводу їхньої етнічної та етнокультурної природи вплинули і на автора цих рядків. Проте публікацій на дану тему в нього немає. Тому етнічна приналежність севрюків на сьогодні залишається практично не визначеною. Адже якщо говорити про «етнокультурну групу» (Багновська), «субетнос» (Ракітін) чи «діалектно-етнографічну групу» (Русина), залишається не з'ясованим, якого етносу – російського, українського чи, може, білоруського. Тому, що практично всі суцї в межах земної ойкумени діалектно-етнографічні та етнокультурні або етнографічні групи, а також субетноси є частинами певних етносів. І посилання, у випадку з російськими авторами, на зазначену вище «Концепцію державної національної політики» Росії не дуже що пояснює.

Підсумок вивченню севрюків, як окремого етнічно-етнографічного утворення, підбила в одній з останніх публікацій Олена Русина: «Однак у цілому характер їхньої етногр[афічної] самобутності, за браком відповідного археол[огічного], іконографічного та описового матеріалу, і досі залишається не з'ясованим» [26, с. 572].

То все ж, якою була етнічна природа севрюцької спільноти та наскільки можливо її визначити на тій джерельній базі, яку маємо? Найкраще було б визначати етнічну природу севрюків на основі їхньої етнічної самосвідомості, фіксованої, зокрема, в самоназві, як це в більшості випадків робиться етнологами. Проте власне севрюцьких текстів, які б містили інформацію про етнічність, а також інші відомості щодо їхньої етнічної ідентичності ми, на жаль, зовсім не маємо. Етнічністьна назва «севрюки/севруки» та похідні від неї доволі часто зустрічаються в різних джерелах, де йдеться, зокрема, про сучасні лівобережноукраїнські та сусідні російські й, менше, білоруські терени, тобто про колишню Сіверську землю. Проте це тексти, які походять не з севрюцького середовища. І ми можемо з них судити лише про ставлення до севрюків сусідніх народів, зокрема, білорусів, росіян («русских») і українців, які звалися тоді «руссю» (в однині «русин») (з деякою долею умовності ми будемо називати цей

етнос у досліджувані часи «українським», пам'ятаючи все ж, що він тоді мав іншу самоназву і що ця самоназва пізніше була змінена *).

Так от, зображення севрюків у означених джерелах чітко демонструє, що їх і білоруси, і росіяни, й українці не вважали «своїми», вони були для всіх їх без сумніву «не своїми», «чужими», а часом і «ворогами». Одне з найдавніших повідомлень про севрюків дає написана латинкою білоруська «Хроніка Биховця» (XVI ст.). Зокрема, вона під 1402 роком повідомляє про події у Сіверській землі, яка тоді входила до Великого князівства Литовського: «...сталось так великому князю Вітолтові, що був у приязні зі своїм зятем великим князем Василієм Дмитровичем московським. Мужики московські, прийшовши під Путивль, на Тихій Сосні погромили Севрюків вітолтових, взяли у них два бобри і три кадї меду, і він послав до великого князя московського, аби винних знайшовши покарав, а завдані Севрюкам збитки відшкодував...» [29, с. 519]. Інший білоруський літопис – «Хроніка Литовська і Жмойтська» (XVII ст.) теж розповідає, скоріш за все, про цю ж саму, а можливо, і про іншу, але подібну, подію вже під 1416 роком: «Витолт в приязни з зятем своим, князем московским, жиючи, подарунки сполне собѣ посылаючи, заховали з obu сторон з собою покой завѣше. (...) А гды Москва севруков литовских разбила под Путивлем, двох бобров и меду кад взяли, сокѣр двѣ и три серяги зодрали з них... Витолт зараз послал до зятя своего князя московского о справедливости просячи...» [32, с. 77]. Як бачимо, севрюки чітко визначаються білоруськими літописцями у складі населення Великого князівства Литовського як окрема спільнота, та ще і з власним етнічним. І росіяни нападають на севрюків як на «чужих», піддаючи грабунку. Тобто білоруські літописці без сумніву розрізняють етнічну приналежність севрюків і росіян, яких названо «московю» (саме так, за назвою «стольного» міста, називали тоді росіян і в Україні [11, с. 266–267]).

Усе ж найбільше свідчень про севрюків маємо з XVI–XVII ст., що й не дивно, зважаючи взагалі на збільшення кількості письмових джерел, починаючи з цього часу. У 1500–1503 роках, після тривалої війни з Великим князівством Литовським, Московія включила до свого складу Сіверську землю. Тому з'являється досить багато документів, у яких московські писарі, у зв'язку з різними подіями, згадують і севрюків. Тепер про них ідеться вже не як про «ворогів» чи «чужих». Проте для російських писарчуків севрюки все ж залишаються окремою спільнотою, «не своїми». Їх неодмінно зображують як людей, що мають дещо інші, ніж росіяни, звичаї та реалії культури. Зокрема, севрюки, як місцеві жителі, що добре знають неосвоєні сіверські краї, особливо на степовому порубіжжі, часто використовувалися як провідники, а пізніше задіявалися у сторожовій службі на степовому кордоні. Так, у січні 1513 року севрюки з Путивля, очолювані відомим у ті часи сіверським провідником Деменком, провели українським Лівобережжям послів московського великого князя до Криму (вийшли до Дніпра нижче Черкас). Самі послі про це своєму володареві розповідали так: «И мы... послѣ того недѣлю лежали, а ждали есмя... севрюковъ съ поля, чтобы... намъ тою дорогою идти; и севрюки... съ поля пришли на нартахъ» [28, с. 89]. (Стосовно згаданих «нарт» Андрій Стороженко вважав, що мова йде про лижі [30, с. 11].) У січні 1516 року, у зв'язку з черговим посольством до Криму, московський великий князь Василій Іванович наказав одному з князів Сіверської землі Шемячичів надати всебічну допомогу послам: «А къ Шемячичю послалъ князь великій грамоту: какъ приѣдутъ послы крымскіе въ Новой Городокъ, и онъ бы имъ велѣлъ кормъ дати да и на полѣ бы имъ повелѣлъ корму дати, сколько будетъ пригоже. Да послалъ бы съ ними севрюковъ, и вѣлелъ ихъ проводить, докуда будетъ пригоже. (...) И князь Василей писалъ къ великому князю что севрюковъ послалъ пословъ провожати...» [28, с. 225]. А у грамоті московського великого князя Василія Івановича від 6 листопада 1517 року князю Івану Васильовичу Шемячичу про допомогу московським послам у Криму читаємо: «Да послалъ бы еси ихъ на поле проводить севрюковъ своихъ доколе пригоже, не малыхъ людей, а нѣчто будутъ на полѣ снѣги великіе и ты бѣ послалъ изъ Путивля

* Про історію української етнічності та про зміну українцями самоназви див.: [11, с. 166–175, 262–280].

своихъ казаковъ людей многихъ, а велѣлъ бы еси имъ дорогу протоптати, чтобы какъ тѣмъ нашимъ казакомъ до Крыма доѣхати, не измотчавъ на дорогѣ, однолично бы еси имъ проводъ учинилъ и протоптати имъ дорогу велѣлъ и корму бы еси имъ на дорогу велѣлъ дати...» [28, с. 493–494]. Стосовно соціальної природи і суспільного становища севрюків можна зробити висновок з документа «часів походу Самозванця» (тобто 1605–1610 років), де про населення Сіверської землі говориться: «...тутошние мужики севрюки...», «...севрюки мужики люди простые...» [Цит. за: 10, с. 26].

Інші російські документи, які стосуються різних подій, показують, що їхні укладачі безперечно відрізняли севрюків як від різних категорій російських людей, так і від українців. А також, що і росіяни, й українці теж бачили у севрюках представників іншої, ніж вони, етнічності. Зокрема, такими севрюки постають у документах XVI ст., де йдеться про конфлікти на московсько-річпосполитському порубіжжі. Там російські писарі севрюків називають окремо від дітей боярських (категорія служилих людей у Московії). Українські озброєні слуги князів Вишневецьких та «черкаси», що нападають на землі підмосковської Сіверщини, теж ставляться до севрюків як до «чужих», піддаючи їх грабунку: «...людей наших севрюков из наших волостей выбили... больше двухсот человек побили. (...) И ныне приходя с тех мест с Лубны в Путивльский уезд, и в Черниговский, и в Рыльский, и в новгородский уезд, и наших сиверских городов и уезды по многим местам, наших детей боярских и севрюков бьют и грабят и досмерти забивают и в нашу землю во многие места вступаются, и угодыя всякими владеют, и рыбу ловят» [Цит. за: 10, с. 24]. А севрюки, зі свого боку, беруть участь у відплатних акціях, організовуваних місцевими й центральними московськими властями, разом з російськими служилими людьми та козаками. Наприклад, 1563 року у відповідь на напад князя Михайла Вишневецького з його «черкасами» та Білгородськими татарами на Сіверські міста, «посылали за князем Михайломъ изъ Новгородка-Сѣверского намѣстникъ князь Иванъ Щербатой» в озброєну погоню «тамошнихъ жильцов... зъ дѣтми боярскими и съ казаки и съ посацкими людьми» [23, с. 367]. І хоч у складі цієї погоні севрюків спеціально не названо, проте серед «тамошніх жильців» та посадських людей вони, очевидно, були, особливо зважаючи на те, що їх завжди використовували як провідників. І от ці послані в погоню вояки «...многихъ людей и Черкасъ и Татаръ побили и потоптали» [23, с. 367]. А 1589 року «Василий Ондреев с донетцкими казаками», погнавшись за «черкасами»-нападниками, «...Черкасъ иныхъ погромили, а иныхъ побили, и борошенъ да лошади Путивльскихъ севрюковъ у нихъ отгромили (...) и борошенъ и рушницы Путивльскихъ севрюковъ у нихъ отгромили» [1, с. 433]. Тут бачимо, що українці («черкаси») й севрюки виступають ворогами, а російський писарчук зараховує севрюків до «своїх», які разом з російськими дітьми боярськими та козаками протистоять ворогам – «черкаским казакам», проте безперечно відмежовує їх від донецьких козаків (у другому випадку).

Чітко відокремлюються севрюки від різних категорій російських служилих людей і в розпорядженнях про залучення їх до несення сторожової служби на степовому прикордонні. У таких документах, наприклад 1571 року, служили люди – діти боярські, станичні козаки, які прибували з різних місцевостей колишньої Сіверської землі, яка з початку XVI ст. належала Московії, названі «путивльцями», «рилянами», «курчанами» тощо. Севрюків же писарі скрізь виділяли в окрему категорію [2, с. 5, 8]. (Тут, як бачимо, назви служилих людей походять від міст Сіверщини, проте їхніх жителів не названо севрюками. Очевидно, за сімдесят років, які минули з часу входження цих теренів до Московії, тут серед служилих людей уже переважали несеврюцькі переселенці з інших регіонів Московії, яких в основному і використовували для сторожової служби на прикордонні. А власне севрюки в цих містах та їхніх околицях частково зазнали асиміляції, а в більшості ж були, судячи з усього, відтиснені на соціальну та сільську периферію.)

Недвозначно виступає антагонізм між севрюками та українцями у скаргах XVII ст. представників російських властей і духовенства на «черкас» – іммігрантів у нинішню Слобожанщину, які, поселяючись на нових місцях, витісняли севрюків та відбирали у них господарські угіддя. Так було, наприклад, на території, де понад річками Хар-

ків і Лопань невдовзі виникло місто Харків. Зокрема, про такі конфлікти читаємо у скарзі воеводи Селіфонтів 1656 року на харківських «черкас» [8, с. 4–6], а також у чолобитній місцевого священика Іваніща Анфімова і дячка Тимошки Іванова 1657 року: «...а въ церковной въ останочной въ послѣдней вотчинѣ по рѣчкамъ Харькову и по Лопину построились дворами живутъ черкасы которые пришли изъ черкаскихъ городовъ. (...) ...и они государь черкасы твоего государева указу не слушаютъ строятся всѣ въ Бѣлогородскомъ уѣздѣ въ Никольской вотчинѣ и станы и пасѣки завели и звѣрь и рыбу ловятъ и со пчелами деревья сѣкутъ дѣлния и севрюковъ нашихъ грабятъ» [8, с. 8–9]. В останньому з цитованих документів упадає в око, що українці («черкаси») справді мають інші цінності, інші заняття та ведуть інший спосіб життя, ніж севрюки. Так, вони не тільки витісняють севрюків-аборигенів з їхніх же власних споконвічних угідь, але й по-іншому ставляться до останніх. «Черкаси» по-хижацьки експлуатують означені угіддя і навіть рубають бортні дерева, чого ні в якому разі не могли робити севрюки. Адже їхнім основним заняттям виступали різного роду промисли, серед яких головним був бортницький. Мисливські та рибні угіддя, як такі, що давали їм основні засоби до існування, севрюки усіяко оберігали від хижацької експлуатації [10, с. 26–27]. Українські ж поселенці, у першу чергу, були землеробами, і бортні дерева, а також мисливські й рибальські угіддя хоч і експлуатувалися ними принагідно, все ж не становили в їхніх очах такої цінності, як у севрюків. У цьому теж слід бачити важливу етнокультурну різницю між севрюками та українцями, яка, без сумніву, служила підставою і для етнічної різності.

Коли говорити про етнічні спільноти, представники яких згадуються у цитованих документах, то там ідеться про «русских людей» (до яких відносять і виокремлюваних дітей боярських), «черкас», тобто українців, татар, які періодично чинять на поселенців напади, а поряд з усіма ними окремо фігурують і севрюки: «...татарове воинские многие люди и вашихъ государь русскихъ людей и черкасы многихъ побили и въ полонъ поимали. (...) ...сказывали-де змиѣвскимъ сторожамъ севрюки, что видѣли де они татар на рѣчке Берестовой...» [8, с. 4–5].

Усі означені тексти, де згадуються севрюки, свідчать на користь сприйняття їх і українцями, й росіянами, і білорусами як людей, належних до іншої, ніж їхні власні, етнічної спільноти. На користь цього свідчать також і зафіксовані у джерелах досліджуваного періоду антропоніми, утворені від етнімічної назви «севрюк/севрук». Такого роду відетнонімічні антропоніми (імена, прізвиська та прізвища) у середньовіччі та в ранньонові часи не були рідкістю. Тоді, в умовах слабкої територіальної мобільності населення, багатьох вихідців з інших країв, країн і народів називали за назвами теренів чи етнічних спільнот, звідки вони прибули. Часто такі прізвища/прізвиська та імена вказують на місцевість або населений пункт, з якого людина походить (Виговський, Волинець, Луцький, Моринець, Слуцький, Ходаківський та ін.), іноді в їхній основі лежить субонім тощо (Бойко, Пінчук, Полешко, Поліщук і под.). Разом з тим досить часто такого роду антропоніми містять інформацію про етнічну приналежність, а скоріше про етнічне походження власників прізвищ. Удалим дослідженням етнічного походження людей на основі аналізу таких прізвищ є праці про українських козаків німецьких дослідників Сюзанни Любер і Петера Ростанковського, що базуються на даних козацьких реєстрів [34, S. 369–381; 33, S. 62–100]. Вони певною мірою можуть служити за зразок такого роду студій.

Чимало відетнонімічних прізвищ наводять і використовували нами джерела досліджуваного періоду. Наприклад, ревізія 1552 року називає такі відетнонімічні прізвища: Литвинь, Турчинович, Орменинь, Москаль (Київський замок) [6, с. 113–114], Волошенинь, Мордвинович, Чемерешенинь, Черемшенинь, Жидовинович (Канівський замок) [6, с. 104]. Так само у багатьох джерелах досліджуваних часів фігурує прізвисько/прізвище і навіть ім'я Севр(у)юк та похідні від нього. Наприклад, одинадцятьох, а скоріше, дванадцятьох Севруків зустрічаємо в описі Київського замку 1552 року. Це, зокрема, Івань Себастьянович та Івань Мотыничъ, прізвища яких пишуться як Севрукъ, а також Каленикъ, Карой, Мишко, Охъремъ, Охъмать, Томило (дві особи), Хомица і Шкода, які мають прізвище, записане як

Севърукъ [6, с. 115–116]. Усі вони міщани Київського замку. А серед міщан монастирських значиться Мишкьо Шевърукъ [6, с. 116], де заголовна літера «Ш», імовірно, помилково поставлена замість «С». Два Севру(ю)ки записані й у ревізії 1552 року серед міщан Черкаського замку. Це Сидоръ Севърукъ та Ермакъ Севрюкъ [6, с. 87, 89]. Опис Вінницького замку того ж 1552 року називає серед міщан десятника, якого звали Борисъ Севрюковичъ [6, с. 604]. Пан Саврукъ фігурує в одній зі шляхетських скарг, занесених до Володимирської гродської книги 1664 року [5, с. 113–114]. У переписній книзі 1666 року (в матеріалах перепису, проведеного за наказом московських властей за гетьманування Івана Брюховецького) у м. Лукомль (сучасне с. Лукім'я на Полтавщині) записаний Мишка Севрюченко [19, с. 42]. У скарзі ігумена Луцького монастиря 1681 року на шляхетську сваволу названий Paweł Szevruk, що мешкав у Луцькому повіті [5, с. 142]. Прізвища, утворені від «севрюк», фігурують також у російських документах, зокрема тих, які стосуються будівництва Білгородської засічної лінії та Донецьких сторож. Наприклад, у наказі царя Бориса Годунова 1605 року про виплату «жалованья» названий син боярський з Новгород-Сіверського Богдашка Севрюков [2, с. 68], у будівельній книзі міста Усерд на Білгородській «засічній лінії» за 1637–1638 роки значиться Парфенко Севрюковъ – п'ятдесятник «новоприборных» полкових кінних козаків, а в розпису Чугувських станиць за 1650 рік записаний голова сьомої станиці Семень Микитинъ сынъ Севрюковъ [7, с. 23, 24, 75].

Зустрічається у джерелах й ім'я Севрук. Так, селянин Севрукъ Прихожий фігурує в описі Овруцького замку 1545 року [4, с. 43]. У Новгороді-Сіверському, який у той час належав Московії, російські джерела під 1605 роком указують стрільця на ім'я Севрючка Даниловъ [31, с. 352]. Ім'я Севрук джерела називають і в Росії, що й не дивно, зважаючи на те, що Сіверщина сусідила з Московією, а на початку XVI ст. увійшла до її складу. Так, під 1610 роком у російських джерелах знаходимо поміщика, якого звали Севрукъ Юрьевъ Дѣдковъ, а також під 1613 роком Білозерського селянина на ім'я Саврукъ Ивановъ [31, с. 353]. Зустрічалося це ім'я і в Білорусі. Наприклад, під 1609 роком є повідомлення про сотника в Смоленському повіті, що мав ім'я Севрукъ [31, с. 353]. (Нагадаємо, що Смоленщина – це в минулому Білорусь, а в 1609–1611 роках Смоленськ якраз увійшов до складу Речі Посполитої після столітнього перебування під владою Москви).

Узагалі ж і сьогодні в Україні, як і в Росії, зустрічається доволі багато прізвищ, утворених від етноніма севрюк/севрук. Це ж саме слід сказати й стосовно Білорусі. Федір Климчук наводить ретельно зібраний по областях і районах країни детальний список таких білоруських прізвищ. Це, зокрема: а) Сяврук – Барановицький, Ганцевицький, Ивацевицький, Лунинецький райони Брестської області; Браславський і Докшицький райони Вітебської області; Житковицький, Калининвицький та Петриковський райони Гомельської області; м. Гродно, Вороновський, Дятловський, Зельвенський, Сморгонський райони Гродненської області; Воложинський, Столбцовський, Узденський райони Мінської області; Кіровський і Осиповицький райони Могилівської області; б) Сяврис – Островецький район Гродненської області; в) Сявругін – Брестський район Брестської області; Полоцький район Вітебської області; г) Севрук – Барановицький та Ганцевицький райони Брестської області; Мозирський район Гомельської області; Вороновський і Скидельський райони Гродненської області; Борисовський, Любанський, Несвізький, Солігорський, Слуцький, Узденський, Червенський райони Мінської області; Бобруйський та Глуський райони Могилівської області; д) Севрукевич – Хотимський район Могилівської області; е) Севруков – Городоцький, Полоцький, Россонський, Чашницький райони Вітебської області; Світлогорський район Гомельської області; Биховський, Костюковицький і Осиповицький райони Могилівської області; є) Севрик – Борисовський район Мінської області; ж) Сявро – Ошмянський район Гродненської області; з) Сявров – Славгородський район Могилівської області [15]. Немає сумніву, що і в Україні та Росії такий список прізвищ, якби його ретельно зібрати, був би не меншим. Усі наведені Климчуком прізвища побутують у наші дні, проте немає сумніву, що походять вони з тих часів, коли севрюків сприймали як людей іншої, ніж білоруси, а також українці та росіяни, етнічності.

Отже, з джерел впливає чітке протиставлення севрюків українцям, росіянам і білорусам. Про це свідчать не лише випадки, коли джерела згадують севрюків у тих чи інших ситуаціях, але й існування відетнонімічного прізвища Севру(ю)к та похідних від нього. В Україні у досліджуваний час такі прізвища найбільше відзначені у географічно наближених до Сіверщини Києві та Черкасах, але меншою мірою вони зустрічаються також і в інших містах та місцевостях країни. У той же час точно невідомо, як ставилися самі севрюки до сусідніх з ними русинів (як звалися тоді українці), росіян і білорусів. Зокрема, так не з'ясованим і залишається, чи зараховували вони самі себе до «русі» (в Україні) і до «русских» (у Росії).

Щоб це виявити найкраще, було б проаналізувати зафіксовану в джерелах етнонімію. Проте південноруських та власне севрюцьких текстів, які б фіксували у той чи інший спосіб етнонімію (а саме вона найчастіше відображується середньовічними джерелами), знову ж хронічно не вистачає. Гадаємо, що певною мірою допомогти можуть північні (російські) літописи, які відображали часто й події у Сіверській землі. У першу чергу спробуємо простежити вживання етнонімічної назви «русь» та похідних від неї у помонгольський період на теренах Сіверщини. Як показало дослідження А. Генсьорським етнонімії, похідної від топоніма «Русь», населення власне Чернігівської землі (зокрема, навколо міста Чернігова та наближених до Дніпра територій) відоме в давньоруський період як «чернігівці», уже, починаючи з 1180-х років, літописці стали називати «руссю» [13, с. 18, 20, 21]. (Раніше ж «руссю» літописці при описуванні подій всередині Київської Русі позначали лише населення середньонадніпрянської Руської землі. Мешканців інших земель-князівств «руссю» іменували тільки при зустрічі їх з іноземцями чи з іноетнічними жителями прикордонних теренів Русі). Це було свідченням розгортання процесу завершення консолідації південноруських «земельних» етносів (про них див. нижче) в український етнос, який з кінця XII – рубежу XIII/XIV ст. отримує самоназву «русь» (у множині) і «русин» (в однині). Стосовно Сіверської землі, яка спочатку локалізувалася північно-східніше власне Чернігівської землі, а в помонгольський час охоплює майже все Лівобережжя й ряд територій на сучасних російських теренах, теж маємо випадки вживання в літописах цього етноніма, а також деяких похідних від нього. Зокрема, зустрічаємо вживання етноніма «русь» під 1284 роком у Лаврентіївському, а також Першому Воскресенському та Никонівському літописах, де описано конфлікт навколо слобід, заснованих татарським баскаком Ахматом і заселених в основному слов'янським населенням. Ці слободи, які переманювали княжих підданих, заважали тамтешнім князям, і вони їх розігнали. У літописах зазначається, що князь Святослав Липовецький, напавши зі своїми дружинниками на людей (яких літописець відносить до «русі») під час їхнього переходу зі слободи в слободу, цих слобожан повбивав. При цьому в Лаврентіївському літописі вжито формулу «Руси с нима боле . л (30 – В. Б.) . чл . вкъ», а також «а Руси избиль . к . е» (25 – В. Б.) [20, стб. 481–482]. У Никонівському літописі теж двічі в родовому відмінку множини вжито «Руси», але, крім того, один раз «Русскихъ человекъ» [22, с. 164]. Перший Воскресенський літопис, повідомляючи про ці самі події, дає нам, знову ж у родовому відмінку множини, форми (по одній) «Руси» та «Рускихъ» [21, с. 178]. Таким чином, у північних (російських) літописах, перший з яких укладений у XIV ст, а два інші у XVI ст., стосовно населення Сіверщини п'ять разів ужито форму «русь» і по одному разу в них ідеться про «русских» та про «русских человек». Так от, саме у збірній формі множини «русь» (а в однині «русин») виступала самоназва українців із останньої чверті XII – рубежу XIII/XIV ст. (коли вона утверджується як загальнопівденноруська) й аж до XVIII ст. включно (у XIX ст. уже переважала форма множини «русини») *. Ендоетнонім, тобто самоназва, ж росіян із самого початку формувався за принципово іншою моделлю, ніж «русь/русин», а саме у формі «русские», що була первинно не субстантивом, як «русин» (а також «литвин», «волошин», «німчин», «мордвин», «чудин» та ін.), а атрибутивом, і лише з часом зазнала субстантивзації [13, с. 22–24]. Самоназва «русские» поши-

* Детально факти, що стосуються історії української етнонімії, розглянуто в роботі: [11, с. 165–175, 262–280].

рюється на теренах Північно-Східної Русі у XIII–XIV ст. [13, с. 23]. Тому можемо зробити висновок, що північні (російські) літописи, вживаючи по відношенню до жителів Ахматових слобід Сіверщини означені етноніми, таки зараховували їх чи то до південноукраїнських русинів (тобто українців, що мали тоді інший етнотетнімі), чи то до росіян («русских»)*. Разом з тим ми бачимо також, що переважає форма множини «русь».

Звідси випливає, що ймовірність віднесення жителів Ахматових слобід до південноруського населення (тобто до українців, які мали тоді самоназву «русь/русин») достатньо велика. На користь цього припущення свідчить той факт, що під 1283 роком стосовно названих подій у Лаврентіївському літописі маємо також і типово південноруську (українську) етнонімічну форму однини «русин»: «...и начаша бесурмене вязати головы боярские к тороком . а руки вклагоша в судно . и вставиша на сани . Чернысѣ Русину» [20, стб. 481]. Ця форма на півночі давньоруської території (в майбутній Росії), як правило, не вживалася, зустрічаючись під впливом киеворуської писемної традиції, до речі, переважно у більш ранній період обмежено навіть у літописах. Частина коментаторів припускає, що у наведеному уривку відображене, можливо, власне ім'я («Можно принять... за имя собственное»). У такому випадку ми стикаємося з типово відетнонімічним антропонімом. Коли це так, то маємо випадок фіксації ставлення чи то літописця, чи населення Сіверщини до якогось вихідця з власне південноруських (у майбутньому українських) земель як до «не свого», що й відбилося в його прізвищі/прізвиську. Проте є підстави не погодитися з коментаторами. Адже, по-перше, в досліджуваний час більшість людей, зокрема простолюду, не мали прізвищ. А по-друге, там ідеться про події, учасниками яких були як татари, так і представники слов'яно-руського населення. А в такому випадку літописець міг додати до імені Черниса уточнення його етнічної приналежності, тобто що він був русином, а не татариним.

Як бачимо, маємо певні свідчення, які дозволяють припустити, що населення Сіверської землі у кінці XIII ст. північні літописці відносили до південноруської «руси» (тобто, з деякою долею умовності, до українців, які мали у той час іншу самоназву). Разом з тим, навіть якщо це так, то відомості джерел наступних століть на цих теренах фіксують саме «севрюків», а не «русинів». Тобто, очевидно, севрюки так остаточно й не злилися з «руссю/русинами» в одну етнічну спільноту, як, до речі, і з «русскими». Більше того, навіть населення з околиць Чернігова (колишні «чернігівці»), яке у кінці XII – XIII ст. літописці називали «руссю», надалі фігурує вже саме як «севруки» («севрюки»).

Отже, наведені факти свідчать на користь того, що севрюки у XIV–XVII ст. становили собою окремий етнос поряд із українцями (русинами), росіянами (русскими) та білорусами. Судячи з усього, це був один із «земельних» етносів іще давньоруської епохи, що тривалий час зберігався на українсько-російському етнічному та Литовсько-Московському державному прикордонні. Річ у тім, що, як показують дослідження, в епоху раннього середньовіччя в Європі кожна з відомих сьогодні країн заселяв ряд локальних чи «обласних» етносів (термін російського радянського історика Миколи Колесницького, що народився й отримав освіту в Україні). Наприклад, у Франції мешкали гасконці, нормандці, бургундці, пікардійці, провансальці та інші, в Німеччині – саксонці, гессенці, вюртембержці, шваби, мекленбуржці й інші [16]. У Київській Русі проживало більше десятка етносів, яких, відповідно до місцевої специфіки, можна назвати «земельними». А «землею» в Київській Русі виступало окреме князівство чи кілька князівств (наприклад, Руську землю складала Київське й Переяславське князівства). Саме «земля» в епоху удільної роздробленості відпо-

* Саме в цей час у північних (російських) літописах у статтях, що стосуються XIII ст., уже зустрічається назва «русские», як зародкова форма етнонімі (самоназви), і навіть, імовірно, помітний початок її субстантивзації. Наприклад, при перерахуванні слов'янських «племен» уже у «Літописці Переяславля-Суздальського» (літопис XV ст., що відображає Володимирське літописне зведення XIII ст.) про них, на противагу сусіднім угро-фінам, сказано, що «се бо токмо Рускии : Словене, Поляне, Деревляне, Новогоро(д)ци...» [18, с. 2]. До речі, далі в тексті «Літописця Переяславля-Суздальського» вже переважає етнонімічна форма з двома «с» – «русские».

відала поняттю «країна» [14]. На території України земельними етносами були русь, галичани, володимирці-волинці; в Росії – новгородці, ростово-суздальці, рязанці, можливо, й інші; у Білорусі – полочани та смолянни [11, с. 149–162]. А нащадки сіверян севрюки були земельним етносом майбутнього російсько-українського (і частково ще й білоруського) етнічного порубіжжя, так само як турівці – земельним етносом українсько-білоруського прикордоння. У часовому проміжку, приблизно, з останньої чверті XII до XIV/XV ст. більшість із цих «земельних» етносів сконсолідувалися в українців*, росіян та білорусів, проте севрюки, судячи з усього, збереглися. Цьому сприяло їхнє порубіжне (між українцями та росіянами) становище. Тому севрюки у пізній період свого існування, коли етногенез українців, росіян та білорусів уже завершився, і справді були четвертим східнослов'янським етносом. Адже всі інші «земельні» етнічні спільноти на той час уже зникли, утворивши відомі нам східнослов'янські етноси [11, с. 142–165].

Перебуваючи на міжетнічному порубіжжі, севрюки, в міру завершення етногенезу та консолідації білорусів і, особливо українців та росіян, постійно зазнавали впливу з боку цих великих етносів. Зрештою вони таки були ними асимільовані. Проте це вже тема окремої публікації.

1. Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией [В 5 т. с доп. и указ.]. – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 1: 1334–1598. – 612 с.; 1 л. ил.
2. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук: Т. I. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634 / Под ред. Н. А. Попова. – Санкт-Петербург, 1890. – 802 с.
3. Анпилов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в. // Советская археология. – 1964. – № 4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://yadi.sk/d/HXtdLP_O3J93U
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – LV, 460 с.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1876. – Ч. 6. – Т. 1. Приложение. – 626, 146, 21с.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – 85, 647, XII с.
7. Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. – Харьков, 1890. – XV, 438 с.
8. Багалея Д. И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. – Харьков, 1905. – 114 с.
9. Багновская Н. М. Севрюки (население Северской земли в XIV–XVI вв.) // Вестник МГУ. – Сер. 8: История. – 1980. – № 1. – С. 57–69.
10. Багновская Н. М. Севрюки: население Северской земли в XIV–XVI вв. – Москва, 2002. – 47 с.
11. Балущок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність. – Біла Церква, 2008. – 304 с.
12. Балущок В. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Вип. 20). – Львів, 2011. – С. 72–83.
13. Генсборський А. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. V. – С. 16–30.
14. Горский А. О древнерусских «землях» // Ruthenica – К., 2002. – Т. I. – С. 57–63.
15. Климчук Ф. Д. К этноязыковой истории Днепровского Левобережья (в связи с проблемой этногенеза горюнов). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://severyane.ucoz.com/publ/1-1-0-10>

* Результаты досліджень автора цих рядків дозволяють віднести час завершення українського етногенезу на рубіж XIII/XIV ст. [12, с. 83].

16. Колесницкий Н. Ф. Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии) // Расы и народы. – Москва, 1978. – Вып. 8. – С. 21–46.
17. Коткова Н. С. Названия русских бортовых знамен – историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. – М., 1963. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruslang.ru/doc/lingistoch/1963/08-kotkova.pdf>
18. Летописец Переяславля-Суздальского, составлен в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов). Изд. К. М. Оболенский. – М., 1851. – 217 с.
19. Малороссийские переписные книги 1666 года. С послесловием Ал. Лазаревского. – К., 1900. – 109 с.
20. Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Изд. 2-е. – Ленинград, 1927. – С. 289–488 стб.
21. Полное собрание русских летописей. – Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1856. – X, 346 с.
22. Полное собрание русских летописей. – Т. X. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1885. – 244 с.
23. Полное собрание русских летописей. – Т. XIII. Ч. II: Дополнения к Никоновской летописи. Так называемая Царственная книга. – Санкт-Петербург, 1906. – С. I–VIII, 303–532.
24. Ракитин А. С. Севрюки – коренное население Северской земли. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://diderix.petergen.com/rgd-svr.htm>
25. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 243 с.
26. Русина О. В. Сіврюки // Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил.–С. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2012. – С. 572.
27. Русские. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Русские> <https://ru.wikipedia.org/wiki/https://ru.wikipedia.org/wiki/Русские>
28. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. 95: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – 10, XX, 766 стб.
29. Список Быховца // Полное собрание русских летописей. – Т. 17. Западнорусские летописи. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 475–572.
30. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – 327 с.
31. Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен. – Санкт-Петербург, 1903. – 862 с.
32. Хроника Литовская и Жмоитская // Полное собрание русских летописей. – Т. 32. Белорусско-литовские летописи. – Москва, 1975. – С. 15–127.
33. Luber S. Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen. – Wiesbaden, 1983. – 145 S.
34. Luber S., Rostankowski P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registerten Zaporoger Kosaken // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1980. – № 28. – S. 369–381.

Василий Балашок

Загадочные севрюки: 2. Этническая природа общности

Анализ источников, которые содержат информацию о севрюках, показывает, что и украинцы (которые имели тогда самоназвание «русь» во множественном и «русин» в единственном числе), и русские, и белорусы воспринимали их как «не своих», «чужих». То есть севрюки XIV–XVII вв. являлись отдельным этносом. Это был «земельный» этнос, характерный для времен Киевской Руси, который сохранялся длительное время на украинско-русско-белорусском пограничье.

Ключевые слова: севрюки, этнос, этнонимические антропонимы (фамилии), «свои», украинцы, русские.

Vasyl Balushok

Enigmatic Sevriuks: 2. Ethnic Nature of Community

The information contained in the sources about Sevriuks demonstrates that both Belarusians and Russians, and Ukrainians (which at that time had the endonyms Rus in plural and Rusyn in singular) did not consider them their own people; to those nations the Sevriuks were strange and occasionally inimical. That is attested by the Belarusian annals The Bychowiec Chronicle (by the year 1402) and The Lithuanian and Samogitian Chronicle (by the year 1416), as well as by various Russian records, predominately of the XVth century. Those documents present the Sevriuks as the people with the traditions, customs and modes of life distinct from the Belarusian, Russian, and Ukrainian ones. During the frontier wars and interethnic conflicts, all those nations also took the Sevriuks as enemies, while the latter treated the Ukrainians, Russians and Belarusians likewise. The attitude to the Sevriuks as the representatives of a different ethnic community is corroborated by anthroponymy represented in the materials of the censuses of Ukrainian lands and in the Russian and Belarusian sources. That is, the XIVth–XVIIth-century Sevriuks acted as a separate ethnic group. It was a land ethnic group of the Kievan Rus times, which due to circumstances have remained on the Ukrainian-Russian-Belarusian borderland. Inasmuch as at the time of appanage fragmentation, each land (which corresponded with the concept of country and embodied one or more principalities, and which Kievan Rus was composed of), was populated by its own land ethnic group. Although the northern (Russian) chronicles, on the grounds of spreading in Siverian land of the ethnonyms derived from Rus, affirm that the population of Sivershchyna has participated in ethno-consolidation processes that culminated in the XIIIth–XIVth centuries with the formation of the Ukrainians, Russians and Belarusians, the Sevriuks as a separate ethnic group had persisted as far as the XVIIth century, for all that.

Keywords: Sevriuks, ethnic group, ethnonym-derived anthroponyms (family names), one's own people, Ukrainians, Russians.

Іван Тимів

БИТВА З ТАТАРАМИ ПІД МАРТИНОВИМ 1624 р.

У статті розглянуто політичні передумови та обставини татарського вторгнення на територію Руського воєводства ногайських татар на чолі із Кантеміром-мурзою в червні 1624 р., з'ясовано стан вивчення цієї події у вітчизняній і польській історіографії, висвітлено джерельну базу проблеми, розглянуто приготування польсько-українських сил під орудою польного гетьмана Станіслава Конєцпольського до генерального бою під Мартиновим 20 червня 1624 р. У хронологічній послідовності автор показав хід дій польської армії і ногайського війська, починаючи від 4 до 22 червня 1624 р. У додатках до статті подано поіменний перелік панів-волонтерів, які зі своїми загонами брали участь у битві під Мартиновим. У тому ж реєстрі зазначено список татарських мурз, учасників баталії.

Ключові слова: джерела, напад, тактика, битва, Мартинів, гетьман С. Конєцпольський, мурза Кантемір, татари, здобич.

Давня історія України знає чимало військових перемог і невдач, які описані очевидцями й сучасниками. Вітчизняні й зарубіжні хронікери більше цікавилися масштабними й доленосними подіями, водночас намагалися фіксувати й менш примітні, але водночас цікаві сюжети місцевого значення, що теж мали певний резонанс у суспільно-політичному житті тих країн, які були причетні до них. Однією із них була переможна битва між відділами Станіслава Конєцпольського (1592–1646), польного гетьмана коронного (1617–1632 роки гетьманства) та приватних королів із татарським військом мурзи Кантеміра, який за особливу ревність і завзятість під час Хотинської війни 1621 р. отримав від султана титул паши та Сілістрійський еялет (м. Сілістрія у Болгарії. – **І. Т.**) [10, с. 491]. Битва відбулася 20 червня 1624 року під містечком Мартинів (тепер село Новий Мартинів Івано-Франківської області. – **І. Т.**), де загони ногайців зазнали поразки.

Мета статті – розглянути стан вивчення цієї події у вітчизняній і польській історіографії, висвітлити джерельну базу проблеми, у хронологічній послідовності подати хід підготовки до битви, її перебіг, наслідки і значення.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю у вітчизняній і зарубіжній історіографії спеціальних праць із цієї тематики. Пропонована стаття, власне, є першою спробою вивчення згаданої битви.

Хронологія першої битви під Мартиновим (друга відбулася у лютому 1699 р.) застережень не викликає. Найдавніші згадки про битву з татарами поблизу цього містечка надібуємо в польських хроніках, різного роду урядових документах (листах, реляціях, донесеннях), щоденниках, мемуарах.

Основними джерелами історичних відомостей про Мартинівську битву з татарами є «Діаріуш правдивий перемоги над татарами, здобутої року 1624» та лист польного гетьмана коронного Станіслава Конєцпольського до короля III Вази (1587–1632), написаний у польовому таборі біля Поплавників 23 червня 1624 р. [31, с. 140; 32, с. 250]. Первісний друк «Діаріушу» містив чимало технічних помилок, тому його було видано повторно. Другий варіант цього документа (із дещо зміненою назвою, на двох аркушах) був опублікований у варшавській друкарні Яна Россовського у тому

ж 1624 р. Він мав заголовок «Погром татарський, або коротка реляція перемоги над татарами [...] 1624 р.» [17, с. 250–252; 14, с. 8].

Короткі джерелознавчі відомості про реляцію 1624 р. подає Вацлав Мацейовський. Ознайомившись із текстом джерела в окружній бібліотеці міста Синява, дослідник відзначив схожість стилю оповіді із описами битв хроніста Мартіна Броньовського, зауважив відсутність місця події на титулі [34, с. 117] тощо.

Важливе значення для уточнення учасників битви та чисельності польсько-українських військ має Реєстр панів-волонтерів, які долучилися до літньої воєнної кампанії 1624 р. під Мартиновом зі своїми підрозділами. Документ походить із бібліотеки Оссолінського. Таких вельможів було 11 осіб. Вони привели із собою 3000 воїнів. У тому ж реєстрі є список татарських мурз (15 осіб), учасників битви (*Поіменний перелік див. у додатку 1*). Цей документ, очевидно, був підготовлений гетьманом С. Конецпольським як подання королю для вшанування і нагородження переможців [39, с. 257–258; 14, с. 8].

Важливі відомості про перемогу польсько-українських сил над ордою під Мартиновом зафіксовані у польських хроніках. Павел Пясецький (1579–1649) у своїй хроніці зазначив: «У місяці червні [...] з Волощини зі сторони Снятина вторгся мурза Кантемір з 50-ма тисячами татар (*кількість явно перебільшена. – І. Т.*). На зворотному шляху польний гетьман С. Конецпольський, який щойно повернувся із турецького полону, зібравши невелике військо (3 тис. кінноти, 700 піхоти), перестрів татар під Мартиновим неподалік Галича і в результаті переможного бою звільнив ясир та відібрав усю здобич, награбовану татарами» [26, с. 314].

Хроніст Бартоломей Зіморевич (1595–1677 р.), фіксуючи події 1624 р., зауважив наступне: «Польний гетьман з кварцієм військом, що повільно пересувалося, переслідував [татар] до містечка Мартиново і примусив до втечі» [5, с. 160].

Окремі епізоди цієї події відображено в проповіді Фабіана Бірковського «Кантімір паша розгромлений, або про перемогу над татарами Йогомощі пана Станіслава Конецпольського, гетьмана польного коронного 1624 року дня 20 місяця червня». Ця пафосна промова (на 11 аркушах) була видана у Варшаві, у друкарні Яна Россовського в 1624 р. Скорочений передрук пам'ятки перевидав у 1842 р. у Львові Станіслав Пшелецький [17, с. 260–270; 24, с. 262–270].

Ще одним важливим джерелом історичної інформації про червневі події 1624 р. під Мартиновим є лист Кантеміра до короля [Сигізмунда III] від 23 червня 1624 р. [28, с. 252–257; 29, с. 258–260; 14, с. 8].

Про спустошливі дії нападників улітку 1624 р. згадує і німецький хроніст Кевенхіллер, який зауважив, що «татари всюди вогнем і мечем пустошили край, збіжжя навіть у полі палили» [27, с. 132].

Із біографічних наративів про вторгнення орди в галицькі землі влітку 1624 р. згадує у своєму життєписі Якуб Собеський (1590–1646), батько короля Яна III Собеського. Про це вторгнення воєначальник писав: «Татари під командуванням Кантеміра-мурзи, в кількості 30 тис. (*цифра значно завищена. – І. Т.*) через Волощину напали на Червону Русь, вчинивши великі спустошення. Розгромив їх гетьман Конецпольський біля Мартинова, недалеко Галича» [23, с. XV].

Згадані джерела подають докладну характеристику воєнних дій польсько-українських військ проти ординців під Мартиновим улітку 1624 р.

Із українських літописців про події під Мартиновим згадує Денис Зубрицький (1777–1862), автор «Хроніки міста Львова» (1844). Історик звертає увагу на обставини знищення ординцями ясиру під час походу в українські землі у червні 1624 р. «Оскільки у натовпах гнаних невільників, – писав дослідник, – багато людей через вік і слабкість від недостатнього харчування не встигали за швидким кінним татарським походом, а ті не бажали зустрітись з переслідуванням гетьмана Станіслава Конецпольського, тому впень витяли старих і слабких і залишили дітей живими по полях, а з рештою сильних бранців рушили в подальшу дорогу» [6, с. 238].

В українській історіографії про перемогу над татарами під Мартиновим у 1624 р. згадують Антон Петрушевич [9, с. 30], Михайло Грушевський [4, с. 517], Богдан Гаврилів [2], Віктор Мандзяк [7, с. 206–207] та ін.

Із польських істориків про цю подію повідомляють Станіслав Жижновський [45], Кароль Шайноха [42, с. 83–86], Юліан Бартошевич [14, с. 235–236], Тадеуш Корзон [25, с. 222–224], Олександр Чоловський [15], Богдан Барановський [13, с. 22], Януш Паєвський [33, с. 97–99], Лешек Підгородецький [36, с. 121–132; 37, с. 143–147], Єжи Теодорчик [45], Ришард Маєвський [30, с. 236], Анджей Гліва [18] та ін.

Цікавим є також художній опис цієї битви, залишений Іваном Левицьким у книзі «Поражение татаров под Мартиновом в 1624 році». Цю книгу відшукав учитель історії Петро Мазурик із Мартинова [2, с. 170].

Окремі описи мартинівських подій знаходимо у довідкових виданнях [35, с. 382–383] та інтернет-ресурсах [1, с. 43].

1624 рік для населення Галицької землі був особливо важким. Не встигла людина оговтатися від зимового набігу орди, як у травні татари знову повернулися і розпустили свої загоны аж поза Перемишль і Краків [27, с. 132].

Активізації наступальної зовнішньої політики Кримського ханства стосовно Речі Посполитої сприяли певні політичні передумови. Як відомо, воєнна і політична активність Кримського ханату в Східній Європі, що збагачувала правлячу верхівку держави, стимулювала її сепаратистські настрої відносно Османської держави. Деякі кримські хани, що прагнули проводити незалежну політику, навіть йшли на союз із супротивниками османців. Через слабкість центрального османського уряду таких ханів було чимало. Так, у 1624–1628 рр. уряд хана Мегмед-Гірея III (1624–1627) тримався з допомогою українських козаків під проводом гетьмана (1622–1628 з перервами) Михайла Дорошенка. Спільними зусиллями союзники дали відсіч яничарському десанту біля Кефе 1624 р. Навзаєм татари потурали морським нападам козаків на чорноморському узбережжі Анатолії та Румелії. Цей період був кризовим для османсько-кримських відносин [3, с. 465].

Як відомо, у 1624 р. у Кримському ханстві на престол повернувся Мегмед Гірей, який залучив на свій бік брата Шагін-Гірея і разом із ним розпочав розправу над своїми супротивниками, що викликало невдоволення султана. Невдоволення падишаха викликали і прояви відвертої непокори. До прикладу, відомим є той факт, що брати Гіреї відмовилися виконати наказ султана будувати замки в нижній течії Дніпра для стримування козацьких походів. Тому турецький уряд повернув на престол попереднього правителя Джані-бек-Гірея (1624 р.). Але й далі, не бажаючи коритися волі султана, хани проявили нечувану зухвалість; вони звернулися за допомогою до козаків, яких ще недавно вимагали знищити. І запорожці разом із військом Шагін-Гірея навесні 1624 р. вчинили напад на турецьку Кефе. Розбивши османців, хан відпустив козаків із турецькою здобиччю і звільненими козаками-невільниками (700 осіб) [4, с. 512–513; 10, с. 481–482].

Якщо відносини кримців із польськими підданими – козаками – улітку-восени 1624 р. складалася благополучно, то взаємини Шагін-Гірея і польського уряду із ногайцями Білгородської орди, очолюваними мурзою Кантеміром, були виразно ворожими, головним чином через агресивні дії стосовно Польщі й Криму. Двічі ногайців було розбито на початку 1624 року біля Скали [Подільської] та влітку під Мартиновим. Перебуваючи у безпосередній залежності від Порти, Кантемір наприкінці 1624 р. завдав поразки Шагін-Гірею [4, с. 517].

Отже, загостренню відносин Речі Посполитої із Портою та її васалами (ногайцями) сприяло втручання запорожців у кримські справи, де точилася боротьба за владу між членами династії Гіреїв. Цьому посприяли також три морські походи козаків до Стамбула [11, с. 278–279]. Очевидно, саме за вказівкою султанського уряду Кантемір-паша здійснював набіги на українські й польські землі, один із яких припав на червень 1624 р. Цікаво, що саме 20 червня 1624 р. під час битви біля Мартинова козацькі чайки увійшли у Босфор і спустошили поселення на узбережжі протоки неподалік столиці Османської імперії [10, с. 493].

Та повернемося до подій під Мартиновим. На війну із татарами гетьман Станіслав Конецпольський вирушив із міста Бар (Поділля) 28 травня 1624 р. [14, с. 7]. Перше повідомлення розвідки про виступ татарського війська з Буджака через волоську

землю гетьман С. Конєцпольський отримав у неділю (2 червня 1624 р.). Довідавши-ся про таку тривожну звістку, гетьман невідкладно повідомив короля, розіслав в усі гроди Подільського, Руського, Белзького воєводств універсали із застереженням про безпеку, а до шляхти звернення – негайно збирати військо, гусарам наказав із самими лише мушкетами негайно вирушати до Кам'янця. А сам, у вівторок (4 червня), зі всім військом вирушив із Бару до Вінниківців (нині село Літинського району Вінницької області. – **І. Т.**) і через день прибув до Зінкова, запросив пана Сенявського, хорунжого коронного до участі в кампанії і в четвер (6 червня) вранці розташувався на шляху можливого просування татар. У п'ятницю (7 червня) надійшло повідомлення про таборування орди у Волощині над Орхівцем. Ця зупинка була зумовлена очікуванням прибуття кримського війська, яке поповнило загони ногайців [16, с. 136; 17, с. 250–251].

Ще 5 червня від захоплених татар стало відомо, що ординці вже біля Степанівців, навпростець це становить 10 миль від позицій польського війська. Гетьман, очікуючи вторгнення на Поділля, розіслав універсали із попередженням про безпеку вторгнення орди і закликав усіх до збройної оборони краю. Але неприємною важливішою була не воєнна слава, а здобич, тому він попрямував на Покуття. Розвідувальний відділ із 200 вершників, очолюваний паном Яном Одживольським, своєчасно інформував про місця ночівлі татар. Спершу гетьман мав намір перехопити татар із відділом 1500 вершників, але, з огляду на їхню чисельну перевагу, від цього наміру довелося відмовитися. Тим часом татари рушили углиб Польщі [16, с. 137; 17, с. 251].

Лешек Підгородецький та Радислав Сікора, услід за П. Пясецьким, вважають, що ногайці чисельністю 6000 воїнів 5 червня 1624 р. поблизу Снятина на Покутті перейшли кородон Речі Посполитої. Л. Підгородецький наголошує також на тому, що у складі військ супротивника був відділ яничарів із двома гарматами. А велику чисельність татарських військових сил, яку подають джерела, Р. Сікора пояснює тим, що не всі учасники походу були воїнами, хіба що 15 тис. вершників (*цифра теж завищена*. – **І. Т.**), а решта – охоронні загони, в яких були навіть жінки, перевдягнуті в чоловічий одяг [37, с. 143; 40; 26, с. 314]. 8 червня ординці підійшли до Стрия. Тоді ж вони наблизилися й до Дрогобича, де спалили околиці та навколишні села, однак міста не здобули [21 с. 46; 37, с. 143].

Тим часом гетьман, зібравши 2000 воїнів, вирушив через Почапинці, Чорнокозинці, Чортків, Бучач, Завалів, Підгайці на Покуття, поповнюючи по дорозі своє військо загонами добровольців і найманців. На марші він отримав звістку про те, що орда уже побувала під Більшівцями та Бурштином і під Мартиновим (у неділю 9 червня), перейшла Дністер і далі, через Стрий, прямує до Перемишля [16, с. 137; 38, с. 251–252].

15 червня 1624 р. татарські загони були вже в Сяноцькій землі (Руське воєводство). Саме в цей час у селі Буковське відбувся збройний виступ селян проти землевласників, який співпав із нападом ординців. Під час набігу татари спалили поселення, частину людей порубали, значну кількість селян забрали в неволю. Але більшості (150 осіб) на чолі із орендарем Вінцеславом Водзінським удалося заховатися, знайшовши сховок у сусідньому лісі [22, с. 16–17].

Під час літнього нападу 1624 р. орда дісталася вглиб польських етнічних земель, заклавши кіш поблизу Медики, а далі ногайські чапули сягнули поза Перемишль, Ярослав, Бжозов, Жешов, Кросно, Пшеворськ, Сендзішов аж до міста Казимира на Віслі. Захопивши велику здобич, напасники поверталися до дністрових переправ біля Мартинова [26, с. 314; 6, с. 238; 31, с. 140; 15, с. 70; 37, с. 143; 40]. Хроніст Бартоломей Зіморевич про цей похід орди писав так: «Між тим Кантемір, марнотратець християнської крові та щорічний знищувач Русі, розмістивши коло Медики табір, довкола розбійницькі орди розпустив і вже, безкарно вогнем і мечем спустошуючи, з величезною кількістю полонених [...] аж до Казімежа дійшов [5, с. 160].

Як уже зазначалося, С. Конєцпольський, дізнавшись про напрям руху орди, спершу планував іти вслід за ординцями і під час розпуску чапулів атакувати татарський кіш, але через малочисельність власних сил від цього наміру відмовився й очікував на

підхід загонів князів Зборовських та інших українських старост. Пасивне очікування зайняло цілий тиждень. Через значні відстані та повільність руху підмога прибула із великим запізненням, тому довелося чекати на повернення ординців із походу [16, с. 137; 38, с. 253]. Тактика очікування дозволяла ординцям охоплювати нападом значні території і завдавати місцевій людині значних збитків.

Очікуючи повернення орди, польське військо наблизилося до Свистельників, де затрималися ще на три дні. Саме тоді пан Одживольський повідомив, що татари повертаються тим шляхом, що прийшли. Тоді гетьман, уже не чекаючи на решту підмоги, продовжував рух і зупинився під Мартиновим за дві милі від Галича зумисне невеличким табором, а всі важкі вози відправив до замку. Ймовірно, це теж було зроблено для того, щоб створити у татар видимість малочисельності польського війська. Польський історик Януш Паєвський датує розташування гетьманських хоругв (4000 воїнів) під Мартиновим 12 червня 1624 р. [33, с. 97]. Тоді ж, згідно з джерелами, прибули й татари. «Неприятель з'явився на третій день в середу пополудню і зупинився табором від нас за дві милі поза Дністром за горами», – пише автор щоденника. Надвечір татарські зверхники відправили загін із двохсот вершників для зачепних герців. Побачивши маленький польський табір, ординці зрозуміли, що мають справу із кількома сотнями польського війська і навіть не розпочинали зачепних сутичок, сподіваючись наступного дня подолати Дністер і розбити супротивника [16, с. 137; 28, с. 139–140; 29, с. 258; 38, с. 253].

Конецпольський навмисно став дуже малим табором, щоб створити у татар враження, що у нього менше війська, ніж є насправді, і щоб заохотити орду до атаки на нібито слабкого супротивника. Гетьман побоювався, щоб Кантемір не вирішив піти з кошем і здобиччу на дальшу переправу через Дністер біля Галича, бо тоді б він зумів вислизнути з приготованої на нього пастки. Коли С. Конецпольський зрозумів, що татари побачили засідку, він вирішив повернутися на північний берег і перекрити переправу під Галичем (за 15 км від Мартинова) [1].

Тим часом розпочалися активні приготування до битви. В густих, гористих лісах, на правім березі Дністра, неподалік села Боднарів, за наказом гетьмана українськими селянами зроблено засіки (*завали на шляху наступу ворога в лісовому масиві із зрублених дерев середніх і більших розмірів, укладених загостреними верхівками в бік очікуваного наступу ворога. – І. Т.*). Це було зроблено для того, щоб татари не змогли зійти із шляху та обминути переправи через Дністер під Мартиновим [33, с. 97]. Польський історик Маурицій Горн стверджує, що «у другій половині червня 1624 р. гетьман готував засідки для татар по обидва боки Дністра під Мартиновим і біля Боднарова» [21, с. 47]. Адже це були найімовірніші шляхи відступу орди. До того ж для ординців боднарівський напрямок був важливим ще й тим, що у Боднарівському лісі напасники залишили під охороною захоплений ясир і решту здобичі [33, с. 98].

Тому гетьман все ж таки мав побоювання, що татари, відволікаючи польське військо зачепними герцями, зможуть поза горами відвести захоплений ясир. Щоб так не сталося, командувач польсько-українського війська вирішив здійснити стратегічний маневр. Він наказав війську, як стемніє, загасити вогні й розпочати відступ. Здійснивши нічний відхід, поляки удосвіта опинилися на широкому полі біля села Поплавники, що між Галичем і Більшівцями. Задум гетьмана полягав у тому, щоб заманити татар на це широке поле перед Дністром, щоб мати оперативний простір для маневрування військами. До того ж, заболочена територія між Дністром і Гнилою Липою позбавляла татарську кінноту рухливості [16, с. 137; 28, с. 140; 29, с. 258; 38, с. 253–254]. «Як би так неприятель хотів обминути нас, – пише автор діаріуша подій під Мартиновим, – ми могли б перехопити його на усіх переправах, бо Поплавники дві милі нище Мартинова біля Дністра і лише за милю до Боднарівського лісу і засік, влаштованих там». Так само вийшли б татари до цього місця, якби надійшли і з боку Бурштина, де також зручні переправи [16, с. 138; 38, с. 254].

Отже, місцевість, вибрана для очікування татар, з погляду гетьмана, була зручною й для військових дій, і не давала ординцям непомітно вислизнути, бо усі переправи через Дністер було перекрито.

Стосовно місця битви, то воно було вибране гетьманом С. Конецпольським на лівому східному березі Дністра у дещо заболоченій річковій місцевості [33, с. 97]. Для дій у полі гетьман виділив лише 12 легких корохов кварцяних і приватних під командуванням Томаша Замойського. Решта військ, в тому числі гусари, повинні були діяти з табору [1].

Співвідношення сил під час битви 20 червня 1624 р. під Мартиновим було таким: польська армія – гусарів 600, кінноти з приватних хоругв – 1450, запорожців кінних – 650, піших – 100, шляхетської піхоти – 700 осіб, разом 3500 воїнів і кілька гармат. Очолював полько-українське військо Станіслав Конецпольський. У його складі були: великий коронний стражник Ян Одживольський, ротмістри Станіслав Лянцкоронський, Самійло Лащ-Тучапський, Павел і Стефан Чарнецькі, а також такі керманичі, як Ян Тишкевич, Якуб Собеський, Олександр Балабан та інші (*докладніше див. у додатку 1*). Татарське військо, очолюване мурзою Буджацької Орди Кантеміром-пашою, мало у своєму складі 6000 вершників і дві гармати [7, с. 206, 207; 15, с. 71] (*перелік командувачів татарського війська див. у додатку 2*). За підрахунками польського дослідника Лешека Підгородецького, співвідношення сторін було таким: польсько-українські сили налічували 4800–5000 воїнів, а татарське військо мало у своєму складі 6000 вершників. Зазначене співвідношення узгоджується із даними Олександра Чоловського [35, с. 277; 37, с. 145; 15, с. 71]. З огляду на труднощі, пов'язані із темпами мобілізації шляхетських військ, більш об'єктивним виглядає менший числовий показник.

План гетьмана С. Конецпольського полягав у тому, щоб виманити війська Кантеміра на брід під Мартиновим і там знищити. Однак коли ногайці 19 червня наблизилися до переправи, їх проводир відчув підступ з боку поляків і відійшов на мило, спрямувавши попереду гарцівників. Як уже зазначалося, гетьман побоювався, аби Кантемір не пішов до іншої переправи, що знаходилася біля Галича, бо це дало б йому змогу уникнути бою. Але після багатьох маневрів усе ж вдалося спрямувати ногайців у необхідному напрямку [37, с. 145].

У ніч з 19 на 20 червня польське військо таємно переправилося через Дністер і рушило на Галич. У відповідь Кантемір розділив свої війська так: частину кинув навздогін за гетьманом, а кіш переправив під Мартиновим. Біля 3 години ночі 20 червня татари зіткнулися з поляками на шляху до Галича. У цей час польський табір відступав назад і був за 11 км від Мартинова. Гетьман наважився на контрудар [1].

Готуючись до битви, польський командувач таки зумів переконати супротивника у малочисельності свого війська. Для цього він спеціально зменшив власний табір, аби заохотити орду до наступу на нібито слабого ворога. Врешті й Кантемір-паша був стурбований утратою з поля зору невеличких і боязких, на його думку, польських сил, а, віднайшовши їх, 19 червня (у середу) розпочав навальні дії усіма силами (*15 тис. воїнів, цифра значно завищена. – І. Т.*). На цей час польське військо (5 тис. вояків), залишивши на світанку табір, вишикувалося у бойовий порядок [16, с. 138, 139; 28, с. 140; 29, с. 258; 37, с. 145].

Коронний табір було вишикувано у вісім рядів фронтом до Дністра. Між возами стала кіннота. Панцерні з авангарду охорони повинні були заманити сили Кантеміра між польський табір і ріку Дністер. Згідно з планом гетьмана, після цього його вояки ударом у фланг татарської орди повинні були зіштовхнути їх на болота біля місця впадіння річки Лімниці в Дністер. Але Кантемір не мав наміру переправлятися під Галичем, а хотів обманути коронні війська, щоб дати час кошеві зі здобиччю відійти подалі. Коли татарський воєначальник почав відступати назад до Мартинова, С. Конецпольський змушений був залишити таку зручну позицію [1]. Наступ на польські позиції ординці розпочали о пів на третю ночі атакою на передові загони [7, с. 206].

Перший наступ ординців 20 червня 1624 р. був спрямований на правий фланг поляків. Туди на допомогу своїм гетьман С. Конецпольський спрямував полк Станіслава Порицького, підкоморія подільського. На передньому плані відкрилася хоругва пана Лагодовського, яку добре провів поручник Грушецький, що загинув у бою. Там

же, на передовій, у сутичці з татарами загинув і хорунжий пана Александра Микулінського (*прізвище не вказано*). Далі татари дещо призупинили наступ і півгодини відпочивали, здійснюючи зачіпні герці. Цей час татарам, очевидно, був необхідний для перегрупування військ і підходу допомоги. Отримавши підкріплення, неприятель атакував центр польського війська (друга атака), але знову зустрів опір, проте, відновив бій, у якому загинув Шимон Копицінський. Наступ орди було відбито. Тим часом польське військо, ретельно вишикуване разом із табором, після збігу полків із пагорбів поволі розпочало наступ у широкому полі й просунулося на мильо від місця першої сутички. А гетьман, відбивши татарських гарцівників, тримав військо зібраним, не допускаючи його розпорошення [16, с. 138, 139; 28, с. 140; 29, с. 258; 38, с. 25; 33, с. 98]. А коли польський возовий табір перемістився із пагорбів на долину, на татар ударили гусари, що змусило ординців до відступу [7, с. 206].

І дійсно, коли вози польського табору сходили з горбів, татари раптово атакували. Щоб прикрити табір і дати йому можливість підготуватися до бою, назустріч їм рушили панцерні короги. Бій тривав годину, до моменту, коли татари розпочали загальний відступ. Коли польський табір вийшов на рівнину, гетьман дав наказ на генеральний наступ. Табірні вози почали виходити із-за обох крил другого польського ешелону, після чого панцерні, що билися з татарами, кинулися назад до табору, прагнучи заманити татар під вогонь табірних гармат і рушниць, але це їм не вдалося. Проте близька відстань між супротивниками дозволяла діставати татар рушничним вогнем із табору, викликаючи у них паніку [1].

Це була вирішальна – третя фаза битви. Про її перебіг у джерелах мовиться так: «Кантемір-паша усією потугою рішуче атакував військові позиції Сенявських, Калиновських, Шовського та ін. На фланзі відважно билися Ян Конєцпольський воєводич серадзький, а також пан Богуш і Одживольський. Фланговий вогонь більших гармат і шмигівниць (*багатоствольних малокаліберних гармат. – І. Т.*) поробив чималі коридори в ворожому війську». Гетьман облаштував свій табір так, що правий і лівий його краї сягали передньої лінії татарського війська, це захищало тил і фланги поляків [16, с. 138; 29, с. 258–259; 38, с. 254; 33, с. 98].

Відвертаючи увагу польського війська бойовим зіткненням, татари одночасно готували переправу. Помітивши ці приготування, гетьман негайно віддав наказ Янові Гослицькому, стражникові коронному, Йоахімові Лацькому та Бальцерові Менчинському перешкодити татарам у здійсненні переправи. З іншого боку одночасно мали наступати на переправу брат гетьмана Ян Конєцпольський, воєводич серадзький, Лоубенцький, Ліпніцький і Одживольський з відділами. Їм мали допомагати підрозділи коронного підчашого Миколи Гербурта, загони Яна Богуша і Павла Чарнецького. Удар цього угруповання хоругв мав вирішальне значення: він відтіснив військо Кантеміра до Дністра. Зверху високих берегів ріки не кожний татарин міг розгледіти переправи. Пострілами з високого берега поляки завдавали ординцям відчутних втрат. Поранення у воді зазнав й Кантемір-паша, а коня його було убито. Загинув і Самуель Стжижевський, який самовільно із малим загоном кинувся за татарами [16, с. 138; 38, с. 255; 37, с. 145].

Відступ татар переріс у втечу в напрямку свого коша. Гетьман наказав хоругвам Стефана Хмілецького, що діяли на правому фланзі польської армії, також розпочати переслідування супротивника і завдати удару з боку по супротивнику, що відступав. Цими діями своїх військ гетьман перекинув татарам відступ до дністрових переправ і змусив їх форсувати ріку у незручних для цього місцях. Згодом до переслідувачів добровільно приєднався Тишкевич із своїм загоном. Перебравшись через Дністер, ці відділи до вечора наздоганяли ординців. Їм довелося подолати повноводні й швидкоплинні кам'яністі Чечву і Лукву [16, с. 138; 33, с. 98]. Шляхтич Лукаш Мясковський, учасник битви під Мартиновим, брат королівського дипломата Войцеха М'яковського, зауважив, що під час переслідування татар уся легка польська кіннота загнала утікаючих ординців у глибокі яри і густі боднарівські ліси [37, с. 146; 44, с. 544–545].

У листі до короля С. Конєцпольський стверджує, що для переслідування супро-

тивника відправив десять хоругв [16, с. 140; 29, с. 259]. У засідці, влаштованій поблизу засіку у Боднарівському лісі, куди втікали ногайці, було убито трьох татарських мурз [19, с. 198] (*повний реєстр татарських мурз-учасників битви* див. у додатку 2).

Характеризуючи ключовий епізод битви, історик Віктор Мандзяк зазначив: «По відступаючих відкрила вогонь артилерія, піхота і кавалерія, озброєна вогнепальною зброєю. Гусари змусили ординців відступити до Дністра, де під час переправи степовики зазнали значних утрат. Спроби Кантеміра-паші організувати контратаку виявилися невдалими. Татари почали утікати. Відділ польської легкої кінноти (1000 вершників) під орудою ротмістра Стефана Хмільцького наздогнав ординців за 7 км від місця битви» [7, с. 206]. Тут, біля переправи під Мартиновим польської кавалерії вдалося перестріти втікачів. Частина козацької кінноти швидко переправилася на протилежний берег Дністра і знову загнала татар у воду. Кантемірові не вдалося організувати відсіч [37, с. 145]. Це діяли послані гетьманом навздогін татарам корогви, які обігнали утікачів і заступили їм шлях із півночі під Мартиновим. Повторний залп з луків і рушниць зіпхнув татар до Дністра, завдаючи їм важких утрат (багато хто із ногайців був змушений стрибнути з високого берега Дністра, шукаючи порятунку). Значну кількість татар, що переправлялися через Дністер, було розстріляно з луків і вогнепальної зброї. Чимало татарських воїнів потопилося [1].

Тим часом рештки ординців, утікаючи, просувалися у напрямку до свого коша. Татарський табір знаходився за милю на південь від Дністра. У ньому була незлічenna кількість худоби, чорних коней, овець на полях, плач і крик немовлят і дітей, далі шляхтянки і паньанки й великі гурти різного люду, захопленого біля Кросна і Перемишля, Ярослава. Найважливішою здобиччю того походу були діти. У листі до короля зазначено, що тих невольників налічувалося більше 1000. Звільнення ясиру викликало хвилю емоцій, люди з радості падали хрестом на землю і щиро дякували визволителям. Домашнім і церковним начинням був устелений татарський шлях. Скрізь лежали награвовані церковні чаші й келихи, ліхтарі, коштовні тканини і одяг, зброя, мішки із грошима й скрині з різним майном. На одній із доріг виявлено 200 убитих татарами чоловіків-невольників. Ординці, утікаючи, у Боднарівському лісі натрапили на засіки, тоді вони свої речі – казани, накидки й награвоване – кидали й розбігалися, хто кінно, хто пішо. Тут селяни їх повсюдно винищували. Рештки татар були знищені у п'ятницю 22 червня 1624 р. біля Хотимира (Тлумаччина). Лише невеличкий загін із 20 вершників на чолі із Кантеміром утік єдиною вузькою стежкою. Кілька татар прибігли на передмістя Єзуполя, один із бусурман навіть в каталоцький орнат (фелон) зодягнувся, мав при собі чимало келихів (чаш) та іншого костельного срібла [16, с. 138–139; 28, с. 140; 38, с. 255–256; 19, с. 198; 12, с. 665; 15, с. 74; 37, с. 146; 33, с. 98]. Про цю татарську хитрість Амброзій Грабовський подав таке уточнення «...татарин, одівши червоні ризи та маючи при собі кілька келихів і хрест в одній руці, а другою рукою тримав гарну дівчину. У такому вигляді прибув до Єзуполя, сподіваючись, що його зодягненого не по-татарському не займатимуть» [19, с. 199; 15, с. 74].

Остаточний розгром ординців після їхньої втечі з-під Мартинова завершив Миколай Потоцький (бл. 1593–1651), краківський каштелян і майбутній великий коронний гетьман [20, с. 452]. Тут, поблизу міста Єзуполя, на переправі через Бистрицю, вдалося також звільнити чимало бранців. За словами Л. Підгородецького, «це була найцінніша частина ясиру, яку ногайці під час втечі посадовили на коней» [37, с. 146; 7, с. 206–207]. Отже, рештки полону було відбито на переправі біля Єзуполя. Інша частина татарського війська потрапила в засідку, влаштовану напасникам на Лімниці біля Калуша. Залишки ординського війська у лісах поблизу Комарова допомагали знищувати місцеві селяни [15, с. 71, 73].

Тим часом, дванадцятигодинне переслідування ворога виснажило людей і коней, до того ж настання ночі змусило польські відділи на чолі зі Станіславом Конєцпольським заночувати в лісі (*мабуть, Боднарівському*. – **І. Т.**). Далі військо рушило до Галича, де у Францисканському костелі відправлено урочисте богослужіння вдячності Гоподові Богу за успішне завершення кампанії. Потім гетьман наказав відправити кількасот возів до місця, щоб підібрати у них дітей [16, с. 139; 38, с. 256]. Польський

історик Юліан Бартошевич пише, що дітей, забраних із татарського табору, сам гетьман доправив до Львова, де вони, зодягнуті у білу одягу і з вінками на голові, йшли урочистою ходою до костелу [14, с. 8]. Інший опис цієї події є значно прозаїчнішим. Урятованих дітей було відправлено до Львова, де вони були виставлені на ринку, і кожен, хто бажав, міг взяти собі в родину або для прислуги [6, с. 238; 31, с. 140]. Бартоломей Зіморевич стверджує, що львівські радники, «не маючи жодного сиротинця, на Скотському ринку виставили дітей перед громадянами, щоб взяти їх за слуг» [5, с. 160]. Можливо, це сталося після згаданих урочистостей, присвячених перемозі над татарами.

Дивовижну історію гетьману С. Конецпольському розповів староста тлумачький, який повідомив, що як тільки татари наблизилися до Мартинова і запалили два найближчих села, у повітрі сформувався великий димовий хрест, який знаходився у тилу напасників і до якого прибувало королівське військо [16, с. 140; 38, с. 257]. Ця розповідь розцінювалася сучасниками як позитивний знак Божого провидіння, яке у цій битві було на боці християн.

Остаточний розгром татар відбувся на полях поблизу села Поплавники. Із ворожих трофеїв до рук переможців потрапили чотири хоругви, в тому числі знамено Гулім-бея, який загинув у бою, лише султанська відзнака зникла [16, с. 139; 38, с. 257; 27, с. 132].

Найтрагічнішим наслідком вторгнення орди була загибель людей. Утрати, спричинені татарським нападом, були великі. У судовій книзі села Маркова повідомляється, що «татари мучили людей, 900 осіб, крім малих дітей, забрали у неволю, залишилося у тому селі лише 17 родин». Тих невольників, котрі не могли швидко пересуватися, як того хотілося напасникам, знищили, до того ж вони безцеремонно вирізали й ту частину чоловічого полону (кількасот осіб), яка намагалася чинити опір [37, с. 146].

Слушним у цьому зв'язку є міркування тюрколога Олександра Галенка про те, що османи таки сприяли татарам у їхніх походах за здобиччю. Найбільше ординців цікавив ясир. «Воєнна здобич, передусім у вигляді полонених, яким легко знаходили збут або вимінювали на гроші, була основною метою походів кримських військ. Тому набіги, – зауважує історик, – часто-густо відбувалися всупереч політичним цілям Кримського ханату та його міжнародним зобов'язанням. Особливо страждали від них українські землі Речі Посполитої, незалежно від того, чи між Османською державою та Річчю Посполитою був стан війни або миру. Кримці брали ясир на територіях османських союзників. Османська політика зазвичай потурала татарам у цьому, виправдовуючи це їхньою окремішністю від імперії» [3, с. 465].

Загалом перемога, здобута польсько-українським військом під Мартиновим, не могла забезпечити південно-східні (українські) землі Речі Посполитої від нових татарських нападів, оскільки засобів для їхнього стримування держава не мала [33, с. 99]. Розгром орди завдав великих утрат татарам і сприяв зміні розстановки сил у Дикому полі не на користь ногайців. До того ж уже восени гетьман С. Конецпольський здобув ще одну перемогу над ординцями, сталося це 18 вересня 1624 р. [37, с. 147; 14, с. 9].

Бойові дії супроти татар і переслідування решток ногайського війська, що тривали від 20 до 22 червня 1624 р., засвідчили можливість успішної боротьби обох народів з ординцями за умови вмілої організації і керівництва військовими діями. Не останню роль у досягненні перемоги відіграла й активна допомога місцевого українського населення, яке брало участь у будівництві засік і переслідуванні ворога.

Розглянутий у статті матеріал дає змогу зробити наступні висновки: похід татар у червні 1624 р. на українські землі був організований із грабіжницькою метою, водночас він був відплатною акцією за невдалий зимовий напад ординців на початку лютого 1624 р., про який мова йтиме окремо.

Події під Мартиновим значною мірою були прогнозованими. Другий напад не був несподіванкою. Польське військове командування завдяки добре організованій розвідці відстежувало усі рухи татарського війська на українській території.

Дещо повільна мобілізація польсько-українських сил не дала змоги керівникові оборони південно-східних рубежів Речі Посполитої гетьманові С. Конецпольському

атакувати кримсько-ногайське військо на марші через власну малочисельність і змусила дочекатися повернення ординців з походу. Очікувальна тактика давала більші шанси на успішний розгром ординців, обтяжених здобиччю, водночас її недоліком було те, що татарам давалася можливість для жорстокого спустошення значних територій України й Польщі.

Удаваний відступ польсько-українських військ до Поплавників, де відбулася завершальна фаза битв, переслідував певні тактичні цілі: по-перше, нав'язати супротивнику бій у незручному для нього місці; по-друге, зайняти самому вигідні позиції для ведення бойових дій і перекрити шляхи відступу татарам до переправ через Дністер. Конецьпольському вдалося переконати татар в малочисельності та нерішучості польського війська і нав'язати Кантемірові свій план битви.

Витримавши щонайменше три потужні атаки татарського війська, армія С. Конецьпольського не була роз'єднана на частини. Її монолітність забезпечував укріплений вантажний табір, який убезпечував військо від несподіваного удару ординців з тилу і флангів.

Остаточному розпорошенню татарського війська сприяв передбачуваний гетьманом відступ ногайців вузькими лісовими стежками у напрямку Боднарова, де зазделегіть були підготовлені засіки, які довелося обходити поодинці. Після остаточного розгрому решток ординців поблизу Боднарова, Єзуполя, Комарова і Хотимира татарське військо як бойова одиниця остаточно перестало існувати.

Загалом дії польсько-українського війська, у складі якого воював загін запорозьких козаків (750 осіб), були вміло організовані і скоординовані, що разом із добре продуманою і вдало реалізованою тактикою забезпечило успіх у битві під Мартиновим і на поплавницьких полях, куди перемістилися воюючі сторони для вирішального бою.

Відомостей про втрати сторін у цій битві поки що не виявлено. Вирішенню вищезазначеної проблеми допоміг би розшук відповідних джерел у татарському відділі Головного архіву давніх актів у Варшаві, київських та Бахчисарайському архівосховищах.

Битва під Мартиновим 20 червня 1624 р. належить до найбільших перемог польсько-українських військ польного гетьмана Станіслава Конецьпольського.

Увічнення цієї події у Новому Мартинові засвідчено встановленням хреста з огорожею у 1999 р. на горі Могила (284 м). в пам'ять про загиблих жінок і дітей в червні 1624 р. Мають причетність до цієї битви і давні могильні написи у згаданому урочищі [8, с. 170].

ДОДАТКИ

Додаток 1

Реєстр їх[м]илості панів-волонтерів

Їх[м]илості пани Сенявські, Крайці, і коронний хорунжий зі своїми служебними людьми мали	500 [воїнів].
Його милість (далі Й. м.) пан Якуб Собеський, староста теребовлянський з Й. м. паном Александром Зборовським із мешканцями Теребовлянського повіту мали	200.
Й. м. пан Александр Балабан, староста рогатинський з мешканцями покутськими	200.
Й. м. пан Адам Калиновський, староста брацлавський, українців і слуг своїх [мав]	300.
Він же зі своїми немалими гарматами і піхотою	100.
Й. м. пан Миколай Гербурт, староста скальський, зі слугами	100.
Й. м. пан Ярош Тишкевич, українців кінних	400.
Він же піхоти [мав]	100.
Й. м. пан Єжи і Марцін Калиновський, кінних	150.
Й. м. пан Білецький з рогатинами	100.

Й. м. пан Самуель Стжижовський добрих коней	50.
Й. м. пан гетьман слуг кінних	200.
Його ж піхоти	100.

Ті, що людей своїх прислали

Й. м. пан воевода київський (Томаш Замоїський) українців	150.
Й. м. пан підчаший коронний своїх слуг кінних	150.
Він же піхоти доброї служилої	150.
Й. м. пан Миколай Струс, староста галицький, хмельничан кінних відправив	50.

Багато інших, які прибули із земянськими (*шляхетськими*. – **І. Т.**) почтами у цьому переліку не подані.

Pamiętniki Koniecpolskich przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / wydał Stanisław Przylecki. Nakładem Leona Rzewuskiego. – Lwów: w drukarni Pitra Pillera, 1842. – S. 257–258.

Додаток 2

Реєстр татарських мурз, які були у поганському війську

Кантемір-паша, Кулім-бей, Альгімір-мурза, Сульмазан-мурза, Алі-мурза, Ітімір-мурза, Котлюза-мурза, Орак-мурза, Рег-мурза, солтан, син Кантеміра,

Натігері-мурза, Ольша-мурза, Яслісія-мурза, Сем-мурза, солтан, син Кантеміра, Давлет-мурза. Всього 15 мурз.

Pamiętniki Koniecpolskich przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / wydał Stanisław Przylecki. Nakładem Leona Rzewuskiego. – Lwów: w drukarni Pitra Pillera, 1842. – S. 258.

1. Битва під Мартиновим // Інтернет-ресурс. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

2. Гаврилів Б. М., Кісь Я. І., Педич В. П. Татарське лихоліття на Прикарпатті. Історична передмова до видання І. Левицький «Поражение татаров под Мартиновом в 1624 році» / Б. М. Гаврилів та ін. – Івано-Франківськ, 1998. – 40 с.

3. Галенко О. І. Кримський каганат – остання степова імперія на території України / О. І. Галенко // Економічна історія України : Історико-економічне дослідження в 2-х тт. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 456–471.

4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII: Козацькі часи до року 1625 / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – 624 с.

5. Зіморевич Б. Потрійний Львів. Leopoldis Triplex / Б. Зіморевич. Переклад з латинської Н. Царьової; Науковий коментар І. Мицька; Відповідальний редактор О. Шишка. – Львів : Центр Європи, 2002. – 224 с.

6. Зубрицький Д. І. Хроніка міста Львова / Д. І. Зубрицький / Переклад з польської І. Сварника. – Львів : Центр Європи, 2002. – 640 с.

7. Мандзяк В. П. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії / В. П. Мандзяк : довідник. – Львів : Літопис, 2011. – 430 с.

8. Паньків М. І. Текла кровця по Вкраїні (топоніми, легенди, перекази, та пісні про татарські напади на Прикарпаття з середини XV до початку XVIII ст.) / І. М. Паньків. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2013. – 224 с.

9. Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год / А. С. Петрушевич // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русской Матицею 1872 и 1873. – Львов : Типография Ставропигийского института, 1874. – 700 с.

10. Смирнов В. Д. Кримское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII века // В. Д. Смирнов. – Санкт-Петербург : Университетская типография в Казани, 1887. – 768 с.

11. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – 2-е вид., перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

12. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym

i statystycznym opisana / M. Baliński, T. Lipiński. – Wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez F. K. Martynowskiego. – T. 2. – Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda synów, 1885. – 985 s.

13. Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629 / B. Baranowski. – Łódź : Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1948. – 134 s.

14. Bartoszewicz J. A. Stanisław Koniecpolski. Hetman wielki koronny // Tygodnik Ilustrowany / J. A. Bartoszewicz. – Warszawa, 1863. – T. VII. – S. 1–10, 235–236. – (№ 193, 6 czerwca).

15. Czołowski A. Z przeszłości Jezupola i okolicy. Odb. z Przewod. nauk. i liter. / A. Czołowski – Lwów : Gubrynowicz i Schmidt, druk Wł. Łozińskiego, 1890. – 163 s.

16. Diaryusz sprawy zwycięstwa nad Tatarami, otrzymanego roku MDCXXIV (1624), dnia dwudziestego czerwca, to jest w oktawę świętego Antoniego z Padwy. Przy tym list jegomości pana hetmana koronnego polnego do króla jegomości // Lwowianin, przeznaczony krajowym i użytecznym wiadomościom, wydany w połączeniu prac miłośników nauk. Przez Ludwika Zielńskiego. – Lwów, 1841. – T. 1. – Zeszyt 6. – S. 136–140.

17. Diaryusz prawdziwy zwycięstwa nad Tatarami, otrzymanego roku MDCXXIV (1624), dnia dwudziestego czerwca, to jest w oktawę świętego Antoniego z Padwy // Pamiętniki Koniecpolskich przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / wydał Stanisław Przyłeczki. Nakładem Leona Rzewuskiego. – Lwów: w drukarni Pitra Pillera, 1842. – S. 250–257.

18. Gliwa A. Najazd tatarski na ziemię przemyską w 1624 r. / A. Gliwa // Rocznik Przemyski. – 2005. – T. 41. – S. 27–80.

19. Grabowski A. Starożytności historyczne polskie czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski, listy królów i znakomitych mężów, przypowieści, przysłowia i t. p. Z rękopismów zebrał i przydał żywoty uczonych Polaków Ambroży Grabowski. – Kraków, 1840. – 496 s.

20. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych. – T. 1–10. – Lipsk: Wydanie Jana Nep. Bobrowicza, 1841. – T. 7: [O-P]. – 582 s.

21. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 / M. Horn // Studia i materiały do historii wojskowości. – VIII/1. – Białystok, 1962. – S. 1–70.

22. Horn M. Walka chłopów czerwonoruckich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600–1648. Część III: Opór chłopski w dobrach szlacheckich. Wystąpienia włościan przeciwko obcym panom / M. Horn. – Warszawa-Wrocław, 1982. – 108 s. – (Studia i Monografie / Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu ; nr 75).

23. Jakóba Sobieskiego pamiętnik wojny chocimskiej, ksiąg troje / przeł. z łac., zyciorysem autora i objaśnieniami uzupełn. Władysław Syrokomla. – Petersburg: Bolesław Maurycy Wolff, 1854. – 78 s.

24. Kantemir Basza porażony, albo o zwycięstwie z Tatar, przez Jego M. Pana Stanisława Koniecpolskiego, Hetmana Polnego Koronnego, w roku 1624, dnia 20 czerwca, w oktawę ś. Antoniego z Padwy, między Haliczem a Boleszowcem otrzymanego // Pamiętniki Koniecpolskich przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / wydał Stanisław Przyłeczki. Nakładem Leona Rzewuskiego. – Lwów: w drukarni Pitra Pillera, 1842. – 452 s.

25. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / T. Korzon. – T. 2 : Epoka przedrozbiorowa. – Lwów, Kraków, Warszawa: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1923. – 522 s.

26. Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studjum krytycznym nad życiem i pismami autora. – Kraków : W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870. – 338 s.

27. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków, skreślił Maurycy hr. Dzieduszycki. – Część III, rozdział IX. – Lwów : Wydanie Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich. Drukiem Józefa Schneidera // Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich, 1844. – T. XI – 358 s.

28. List jegomości pana hetmana koronnego polnego do króla jegomości // Lwowianin, przeznaczony krajowym i użytecznym wiadomościom, wydany w połączeniu prac miłośników nauk. Przez Ludwika Zielńskiego. – Lwów, 1841. – T. 1. – Zeszyt 6. – S. 139–140.

29. List jegomości pana hetmana koronnego polnego do króla jegomości (5 kart) // Pamiętniki Koniecpolskich przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / wydał Stanisław Przyłeczki.

Nakładem Leona Rzewuskiego. – Lwów: W drukarni Pitra Pillera, 1842. – S. 258–260.

30. Majewski R. Z problematyki walk z Tatarami w pierwszej połowie XVII wieku // *Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny*. – Wrocław. – 1975. – T. XXX. – Zeszyt 2. – S. 231–241.

31. Martynów // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1885. – T. VI: (Małczyce – Netreba). – 960 s.

32. Martynów // *Encyklopedia wojskowa* / pod red. Ottona Laskowskiego. – Warszawa, 1936. – T. 5. – S. 382–383.

33. Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich / J. Pajewski Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003. – 280 s.

34. Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830 z rękopismów i druków zebrwszy w obrazie literatury polskiej historycznie skreślonym przedstawił Wacław Aleksander Maciejowski. – Warszawa: Nakładem i drukim S. Olgerbranda, 1852. – 406 s.

35. Podhorodecki L. Tatarzy / L. Podhorodecki. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – 405 s. – (Światowid. Biblioteczka popularnonaukowa).

36. Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646 / L. Podhorodecki. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1978. – 456 s.

37. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki s Polską / L. Podhorodecki. – Warszawa: Książka i wiedza, 1987. – 359 s.

38. Pogrom Tatarski, albo relatia krótka zwycięstwa nad Tatarami, przez Wiel-możnego Jego M. Pana Hetmana Polnego Koronnego, w roku 1624, dnia 20 czer-wca między Haliczem a Bołszowcem otrzymanego. Przydany jest k temu registr Ich M. P. P. Voluntariuszow, y Murzow Tatarskich // *Pamiętniki Koniecpolskich przyczynk do dziejów polskich XVII wieku* / wydał Stanisław Przyłeczki. Nakła-dem Leona Rzewuskiego. – Lwów: W drukarni Pitra Pillera, 1842. – S. 250–258.

39. Reystr Ich M[ości] panow Voluntariuszow. Reystr Murzow, który byli w Woisku Pogańskim // *Pamiętniki Koniecpolskich przyczynk do dziejów polskich XVII wieku* / wydał Stanisław Przyłeczki. Nakładem Leona Rzewuskiego. – Lwów: w drukarni Pitra Pillera, 1842. – S. 257–258.

40. Sikora R. Pogrom Tatarów pod Martynowem 20 czerwca 1624 roku / R. Sikora // Ін-тернет-ресурс. – Режим доступу : <http://www.kresy.pl/kresopedia>, historia, rzeczpospolita.

41. Stupnicki H. Galicya pod względem topograficzno-geograficzno-histo-rycznym. Z mapą Galicyi i Bukowiny / H. Stupnicki. – Lwów : Madfes i Bodek, 1869. – 175 s.

42. Szajnocha K. Opowiadania o królu Janie III. Opowiadanie 1, Mściciel. / K. Szajnocha. – Żytomierz : nakł. księgarni Jana Hussarowskiego, 1860. – 164 s.

43. Teodorczyk J. Pogrom Kantymira 1624 / Jerzy Teodorczyk . – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. – 1972. – 164 s.

44. Witusik A. Miaskowski Łukasz Kazimierz herbu Leliwa (zm. ok. 1654) // *Polski słownik biograficzny*. – Wrocław : Zakład Narodowy Imienia Ossoliń-skich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1975. – T. XX. – 823 s.

45. Żyznowski S. Cursus Glorise, Illustrissimi, Excellentissimi Domini, D. Alexandri In Koniecpole Koniecpolski, Palatini Sendomiriensis, S. R. Imperii Principis, Pereasluiensis, Korszunen. Kaniouień. Dolineń. Praefecti. Ad posthumam memoriam, Panegyrico adumbratus, Inter lugubres Exequias, ad feralem urnam. – Vol. VIII. Calend. Decembr. Anno Dñi, M. DC. LIX (1659) luci publicae exhibitus // *Operâ M. Stanislai Żyznowski, Philosophiae Doctoris, Professoris, Almae Academiae Cracouiensis : Cracoviae, Apud Viduam Haeredes Christophori Schedel, S. R. M. Typographum. – 1659. – 50 p.*

В статье рассмотрены политические предпосылки и обстоятельства татарского вторжения на территорию Русского воеводства погайских татар во главе с Кантемиром-мурзой в июне в 1624 г., выяснено состояние изучения этого события в отечественной и польской историографии, отражены источники битвы, рассмотрено приготовление польско-украинских сил под руководством польного гетмана Станислава Конецпольского к генеральному бою под Мартыновым 20 июня в 1624 г. В хронологической последовательности автор показал ход действий польской армии

и ногойского войска, начиная от 4 до 22 июня 1624 р. У приложениях к статье подан поименный перечень господ-волонтеров, которые со своими отрядами участвовали в битве под Мартыновым. В том же реестре отмечен список татарских мурз, участников баталии.

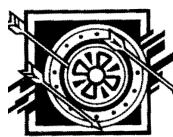
Ключевые слова: источники, нападение, тактика, битва, Мартинов, гетман С. Конецпольский, мурза Кантемир, татары, добыча.

IVAN TYMIV, the head of Kalush Ethnografical Museum, historian

The Battle against the Tatars near Martyniv in 1624

The article represents the political background and the circumstances of the Tatar invasion, headed by Kantymir Murza, to the territory of Ruska Province of the Nogais in June 1624. It's found out the condition of this event investigation in the domestic and Poland historiography. The base of the problem is showed. It is represented the preparation of the Polish and Ukrainian forces, headed by the hetman Stanislav Konetspol'skiy, to the main struggle near Martyniv on the 20th of June 1624. The Polish army and the Nogai Horde actions are represented in the chronological sequence, beginning with the 4th to the 23rd of June 1624. It is highlighted the actions of the assailants and defenders of the region during the Horde invasion. The region, occupied by the invasion, is also mentioned. The article also retraces the Tatar return from the campaign. The main stages, consequences and the importance of the battle near Martyniv are studied. It's determined that the Polish troops' actions were more organized and coordinated. Due to it and the well-thought out and realized tactics, the success of the Polish and Ukrainian forces, in the battle near Martyniv was insured. The appendixes to the article include the list of the gentlemen's names who were the volunteers and together with their troops took part in the battle near Martyniv. The same list includes the Tatar murzas' names who were the participants of the battles.

Key words: sources, attack, tactics, battle, Martyniv, hetman S. Konets-pol'skiy, murza Kantymir, Tatars, capture.

Анатолій Адруг

ГРАФІКА ТИТУЛЬНИХ АРКУШІВ ЧЕРНІГІВСЬКИХ І НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИХ ВИДАНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

Стаття присвячена графіці титульних аркушів чернігівських і новгород-сіверських видань другої половини XVII – початку XVIII століть. Серед них є створені в уже сформованій традиції й оригінальні. Розглянуто майже півтора десятка гравюр на дереві й металі. Вони свідчать про тісні зв'язки друкарень Києво-Печерської лаври, Новгород-Сіверського та Чернігова. Більшість з них не мають підписів гравців, а ті, що мають, належать визначним майстрам Н.Зубрицькому, І.Піддубному, І.Щирському. За композиційними особливостями форти відрізняються розмаїттям. У них можна бачити архітектурні споруди і композицію «Трійця», бо друкарня знаходилась при Троїцько-Іллінському монастирі у Чернігові. Гравюри на титульних аркушах (форти) – цікаве явище, в якому відбилися стильові риси бароко.

Ключові слова: графіка, бароко, гравюри на титульних аркушах видань, друкарні Києва, Новгород-Сіверського, Чернігова.

Про досягнення чернігівських майстрів у декоративному оздобленні видань яскраво свідчать гравюри на титульних аркушах книг. Серед них є виконані в уже сформованій традиції і своєрідні оригінальні, властиві лише чернігівським друкам. Розгляд форт варто розпочати з двох титульних аркушів, які вперше з'явилися у виданнях Київської та Новгород-Сіверської друкарень, а потім були вжиті і в Чернігові. У 1674 р. у друкарні Києво-Печерської лаври побачила світ книга Л. Барановича «Труби словес проповідних». Композиції на титульному аркуші цієї книги присвячений лист Л. Барановича до Варлаама Ясинського 1673 р., в якому викладено проект форти [10, с.107 – 108]. Утіленню цього проекту в техніці гравюри на дереві присвячена окрема стаття С. І. Маслова в «Етюдах з історії стародруків». Композиція та складові частини форти пов'язані зі змістом книги, яка являє собою збірник проповідей на свята, присвячені Ісусу Христу, Богородиці та святим. Кожна складова знайшла графічне відображення в композиції форти. І. Христос – «книга живота» – представлений у центрі композиції із символічним зображенням книги із сімома висячими печатками. На них напис «В книгу твоей вси напишуться», що й писав у згаданому листі Л. Баранович. На обкладинці зображеної книги вміщено заголовок видання. Над книгою представлена Богородиця згідно з текстом в «Об'явленні святого Івана Богослова» (XII, 1) – «Жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць, а на її голові вінок із дванадцяти зір». На тлі хреста Богоматір підтримує книгу із заголовком на двох ланцюгах. Обабіч Богородиці постаті архангелів. У лівій частині біля архангела батько Богородиці Іоаким несе гроно винограду і посуд. Праворуч мати Марії Анна тримає в одній руці посуд з молоком і медом, а в другій запалений світильник. Про це докладно оповідається в тексті книги.

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, член Національної спілки художників України та Національної спілки краєзнавців України.

Навколо книги із заголовком представлено 26 поясних зображень святих, на честь яких вміщені проповіді. Вони об'єднані в шість груп. На відміну від проекту Л. Барановича на титульному аркуші з'явилися Олексій чоловік Божий (патрон царя Олексія Михайловича) і святі Борис і Гліб (резиденція Л. Барановича знаходилася в чернігівському Борисоглібському монастирі). Між зображеннями святих вміщені знаки зодіаку, які свідчать, що святі йдуть шляхом небесного світила. Знизу книги із заголовком за нижні кути з обох боків підтримують святі Антоній і Феодосій. Вони представлені також унизу під райдужною дугою, де обробляють землю у садку. У віршах докладно оповідається, хто і де зображений. Сказане у віршах і символіка форти тлумачиться в «Предословії к читателем». Рамка форти була повторена на останній сторінці книги. Лише замість заголовка зображений наперсний хрест на ланцюгах. Навколо нього чотири руки, що благословляють, та стрічки з написами. Цю композицію Л. Баранович мав за свого герба. Вона була повторена, наприклад, на звороті титульного аркуша чернігівського видання «Тріоди цвітної» 1685 р. Пізніше в Чернігівській друкарні рамка з «Труб словес проповідних» 1674 р. вжита на титульному аркуші «Зерцала от писания божественного» 1705 р. та книги І. Максимовича «Богородице Діво» 1707 р. На той час дошка зазнала втрат, з'явилися у верхній частині композиції тріщини, які на відбитках мали вигляд білих смуг. Для вміщення заголовка книги «Богородице Діво» майстер збільшив отвір. Але була втрачена більша частина зображеної книги. У результаті цього порушилася первісна програма Л. Барановича, викладена в згаданому листі [4, с.20 – 33].

1678 р. у Новгород-Сіверській друкарні побачило світ видання «Анфологіону» з фортою, яка була повторена у книзі «Мінея обща», що з'явилася тоді ж там само. Вся форта оточена лінійною рамкою. У горішній частині представлено зображення Спаса Вседержителя з предстоячими. Обабіч заголовка вміщені погрудні образи святих і святителів у квіткових чашечках. У долішній частині під заголовком в обрамленні барокового картуша з лавровим вінком поміщені споруди Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Тому тут є доречним зображення вгорі Спаса Вседержителя. Ця ж форта була використана у чернігівському виданні «Тріодь цвітна» 1685 р. Заголовок замінений новим текстом. Унизу замість споруд Новгород-Сіверського монастиря з'явилося зображення західного фасаду Чернігівського Троїцького собору. Про це свідчить напис на рівні головної бані споруди. Картуш отримав іншу форму. Підпис майстра «ВЛ» відсутній. Таким чином прилаштована форта не зовсім відповідала новому виданню. Адже вгорі звичайно у чернігівських виданнях знаходилося зображення Трійці на честь Троїцького собору Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, при якому діяла друкарня. Отже, ми бачимо в творчості чернігівських майстрів продовження традицій більш ранніх Київської та Новгород-Сіверської друкарень.

1 листопада 1687 р. у Чернігівській друкарні побачив світ «Молитвослов» у дванадцятій частині аркуша. На титульному аркуші форти виконана в техніці гравюри на дереві, обведена чорною лінійною рамкою. Підпис гравера відсутній. Угорі над заголовком поєднано дві композиції – «Трійця новозавітня» та «Коронування Богородиці». Обабіч заголовка постаті святих Антонія та Іллі, які стоять на невисоких постаментах. У кожному по одному великому русту. Зверху постаментів під ногами святих написи, що свідчать, хто ж це зображений. Через невеликі розміри композиція форти вийшла спрощеною, і внизу відсутнє зображення Троїцького собору.

У 1689 р. вийшло з друку польськомовне видання «Modlitwy dzienne u pospie» у восьмій частині аркуша. На титульному аркуші гравюра на дереві без підпису гравера. Всю горішню частину над заголовком займає композиція «Трійця новозавітня». Обабіч в нішах постаті чотирьох святих у два яруси. У центрі в прямокутнику вертикального формату на білому тлі вміщено розлогий заголовок. Завершення заголовка внизу в різьбленому картуші. Гравюра близька до форти попереднього видання.

Форти книги Д. Туптала «Руно орошенное» 1696 р. в техніці мідериту відрізняється за змістом і оформленням від інших. Формат гравюри вертикальний. На загальному чорному тлі хрест із заокругленими раменами. Всередині хреста на

білому тлі паперу вміщено текст заголовка. Обриси хреста імітовані металевим обрамленням. На чотирьох кутах форти в овальних обрамленнях вертикального формату вміщено сюжетні композиції, присвячені Богородиці. Хронологічно вони починаються праворуч угорі зображенням батьків Богоматері Іоакима і Анни. Праворуч внизу «Різдво Богородиці». Ліворуч внизу «Введення Богородиці до храму», а над нею вгорі – «Вознесіння Богородиці». У центрі вгорі над заголовком уміщена композиція «Трійця новозавітня». Усі картуші нагадують фрагменти іконостасів. Варто зауважити, що графічне вирішення цієї форти близьке до композиції шати кіоту чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері» [1]. На першій сторінці обкладинки книги О. Однороженка опубліковано зображення на титульному аркуші рукописного Євангелія XVI ст. для господаря Молдавського Стефана, виконаного ченцем Пилипом Афонського монастиря Ізограф. Тут також подібна загальна композиція з хрестом, в якому вміщено заголовок. Замість композицій у кутах в рукописному варіанті вгорі сонце і місяць, внизу – гербовий щит з фігурами і герб Молдови (бик) [6].

Заголовок «Молитвослова триакафістного» 1697 р. вміщено у рамці, виконаній в техніці мідериту. Вона має вигляд порталу, в нижній частині якого стоять дві барокові звивисті колони з виноградними гронами на фустах. Колони мають бази і підтримують умовно передані антаблементи, на яких стоять постаті І. Христа з хрестом та Святої великомучениці Варвари. Вгорі горизонтально видовжена композиція «Трійця старозавітня», обабіч її пишні квіти з листям. Унизу під заголовком бачимо західний фасад Троїцького собору Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря.

У 1698 р. у Чернігівській друкарні побачив світ латиномовний підручник з риторики «*Ilias oratoria*» (Ораторська іліада), складений Лаврентієм Крщоновичем для своїх учнів – синів князя Б. Голіцина. Горішні кути прикривають частини театральної завіси. У центрі вгорі двоголовий орел з розпростертими крильми. Має три корони. На його грудях відкрита книга з написом на сторінках латиною «*Ilias oratoria*». У правій лапі орел тримає меч, а в лівій – гусяче перо для писання. У центрі композиції під орлом у круглому картуші в обрамленні із різьбленого листа аканта вміщено заголовок книги латинською мовою. Нижче в картуші горизонтального формату завершення тексту заголовка і датою «1698». Ліворуч від заголовка на невисокому п'єдесталі постать молодшого сина князя Голіцина, який тримає в лівій руці книгу та із зосередженим виглядом повторює прочитане. Праворуч старший син князя також з книгою заучує текст. Ще в 1920-і роки С. І. Маслов зазначав, що внизу цієї гравюри «ледь помітний» підпис літерами «I. S.» і зробив припущення про авторство гравера І. Стрельбицького [5, с.699]. П. М. Попов був схильний до думки про причетність до цієї роботи І. Щирського [8, с.106]. Я. П. Запаско і Я. Д. Ісаєвич відзначили роботу в цьому виданні граверів Л. Крщоновича та І. Щирського [2, с.114]. Д. В. Степовик указав підпис гравера «I. S.» і визнав автором І. Щирського [9, с.156]. Особливості гравірування свідчать на користь І. Щирського, проте для остаточного з'ясування авторства, на нашу думку, поки що підстав не достатньо.

У 1704 р. в Чернігівській друкарні побачило світ видання «Служебника» у восьми частину аркуша. На титульному аркуші вміщена архітектурна рамка в техніці гравюри на дереві. Обабіч заголовка на базах для колон бачимо постаті святих на заштрихованому тлі. Над заголовком схематично позначені капітелі та антаблемент. Композиція завершується фігурним бароковим фронтоном з волютами. У горизонтально видовженому картуші «Трійця новозавітна». Унизу перед базами колон смуга із плиток у три ряди. Вони передані у прямій (лінійній) перспективі з різними точками сходу. Ліворуч унизу підпис гравера «Н.Ф.» – Никон Фігурський.

Своєрідно вирішена форта видання І. Максимовича «Алфавит собраний рифмами сложенный», який побачив світ 15 грудня 1705 р. Розлогий заголовок вміщено у лавровий вінок вертикального формату. Вгорі Бог-Отець з розпростертими руками. Внизу під заголовком зображення західного фасаду чернігівського Борисо-Глібського собору. Обабіч нього постаті княгині Ольги і князя Володимира. З-під собору росте догори виноградна лоза. Між її галузками у круглих лаврових вінках розміщені

поясні зображення святих Бориса і Гліба, а також представників царської династії Романових – від Філарета до сина Петра І Олексія Петровича. Поява зображення Борисо-Глібського собору (замість Троїцького) пояснюється участю у складанні тексту книги учнів Чернігівського колегіуму, який розміщувався на території саме кафедрального Борисо-Глібського монастиря. За сприяння автора книги, чернігівського архієпископа І. Максимовича з 1700 р. почав діяти Чернігівський колегіум. Варто відзначити спорідненість композиції форти з композицією срібних царських врат іконостасу того ж самого Борисо-Глібського собору 1702 р.

Чернігівське видання книги «Феатрон или позор нравоучительный» 1708 р. містить авторизований переклад І. Максимовича матеріалів із творів Амвросія Мерліака, повчальних оповідей із Святого Письма і стародавньої історії [3, с.23]. Гравюра на титульному аркуші в техніці гравюри на дереві оточена лінійною рамкою. У центрі заголовок вміщений на білому тлі у майже квадратній площині, яку з обох боків підтримують два ангели. Угорі над заголовком композиція «Трійця новозавітна», внизу сонм ангелів. Унизу по центру підпис гравера «ИП» – Інокентій Піддубний.

1 грудня 1709 р. в Чернігівській друкарні побачила світ книга «Царский путь креста господня», яка є перекладом І. Максимовича латиномовного видання Бенедикта Хефтена (Антверпен, 1635 р.). Усі аркушеві текстові ілюстрації чернігівського видання в техніці гравюри на металі є копіями гравюр 1635 р. Чернігівські твори 1709 р. мають підписи граверів Н. Зубрицького та І. Стрельбицького. Гравюра на титульному аркуші без підпису автора [3, с.25]. На титульному аркуші заголовок представлений у центрі брами, архітектурні форми якої властиві для бароко. З обох боків колони зі спрощеними стилізованими капітелями, які спираються на постаменти з квітками. Колони не виконують несучу функцію, вони декоративні й лише прилягають до брами. Фігурне завершення її з волютами в центрі серед променів має монограму «Марія». На колонах і над заголовком елементи лаврового вінка. Треба зауважити, що ця гравюра на титульному аркуші дещо нагадує браму Заборовського ХVІІІ ст. в огорожі Софійського монастиря у Києві. У цьому випадку чернігівські автори створили композицію, зовсім відмінну від антверпенського видання, в якому в центрі вертикальної композиційної площини представлений прямокутний камінь. На його плоскому боці, зверненому до глядача, вміщено заголовок книги латинською мовою. Унизу біля основи каменя у фігурному картуші герб з написом латиною (Це перемога), вписаний у коло. Обабіч нього на землі тернові гілки. На камені зверху Ісус Христос навколішках тримає великого хреста на лівому плечі. Ліворуч від каменя двоє чоловіків несуть хрести. У одного з них рельєфно виявлені м'язи правої ноги і руки. Праворуч – жінка з хрестом.

1710 р. у Чернігові побачила світ ще одна перекладна книга протестантського богослова і письменника Іоганна Гергарда «Богомисліє», яка вийшла латинською мовою в Лейдені 1627 р. Форте в техніці мідериту обведена лінійною рамкою. У центрі заголовок на білому тлі теж у лінійній рамці, яка вгорі завершується півколом. Над заголовком на хмарі Богородиця на півмісяці з розведеними руками і дитиною перед собою. Навколо голови дванадцять зірок. Саме так Богоматір представлена в Об'явленні святого Івана Богослова. Обабіч заголовка – святі на повний зріст. Унизу по центру композиція «Успіння Богородиці» в різьбленому картуші. З обох боків від неї постаті Антонія та Феодосія Печерських.

Архітектурна композиція титульного аркуша чернігівського видання «Венец в честь тривенчанному богу» 1712 р. спирається на невисокий цоколь. На ньому обабіч заголовка дві прями колони з виноградними гронами по фустам і стилізованими коринфськими капітелями. На колони спирається спрощений антаблемент, на якому в центрі трипелюстковий фронтон з двома великими волютами з обох боків. Колони зовні дещо схожі на колони на форті «Молитвослова триакафістного» 1697 р. До певної міри це можна пояснити тим, що під цією назвою втретє подано текст «Молитвослова триакафістного».

У 1714 р. в Чернігові побачив світ переклад І. Максимовича на церковнослов'янську мову книги Ієремії Дрекслея «Геліотропіон» (Мюнхен, 1627 р.). Видання

містить приклади із життя державних діячів давнини. Вся композиція форти на титульному аркуші обведена лінійною рамкою. У центральній частині, виділеній з обох боків і знизу також лініями, вміщений заголовок літерами різної висоти. До слова «Геліотропійон» спадають промені від круга, в центрі якого рівносторонній трикутник із словом «Део». Обабіч круга ангели на хмарах. Нижче з обох боків заголовка ростуть із землі соняшники з голівками, зверненими до саява вгорі. У нижній частині три сюжетні композиції в овалах вертикального формату. Над кожною з них зображення херувимів. Підпис гравера на металі відсутній. Треба сказати, що художник не повторив композицію заголовного аркуша мюнхенського видання в деталях, хоча відштовхнувся від загальної побудови твору 1627 р. У німецькій книзі зображення у гравюрі більш лаконічне і чітке у порівнянні з пишним і дещо перевантаженим чернігівським аркушем. У 1627 р. текст заголовка оточують з обох боків два соняшники, що ростуть не із землі, а із вазонів. Тонкі стебла рослин з невеликими листочками тримають дві соняшникові голови, на які і також на заголовок йдуть промені від сонця в центрі горішньої частини композиції.

Заголовний аркуш першого чернігівського видання «Нового заповіту» 1717 р. оздоблений до певної міри подібно до вже згаданої форти «Алфавіту» 1705 р. Угорі в центрі композиція «Трійця новозавітна» поєднана з коронуванням Богородиці. Нижче вміщено заголовок, але не в лавровому вінку, як в «Алфавіті», а на полі, подібного до гербового щита. Унизу під заголовком представлений чернігівський Троїцький собор. Ліворуч від нього Іллінська церква, а між нею і Троїцьким собором постать святого пророка Іллі. Праворуч від собору фігура Антонія Печерського. З-під їхніх ніг виростає виноградна лоза. На її вигинах в круглих обрамленнях напівпостаті чотирьох євангелістів і ще чотирьох святих обабіч заголовка. Можливо, автор гравюрі «КГ». Ця рамка була повторена в чернігівському виданні «Правила к божественному причащенню» 1745 р.

Композиція на титульному аркуші «Правила к божественному причащенню» (Чернівці, 1720 р.) обведена лінійною рамкою. У центрі заголовок на білому тлі. Вгорі на хмарах у вигляді горизонтального напівовала поєднані композиції «Трійця новозавітна» та «Коронування Богородиці». Обабіч заголовка постаті преподобного Онуфрія та святого пророка Іллі. Про це свідчать написи під їхніми ногами. Унизу під заголовком лінійною рамкою виділена окремо горизонтальна композиція із зображенням споруд Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. У лівому нижньому куті підпис гравера «Никодим», тобто Никодим Зубрицький.

Окремо слід сказати про оздоблення титульного аркуша чернігівського видання книги Лаврентія Крщоновича «Redivivus Phoenix» (Воскреслий Фенікс» 1683 р.). Цей панегірик Л. Барановичу латинською і польською мовами має 5 ілюстрацій у вигляді заставок. На одному із примірників, який описав П. М. Попов, від титульного аркуша збереглася лише ліва половина з алегоричними постатями жінок (Pietas, Religio, Virtus), що уособлюють відданість, зв'язок з Богом та мужність. Також залишилася частина архієрейського одягу. Підпис гравера «Ioannes Szczyrski». Розмір згаданого фрагмента 27,5 x 7,5 см [7, с. 132, 134].

Отже, ми розглянули майже півтора десятка гравюр на титульних аркушах видань Чернігівської друкарні першого періоду її діяльності. Перш за все вони засвідчили тісні зв'язки між друкарнями Києво-Печерської лаври, Новгород-Сіверською та Чернігівською. Це говорить про міграцію друкарських матеріалів і продовження традицій. Згадані форти знаходяться на титульних аркушах книг різного формату – від половини аркуша до дванадцятої його частини. Виконані вони як у техніці гравюрі на дереві, так і в техніці мідериту. Більшість із них не мають підписів гравців. А зафіксовані підписи свідчать про роботу таких відомих і визначних майстрів, як Н. Зубрицький, І. Піддубний, І. Щирський. За композиційними особливостями форти відрізняються розмаїттям. Є архітектурні композиції з використанням форм зодчества того часу. Є своєрідні твори з використанням поширених і в інших видах мистецтва декоративних мотивів – виноградної лози, лаврових вінків із зображеннями святих і персонажів Святого Письма.

1. «Перло многоцінне». Чернівці, 1646 р.

2. «Анфологійон». Новгород-Сіверський, 1678 р.

3. «Молитвослов триакафістний». Чернівці, 1697 р.

4. «Алфавіт». Чернівці, 1705 р.

5. «Зерцало от писанія божественного». Чернігів, 1705 р.

6. «Гліотропїон». Чернігів, 1714р.

7. «Царскій пѣтъ крѣта гдѣ». Чернігів, 1709 р.

8. «Трубы на дни нарочитые». Київ, 1674р.

Найчастіше за зразком київських форт угорі над заголовком розміщена композиція «Трійця новозавітна» чи «Трійця старозавітна». Іноді «Трійця новозавітна» поєднується із «Коронуванням Богородиці», запозиченої із західної іконографії. Унизу під заголовком часто знаходилося зображення Троїцького собору – головного храму Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, при якому діяла і власністю якого стала друкарня, створена Л. Барановичем. Також було вміщено зображення Іллінської церкви XII ст., яка входила до складу Троїцько-Іллінського монастиря.

9. «Новий заповіт». Чернігів, 1717 р.

Лише один раз на титульному аркуші «Алфавіту» 1705 р. внизу можна бачити зображення чернігівського Борисоглібського собору. Це можна пояснити причетністю до видання учнів Чернігівського колегіуму, який діяв на території кафедрального Борисоглібського монастиря, головним храмом якого і був згаданий собор. Автором «Алфавіту» був чернігівський архієпископ і письменник Іван Максимович, завдяки якому почав діяти Чернігівський колегіум у 1700 р. У перекладних виданнях не копіювали гравюру титульного аркуша першотвору, а творили нові композиції. У цілому ж гравюри на титульних аркушах видань являють собою цікаве явище, в якому відбилися стильові риси і тенденції розвитку мистецтва того часу.

1. Адруг А. Видатна пам'ятка золотарства / Анатолій Адруг, Ганна Арендар // Сіверянський літопис. – 1999. – №6. – С.46 – 52.
2. Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574 – 1700) / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів: Вища школа, 1981. – 136 с.: іл.
3. Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга, частина перша (1701 – 1764) / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів: Вища школа, 1984. – 132 с.: іл.
4. Маслов С.І. Етюди з історії стародруків. I – VIII / С.І. Маслов. – К., 1925. – 84 с.: іл.
5. Маслов С.І. Етюди з історії стародруків. IX – X. / С.І. Маслов // Ювілейний збірник на пошану акад. Дм. Ів. Багалія. – К., 1927. – С.698 – 719.
6. Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV – XVI ст. / О.Однороженко. – Харків, 2008. – 156 с.
7. Попов П.М. Матеріали до словника українських граверів / Павло Попов. – К., 1926. – 141 с.: іл.
8. Попов П.М. Осередки книгодрукування на Східній Україні / П.М. Попов // Книга і друкарство на Україні. – К., 1965. – С.70 – 107.
9. Степовик Д. Іван Щирський. Поетичний образ в українській бароковій гравюрі / Д.Степовик. – К.: Мистецтво, 1988. – 159 с.: іл.
10. Чернігівські Афіни / Передм., упоряд. текст. матеріалу, комент. до нього А.Макарова. – К.: Мистецтво, 2002. – 288 с.: іл.

Анатолій Адруг (Чернигов)

Графика титульных листов черниговских и новгород-северских изданий второй половины XVII – начала XVIII веков.

Стаття посвящена графіке титульних листів черниговських і Новгород-Северських видань другої половини XVII – початку XVIII століття. Серед них є традиційні

и оригинальные. Рассмотрено почти полтора десятка гравюр на дереве и металле. Они свидетельствуют о тесных связях типографий Киево-Печерской лавры, Новгорода-Северского и Чернигова. Большинство из них не имеют подписей гравёров, а те, которые имеют, принадлежат выдающимся мастерам Н. Зубрицкому, И. Поддубному, И. Щирскому. За композиционными особенностями форты отличаются разнообразием. В них можно видеть архитектурные сооружения и композицию «Троица», ибо типография находилась при Троицко-Ильинском монастыре в Чернигове. Гравюры на титульных листах (форты) – интересное явление, в котором отразились стилевые черты барокко.

Ключевые слова: графика, барокко, гравюры на титульных листах изданий, типографии Киева, Новгорода-Северского, Чернигова.

Anatoliy Adrug (Chernigiv)

The graphic arts of title pages of editions of the second half 17 – early 18 century of Chernigiv and Novgorod – Siverskiy.

The article is devoted the graphic arts of title pages of editions of the second half of 17 – early 18 century of Chernigiv and Novgorod – Siverskiy. Among them there are created in the already formed tradition and original style. Considered almost one and a half ten of woodcuts and metal. They testify to close connections of printing – house of Киево – Печерская Лавра, Новгород – Siverskiy and Chernigiv. Majority from them does not have signatures of engravers and those which have belong to the great masters – N.Zubrickiy I. Piddubniy, I. Schirskiy. Following after composition features forts differ a variety. In them it is possible to see architectural buildings and composition of Trinity because a printing – house was at Troicko – Illinskiy monastery in Chernigiv. Engravings on title pages (forts) are the interesting phenomenon the stylish lines of baroque were reflected in which.

Keywords: graphic arts, baroque, engravings on the title pages of editions, printings – houses of Kiev, Novgorod – Siverskiy, Chernigiv.

ОПИС КУРСУ РИТОРИКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ «REGINAE HORTUS ELOQUENTIAE...» (1717/18 н.р.)

У статті описується рукописний підручник риторики Чернігівського колегіуму «Reginae hortus eloquentiae...» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 н. р.). Трактат зберігся у двох списках, другий із них ідентифікований автором статті. На основі обох списків зроблено опис курсу: подаються його повна назва латиною і в перекладі українською мовою, назви розділів і підрозділів (параграфів) із посиланнями на відповідні аркуші обох списків, примітки.

Ключові слова: українські риторики, Чернігівський колегіум, 1717/18 н. р., рукопис, опис.

Один із чернігівських підручників XVIII ст. уже був предметом нашого дослідження. Описано унікальний за формою курс риторики Чернігівського колегіуму «Alphabetum oratorium...» [Ораторський алфавіт...] (1750/51 н. р.)¹.

Про перший список трактату «Reginae hortus eloquentiae...» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 н. р.)² коротко згадували М. Петров і В. Литвинов. Описуючи київські рукописи, М. Петров подає повну назву курсу лекцій латиною, інформацію про власника та переписувача, дані про формат рукопису, кількість аркушів, де прочитаний курс, посилання на каталог 1803 р., у якому підручник згадується³. В. Литвинов так само лаконічний. Він подає назву латиною й у перекладі російською мовою та повторює подану вище інформацію М. Петрова⁴. Дослідник був змушений у радянські часи викинути із назви «incarnationis Dei» [втілення Бога].

Нам вдалося ідентифікувати другий список чернігівської риторики 1717 р.⁵. М. Петров інформації про нього не подає. Описуючи конволют, якому тепер присвоєно шифр 511/1714 П, учений побачив там риторики «Hortulus Tullianus» [Туллієвий садок] (арк. 1–189) і «Informator» [Інформатор] (арк. 190–308)⁶. Насправді «Hortulus Tullianus» [Туллієвий садок] закінчується на арк. 94, далі арк. 95 – пустий (мав бути титульний лист), і з арк. 96 починається чернігівська риторика 1717 р. Курс завершується на арк. 188, а далі справді починається риторика «Informator» [Просвітителі]. В. Литвинов помітив, що у конволюті 511/1714 П три риторики, але трактат «Reginae hortus eloquentiae...» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 н. р.) не ідентифікував. Сучасний дослідник помилково описав цю риторику серед підручників Києво-Могилянської академії як анонімну (№ 53)⁷. Немає ніяких сумнівів, що насправді це чернігівський курс 1717 р.

Отже, детальніше про обидва списки. Рукопис із шифром 679/467С має красиво оформлену титульну сторінку, з усіх боків прикрашену зображеннями святих. Усередині в маленькій рамці назва: «Reginae hortus eloquentiae prope Desnae aquas expositus exaratusque ac variis amoenioris sermonis flosculis ob recreandam Roxolanae juventutis mentem neointrantis eum plantatus anno incarnationis Dei 1717» [Сад цариці красномовства біля вод Десни розбитий і виораний, ще й різними квіточками більш приємної мови для зміцнення душі руської молоді, яка у нього уперше входить, засаджений року

© Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри сучасних європейських мов Київського національного торговельно-економічного університету та кафедри перекладу Київського університету імені Бориса Грінченка.

втілення Бога 1717]. Дописано внизу у самій рамці «sub professore М.» [за викладання М.], під рамкою «in urbe Chernihoviae» [у місті Чернігові]. На звороті посередині: «Ex libris Andreae Szczerbynae» [Із книг Андрія Щербини]. Внизу: «Scripta per me eiusdem eloquentiae Tullianae auditorem Andream Juskiewicz donante vero Andreae Szczerbyna» [Написана мною, слухачем цього Туллієвого красномовства Андрієм Юскевичем, однак подарована Андрію Щербині]. На арк. 140 зв. (ліва поперечна маргіналія) – нотатка про смерть Петра Першого: «Anno Domini 1725 Januarii 28 lumen totius magnae parvaeque Rossiae extinctum est. De quo nuntiatum est Kijoviae eiusdem anni Februarii 18» [Року Божого 1725, 28 січня, погас світоч усієї великої і малої Русі. Про це стало відомо у Києві 18 лютого цього ж року]. Окрім риторики, інших текстів у рукописі немає.

Рукопис із шифром 511/1714 П містить, як зазначалося, три риторики, курс 1717 р. – посередині, без титульного листа. На основі цього списку можна встановити великі фрагменти тексту, пропущені у попередньому рукописі. З іншого боку, у рукописі 679/467 С є кілька уривків, яких немає у списку із конволюту 511/1714 П. У зв'язку з цим подаємо зведену структуру риторики, складену на підставі зіставлення обох списків. Аркуші подаються паралельно (у дужках – другий список). Якщо у якомусь списку того чи іншого параграфу немає, ставиться прочерк. Структура підручника така:

Арк. 4 (1). Proloquium ad neocandidatos oratoriae facultatis hortulanos [Передмова до нових садівників, які опановують ораторське мистецтво]. Початок: Non alio certe annale hoc nostrum opus... [Без сумніву, не в інше місце цей наш річний труд...].

Арк. 5 (3). Tractatus primus. De prolegomenis et subsidio intrandi cognitione oratorium hortum [Трактат перший. Про вступні відомості та допомогу для входу пізнанням в ораторський сад]. Questio prima. Початок: Quamquam multa in dies inquisitione... [Питання перше. Хоч багато з дня на день пошуком...]. Directio prima. De quodditate rhetorices, natura, objecto et aliis prolegomenis [Напрямок перший. Про те, що таке риторика, природу, предмет й інша вступна інформація].

Арк. 6 (4 зв.). Directio secunda. De divisione rhetorices, materia, forma, fine et eius objecto [Напрямок другий. Про поділ риторики, матерію, структуру, мету і її предмет].

Арк. 6 зв. (5 зв.). Directio tertia. De genere orationum et utrum rhetorica sit scientia an ars [Напрямок третій. Про рід промов, і чи риторика наука, чи мистецтво].

Арк. 9 (6 зв.). Directio quarta. Partes rhetorices commemorat [Напрямок четвертий. Розповідає про частини риторики].

Арк. 10 зв. (8). Directio quinta. Praebens modos eximios imitandi orationes [Напрямок п'ятий. Подає прекрасні способи наслідування промов].

Арк. – (10). Directio sexta. Docet utrum nascentur oratores [Напрямок шостий. Навчає, чи ораторами народжуються].

Арк. – (10 зв.). Directio septima. Oratores quomodo fieri et quam cito declarat [Напрямок сьомий. Пояснює, яким чином стають ораторами і як швидко].

Арк. – (12). Directio octava. Docet opusne sit praeceptis oratoriis an prolixis [Напрямок восьмий. Навчає, чи потрібні ораторські правила, чи на них можна не зважати].

Арк. – (12 зв.). Directio nona. Possuntne de novo dari praecepta [Напрямок дев'ятий. Чи можна давати нові настанови].

Арк. – (13). Directio decima. Necessaria ne oratori lectio librorum et qui ... sunt oratores [Напрямок десятий. Чи необхідне ораторові читання книг і які ... оратори].

Арк. – (13). Directio undecima. Qualiter legendi sunt auctores [Як слід читати авторів].

Арк. 13 (16). Tractatus secundus. Structuram et fundamentum texendi oratorium sertum exponat [Трактат другий. Пояснює структуру і основу плетіння ораторського вінка]. Quaestio prima. Початок: Prima rudimenta et structura oratoriae facultatis... [Питання перше. Першооснови і структура ораторського вміння...]. Directio prima. De periodo et eius definitione [Напрямок перший. Про період та його визначення].

Арк. 13 зв. (16 зв.). Directio secunda. De partibus constituentibus oratoriam periodum [Напрямок другий. Про частини, які складають ораторський період].

Арк. 15 (18). Directio tertia. De divisione periodorum [Напрямок третій. Про поділ періодів].

Арк. 17 зв. (19 зв.). Directio quarta. Qualiter in culta periodo reddi potest cultior et elegantior [Яким чином у вишуканому періоді може з'явитися ще більш вишуканий і гарніший].

Арк. 19 зв. (21 зв.). *Directio quinta. Simplex periodus quali modo commutari debet in allegoricam* [Напрямок п'ятий. Яким способом простий період повинен змінюватися на алегоричний].

Арк. 21 (23). *Questio secunda. De copia verborum* [Питання друге. Про словесне багатство]. *Directio prima. De copia verborum consistente in propriis verbis* [Напрямок перший. Про словесне багатство, яке міститься у близьких за значенням словах].

Арк. 23 зв. (25). *Directio secunda. Quenam copiae verborum consistunt in tropis* [Напрямок другий. Які словесні багатства містяться у тропях].

Арк. 26 (27 зв.). *Directio tertia. De junctura periodum et usu* [Напрямок третій. Про поєднання періодів і використання].

Арк. 27 (28 зв.). *Questio tertia. De propositione et amplificatione* [Питання друге. Про тему й ампліфікацію]. *Directio prima. Definitionem et divisionem propositionis declarat* [Напрямок перший. Пояснює визначення і поділ теми].

Арк. 28 зв. (29 зв.). *Directio secunda. De inveniendi et formanda propositione* [Напрямок другий. Про винайдення і розвиток теми].

Арк. 29 (30). *Directio tertia. Continens amplificandae propositionis modos* [Напрямок третій. Містить способи розширення теми].

Арк. 54 зв. (53). *Labyrinthus primus. Varias vias tam locos intrinsecos adeundi monstrat et illis qualiter argumentationes, propositio adornanda et clare reddenda oratione colligi possunt* [Показує різні шляхи, як дійти до внутрішніх місць, як можуть бути з'єднані з ними докази і тема, прикрасивши і чітко склавши промову].

Introitus primus. Inveniendi et disponendi selectiores argumentorum et congruentes ad ornandum orationis flores praebebat [Вступ перший. Подає вибрані і доречні квіти винайдення і розміщення аргументів для прикрашування промови].

Арк. 55 (53). *Directio prima. De primo loco intrinseco docet colligere argumenta nempe definitione* [Напрямок перший. Навчає збирати аргументи із першого внутрішнього місця, а саме з визначення].

Арк. 67 (64 зв.). *Directio secunda. De secundo loco, partium enumeratione* [Про друге місце, перелік частин].

Арк. 70 зв. (68 зв.). *Directio tertia. De notatione* [Напрямок третій. Про позначення].

Арк. 76 зв. (74). *Directio quarta. De conjugatis* [Напрямок четвертий. Про споріднені слова(?)].

Арк. 78 зв. (75). *Directio quinta. De genere et differentia* [Про рід і різницю (вид)].

Арк. 82 зв. (78 зв.). *Directio sexta. De causis* [Напрямок шостий. Про причини].

Арк. 89 зв. (84 зв.). *Directio septima. De effectibus* [Напрямок сьомий. Про результати дій].

Арк. – (86). *Directio octava. De adjunctis* [Напрямок восьмий. Про обставини].

Арк. – (89). *Directio nona. De similitudine* [Напрямок дев'ятий. Про уподібнення].

Арк. – (91). *Directio decima. De comparatione* [Напрямок десятий. Про порівняння].

Арк. – (94). *Directio undecima. De contrariis* [Напрямок одинадцятий. Про протилежності].

Арк. – (96 зв.). *Directio duodecima. De antecedentibus et consequentibus* [Про antecedenti і логічні наслідки].

Арк. – (97 зв.). *Directio tredecima. De repugnantia* [Напрямок тринадцятий. Про протиріччя].

Арк. – (98). *Introitus secundus. De locis extrinsecis* [Вступ другий. Про внутрішні місця].

Арк. – (98 зв.). *Directio prima. De definitione et divisione locorum extrinsecorum* [Напрямок перший. Про визначення і поділ зовнішніх місць].

Арк. – (100). *Directio secunda. Addentur alii loci extrinseci praeter enumeratos doctrinam tradidit* [Напрямок другий. Подав вчення, як додаються інші зовнішні місця, окрім перерахованих].

Арк. – (104 зв.). *Introitus tertius viam demonstrat quaerendi flores ex ipsis visceribus rerum, novitatem atque convenientiam adferrens propositioni* [Вхід третій, показує шлях, як збирати квіти із самої глибини речей, надаючи темі новизну і гармонію]. *Directio prima. De petendo e re propositionis flore* [Напрямок перший. Про квітку, яка добувається з суті теми].

Арк. – (105). *Directio secunda. De introducenda novitate in propositionem* [Напрямок другий. Про те, як слід внести у тему новизну].

Арк. 92 (106). *Directio tertia. De probanda per locos intrinsecos et extrinsecos propositione* [Напрямок третій. Про те, як слід розвивати тему через внутрішні і зовнішні місця].

Арк. 93 зв. (107 зв.). *Labyrinthus secundus continet vias disponendi oratorii serti et amoenis coloribus verborum adornandi* [Лабіринт другий, містить шляхи розміщення ораторського вінка і прикрашування приємними оздобами слів].

Арк. 94 зв. (108). *Introitus primus. Monstrat modum magnae orationis sertum per partes disponere* [Вступ перший. Показує спосіб розмістити вінок великої промови через частини]. *Directio prima. De prima parte orationis magnae nempe de exordio* [Напрямок перший. Про першу частину великої промови, а саме про вступ].

Арк. 100 (113 зв.). *Directio secunda. De propositione* [Напрямок другий. Про тему].

Арк. 101 (114). *Directio tertia. De narratione* [Напрямок третій. Про розповідь].

Арк. 102 зв. (115 зв.). *Directio quarta. De confirmatione* [Напрямок четвертий. Про ствердження].

Арк. 104 (117). *Directio quinta. De confutatione* [Напрямок п'ятий. Про заперечення].

Арк. 105 (117 зв.). *Directio sexta. De peroratione seu epilogo vel conclusione* [Напрямок шостий. Про заключне слово або епілог чи закінчення].

Арк. 107 зв. (119 зв.). *Directio septima. De modo scribendae orationis instar chriae* [Напрямок сьомий. Про спосіб написання промови на зразок хрії].

Арк. 110 (121). *Directio octava. De scribenda oratione per mutilatam chriam* [Про те, як слід писати промову через укорочену хрію].

Арк. (-) 121. *Directio nona. Scribendae orationis per quinque partes* [Як слід писати промову через п'ять частин].

Арк. 111 зв. (123) *Introitus secundus. Varios modos demonstrat praecipue in elegiastico stylo necendo oratorium sertum* [Вступ другий. Показує різні способи, переважно в елегійному стилі сплітаючи ораторський вінок]. *Directio prima. De modo scribendi orationis per prothasim et apodosim* [Напрямок перший. Про спосіб написання промови через протазис і аподозис].

Арк. 113 зв. (124). *Directio secunda. De nectendo oratorio serto per thesim et hypothesim* [Напрямок другий. Про плетіння ораторського вінка через тезу і гіпотезу].

Арк. 114 зв. (125). *Directio tertia. Per puncta disponendi orationem* [Напрямок третій. Про пункти розміщення ораторської промови].

Арк. 115 зв. (-). *Directio quarta. Nectendae orationis per syllogismum et enthymema* [Напрямок четвертий. Про те, як слід скласти промову через силізм і ентимему].

Арк. 123 зв. (132). *Directio quinta* [Напрямок п'ятий]. *Introitus tertius. Dispositus candido oratorii eloqui condecorante sertum flore demonstrat* [Вступ третій, який показує розміщення вінка ораторського красномовства при оздобленні ясным цвітом].

Арк. 124 (132). *Directio prima. De natura et divisione elocutionis* [Напрямок перший. Про природу і поділ виголошення].

Арк. 126 (133). *Directio secunda. Virtutes elocutionis declarans* [Напрямок другий, який показує достоїнства виголошення].

Арк. 128 (135). *Directio tertia. Varium ornatum orationis praebens* [Напрямок третій, який подає різне оздоблення виголошення].

Арк. 130 зв. (137). *Directio quarta. De modis excitandi affectus in auditoribus* [Напрямок четвертий. Про способи збуджувати почуття у слухачів].

Арк. 132 (138). *Directio ultima. De elogio seu stylo elegiastico* [Про елогію або стиль елогії].

Арк. 137 (143). *Labyrinthus tertius speciales et aptos condecorandi pro necessitate serti oratorii continet flosculos* [Лабіринт третій, який містить спеціальні і придатні для оздоблення за необхідністю квіточки ораторського вінка]. *Introitus primus. Demonstrat in labyrintho amoenos per adornando civili serto colligendi flosculos* [Вступ перший. Показує у лабіринті приємні квіточки, зібрані для оздоблення громадянського вінка]. *Directio prima. De gratulatione festorum nativitatis Christi* [Напрямок перший. Про привітання зі святами Різдва Христового].

Арк. 141 (145 зв.). *Directio secunda. De gratulatione novi anni* [Напрямок другий. Про привітання з Новим роком].

Арк. 144 (148). *Directio tertia. De gratulatione epiphaniorum* [Напрямок третій. Про привітання з Богоявленням].

Арк. 146 зв. (150 зв.). *Directio quarta. Vernans paschale tempus vernante in facundiam*

indiget... [Напрямок четвертий. Весняний великодний час потребує весни в красномовстві...].

Арк. 150 зв. (152 зв.). Directio quinta. De gratulatione Pentecostes [Напрямок п'ятий. Про привітання з П'ятидесятницею].

Арк. 150 зв. (152 зв.). Directio sexta. De gratulatione nominis et natae prolis [Напрямок шостий. Про привітання з іменинами і народженням нащадка].

Арк. 155 (156). Directio sepima. De gratulatione collatae dignitatis [Напрямок сьомий. Про привітання з отриманою почесстю].

Арк. 158 (158 зв.). Directio octava. De gratulatione collatae salutatoria [Напрямок восьмий. Про привітання з нагоди прибуття].

Арк. 161 зв. (161). Directio nona. De oratione responsoria ad salutatoriam [Напрямок дев'ятий. Про промову у відповідь на вітальну з нагоди прибуття].

Арк. 162 (161 зв.). Directio decima. De oratione valedictoria [Напрямок десятий. Про прощальну промову].

Арк. 163 зв. (162 зв.). Directio undecima. De orationibus epithalamicis seu sponsialibus [Напрямок одинадцятий. Про епіталами або весільні промови].

Арк. 183 (181). Directio ultima. Texendae orationis modos sacrae demonstrat [Напрямок останній. Показує способи складання священної промови].

Таким чином, ми описали підручник риторики Чернігівського колегіуму «Reginae hortus eloquentiae...» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 н. р.) за двома списками. Необхідно описати також інші давні курси красномовства, щоб визначити місце кожного з них в історії риторики та шкільництва загалом.

1. Циганок Ольга. Опис курсу риторики Чернігівського колегіуму «Alphabetum oratorium...» [Ораторський алфавіт...] (1750/51 н. р.) / Ольга Циганок // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 24–28.

2. Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Володимира Вернадського (далі – ІР НБУВ), фонд 312, шифр 679/467С, арк. 3–183.

3. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н. И. Петров. – Вып. 3. – М.: Унив. тип., 1904. – С. 287.

4. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко. – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 145.

5. ІР НБУВ, фонд 307, шифр 511 /1714 П, арк. 96–188.

6. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н.И. Петров. – Вып. 2. – М.: Унив. тип., 1896. – С. 235.

7. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – С. 67–69.

В статті описується рукописний учебник риторики Чернігівського колегіуму «Reginae hortus eloquentiae...» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 уч. г.). Трактат сохранился в двух списках, второй из них идентифицирован автором статьи. На основании обоих списков сделано описание курса: подаются его полное название на латыни и в переводе на украинский язык, названия разделов и подразделов (параграфов) со ссылками на соответствующие листы обоих списков, примечания.

Ключевые слова: украинские риторики, Черниговский коллегиум, 1717/18 уч. г., рукопись, описание.

The paper describes a handwritten textbook on rhetoric from the Chernihiv Collegium named «Reginae hortus eloquentiae...» [The Queen of Eloquence's Garden...] (school year 1717/1718). The treatise is preserved in two copies, the second of them was identified by the author of this article. Based on both copies, the description of the textbook is made: the full title in Latin and translated into Ukrainian, the sections and subsections titles with references to relevant sheets, footnotes are given.

Keywords: Ukrainian textbooks on rhetoric, Chernihiv Collegium, 1717/18 school year, manuscript, description.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477)

Володимир Коваленко

КОЛИ ВИНИК БАТУРИН ?

Ретельний аналіз польських законодавчих актів XVII ст. дозволяє по-новому поглянути на час заснування Батурина і, в поєднанні з археологічними даними, доводить, що місто виникло не на початку 1620-х років, як то вважалося досі, а 900 років тому, на початку XII ст., і від самого початку носило назву Батурин, що пов'язано з проживанням на території Чернігівського Задесення численного тюркомовного племінного союзу «чернігівських ковуїв».

Ключові слова: Батурин, Задесення, Київська Русь, городище Литовський Замок, чернігівські ковуї.

Батурин – гетьманська столиця – традиційно займає одне з чільних місць у сучасній українській історіографії. Та все ж історія самого міста до останнього часу була практично чи не суцільною «білою плямою»: як час виникнення, так і автентична давня назва його залишалися загадкою навіть для фахівців.

Як відомо, дата виникнення Батурина загубилася на шпальтах історії, що пізніше породило легенду про заснування міста (і, відповідно, походження назви!) польським королем Стефаном Баторієм 1576 року [1]. Та ще О. Лазаревський наприкінці XIX ст. довів, що легенда ця не має під собою будь-яких підстав, оскільки після російсько-литовської війни 1500 – 1503 рр. і аж до Деулінського перемир'я 1618 року територія ця, як і вся Чернігово-Сіверщина, входила до складу Московського царства. На думку історика, Батурин був заснований на початку 20-х рр. XVII ст., коли р. Сейм знову стала міждержавним кордоном – тепер між Річчю Посполитою і князівством Московським, і вже 1625 року зустрічаємо в письмових джерелах згадку про побудову в ньому осадним, розпорядником лівобережних маєтностей польського магната Олександра Пясочинського, Матвієм Стахурським потужної фортеці [2]. Сам факт цей сумнівів не викликає. Більше того, він отримав незаперечне підтвердження внаслідок археологічних досліджень: в підшві культурного шару, пов'язаного із зазначеним будівництвом, 1996 року був знайдений прекрасної збереженості срібний талер, карбований у Базелі 1622 року [3].

Проте вже перші дослідження показали, що територія Батурина і його найближчі околиці були досить щільно заселені й раніше, починаючи ще з доби неоліту. Виявлені тут також старожитності епохи бронзи, ранньозалізного віку, матеріали різноманітних слов'янських культур I тис. н. е. тощо [4]. Причиною тому було те, що територія, на якій виник Батурин, мала низку суттєвих переваг. Насамперед, це єдина подібна підвищена ділянка лівобережної тераси р. Сейм в її нижній течії, що дозволяла контролювати фактично весь її басейн, котрий мав неабияке значення за часів середньовіччя: мережею приток та волоків р. Сейм була сполучена через Сіверський Донець та Дон з Каспійським морем. По-друге, дещо південніше, в районі Бахмача – Білої Вежі, проходив т. зв. «степовий коридор» – позбавлена суттєвих природних перепон вузька смужка степового ландшафту, котрий дозволяв кочівникам проникати далеко вглиб лісостепу і контроль за яким був надзвичайно важливим для землеробського населення Північного Лівобережжя. Нарешті, в районі Батурина знаходився чималий клин ро-

© Коваленко Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України.

дючих (60 – 70 балів якості) староорних ґрунтів відносно легкого механічного складу, придатних для сільськогосподарського освоєння у давнину, що, у поєднанні з широкою заплавою Сейму з її можливостями для розвитку скотарства, рибальства, мисливства, створювало оптимальні умови для господарської діяльності населення [5].

Це змусило нас ще раз звернутися до подій часів початку XVII ст., коли, на думку П. Кулаковського, «...Річ Посполита хоч і не досягла бажаної мети – створення з Московською державою конфедеративного утворення під скіпетром династії Вазів, але отримала суттєві територіальні здобутки, які стали своєрідним реваншем за принизливі поразки і значні територіальні втрати на користь Москви Великого князівства Литовського в кінці XV – на початку XVI ст. Ці здобутки були закріплені у грудні 1618 р. укладенням на чотирнадцять з половиною років Деулінського перемир'я. Його умови визнавали належність до Речі Посполитої західних територій Московської держави – Смоленщини та частини Сіверської землі – Стародубського, Чернігівського та Новгород-Сіверського уїздів» [6], які в офіційних польських документах називалися «провінціями рекуперованими» (поверненими). Ряд наступних офіційних документів задекларував необхідність практичного облаштування приєднаних територій та їхнього заселення шляхтою. У зв'язку з цим сейм 1620 р. схвалив «конституцію» стосовно зазначених земель під назвою «*Ordynacya Prowincyi od Moskwy rekuperowanych*» («Ординація провінцій, повернених від Москви»), а королевич Владислав призначив своїх представників, котрі відзначилися у війнах початку XVII ст. та користувалися його особливою довірою, у сіверські замки. Вони отримали титул капітанів, яким належали військово-адміністративні функції; зокрема, у Новгород-Сіверський найпізніше у липні 1619 р. капітаном був призначений учасник московських експедицій Щасний Вишель. Капітани за розпорядженням Владислава Вази, зазначає П. Кулаковський, проводили наділення шляхтичів-учасників московських походів землею й на них покладалася функція заселення підпорядкованих їм міст-замків [7].

Ординація 1620 р. встановила 2 види надань шляхтичам земельних ділянок: на пожиттєвому праві (помістя) та на ленному, з повинностями для забезпечення оборони замків. Обидва види наділень надавалися не стільки як винагорода за службу, скільки в рахунок майбутньої служби, щоб служила людина могла при необхідності з'явитися «з конем, зброєю і провізією» [8]. На Чернігово-Сіверщині наділення ленними володіннями було проведене у другій половині 1620 р., а з листопада розпочалося їхнє підтвердження з боку королівської влади. Крім певної кількості волок землі, ленник отримував у замку місце для побудови будинку та город на посаді. У будинку ленник зобов'язаний був тримати продовольчий запас щонайменше на півроку. Там само мав постійно перебувати челядник або господар з мушкетом та іншою зброєю, щоб у разі осади замку захищати його на стінах. Сам ленник, якщо на момент ворожого нападу не перебував у замку, мав негайно туди відправитися кінно чи пішо разом з челяддю. Окремі особи, що отримали ленне право на значну кількість волок, будували власний оборонний замочок, але звільнялися від обов'язку оборони одного з трьох основних замків Чернігово-Сіверщини [9].

На цей час Чернігівське Задесення (територія, обмежена течіями річок Десна, Сейм і Остер, загальною площею близько 14 тис. кв. км) являло собою дуже слабо заселений регіон – «...майже цілковиту пустелю з огляду на відсутність сталої мережі населених пунктів» [10]. Досить лише нагадати, що т. зв. «Пам'ять» 1527 р. – основне джерело, що відображає стан залюдненості Чернігівщини у післямонгольську добу та в литовський період – називає тут лише 6 поселень по Остру та на верхів'ях Удаю [11]. Не мав постійного населення цей регіон і впродовж московського панування [12]. Лише в кінці XVI – на початку XVII ст. помічається певна активізація колонізації задеснянського регіону, коли різноманітні джерела фіксують появу людності на «пустих городищах» Козар, Носівка, Ніжин, Ромен, Сиволож, Івангород, Крупичполе, Борзна, Бохмач, Самбір, Липове, Грайворон тощо [13]. Для нас є важливим той факт, що та території практично всіх із зазначених населених пунктів регіону відомі городища домонгольської доби, а частина з них в XI – XIII ст. були літописними містами давньоруського часу: Носівка – «Носов-на-Руді»; Ніжин – «Уненіж» та «Нежатин»; Сиволож – «Всеволож»; Липове – «Липовий»; Бохмач – «Бохмач».

У зв'язку з цим надзвичайно цікавим є факт згадки в документах початку XVII ст. розташованих неподалік трьох городищ – Ніжина, Бохмача і Батурина.*

Так, у виданому 8 травня 1617 р. королівському привілеї зазначалося, що «Сигізмунд III... зважаючи на заслуги урож. Флоріана Олешка, войського володимирського, секретаря нашого, умислили городище пуге Ніжин у Київській землі пуге... дати правом по життєвим йому і малжонці Агнешці Радзейовській» [14]. (Тут і нижче підкреслення наші. – В. К.).

5 березня 1623 р. «Сигізмунд III... поручили комісарам нашим певні боярщини між людьми заслуженими розподілити. За заслуги урож. Яна Кимбара Храновського, який через всі експедиції московські пройшов, дали йому городище Бахмачдоч, аби осадив, визначивши слободу на 10 рр. Коли осадить отримає від комісарів 20 волок з приналежностями правом ленним вічистим, виключаючи селітри й товари лісні. З умовою оборони замку Чернігівського – будинок на плацу, челядник з мушкетом, під час явної небезпеки сам кінно або пішо, збіжжя на пів року»* [15].

У привілеї від 15 квітня 1625 р. зазначалося: «Щасний Вишель, капітан і хорунжий Новгородка Сіверського. Маючи розпорядження уповноваженого короля, щоб в Сіверщині місця пугі людьми всілякого стану саджав і на осаді роздавав, бачачи тоді заслуги урож. Матея Стахурського, свого слуги, дав йому в повіті Новгородка Сіверського городище Батурин. На якому має осадити місто. Слободу при тому даю на 14 рр. Вільно їм горілку курити, пиво варити, меди ситити і всіх пожитків уживати як місто Ніжин та інші слободи від короля мають» [16].

Відтак, це неспростовно засвідчує, що на початку XVII ст. в Батурині, як, проте, і в інших згаданих вище місцинах, знаходилося «городище пуге» часів Київської Русі. Особливо цікаво, що воно вже на початку XVII ст. мало свою назву – Батурин, що отримає незабаром широку відомість. Враховуючи ж наведені вище дані про цілковите запустіння всього Задесення за часів від монгольської навали до відродження тут поселенських структур у 1620-х роках, є всі підстави вважати, що це і була першопочаткова назва міста. Проведені тут упродовж останнього двадцятиліття Міжнародною Батуринською археологічною експедицією Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка дослідження повністю підтвердили наявність у різних частинах території міста культурного шару доби середньовіччя, починаючи з кінця VIII ст.

Судячи з наявності матеріалів роменської культури, які траплялися під час розкопок мало не на всій території сучасного Батурина – від городища «Литовський Замок» до траси Київ – Москва (переважно вздовж краю тераси), у IX – X ст. тут був один з важливих осередків сіверян, що складався, ймовірно, з кількох поселень. Чисельні пізніші перебудови практично знищили культурний шар зазначеного часу в центральній частині міста, проте топографія місцевості дозволяє припускати, що ядром цього гнізда поселень було городище «Литовський Замок», розташоване в самому центрі сучасного Батурина, котре виникло ще за доби раннього залізного віку (юхнівська культура), на високому мисі лівобережної тераси р. Сейм. Як і більшість подібних центрів, він, вірогідно, припинив своє існування наприкінці X чи на початку XI ст., після остаточного входження Середнього Подесення та Нижнього Посем'я до складу Давньоруської держави [17].

Говорячи про певну хронологічну лакуну в історії Батурина, ми маємо на увазі лише безпосередню територію сучасного селища. Зрозуміло, що Київська держава не могла покинути напризволяще такий стратегічно важливий для неї (як у військово-політичному, так і в торгово-економічному сенсі) регіон. Ще за часів Володимира Великого тут були споруджені кілька ліній «змівих валів», що мали перекривати для кочівників т. зв. «степовий коридор», щоб якимось компенсувати втрачену міць знищених сіверянських фортець. Одна з них (східна) розташовувалася між рр. Ромен та Єзуч, друга проходила західніше, на південний схід від с. Попівка, закриваючи прохід між Конотопом і болотом Заруддя. Ще дві фланкували основний прохід з Посулля в Задесення, що проходив через т. зв. «біловежський степ». Один з валів пролягав від верхів'їв р. Остер до р. Борзенка, інший закривав межиріччя рр. Остра і Ромена. [18].

З'являються в цей час у Посем'ї (щоправда, значно вище за течією) і знамениті

* _____ Висловлюю щире подяку проф. П.М. Кулаковському за люб'язно надані матеріали з польських джерел.

«Володимирові гради» з їхніми поліетнічними гарнізонами, добре відомими фахівцям за матеріалами досліджень курганных некрополів [19].

Удруге згадали про покинуте городище наприкінці XI ст., коли після запровадження в життя рішень Любецького з'їзду князів 1097 р. Чернігово-Сіверська вотчина Святослава Ярославича була поділена між його нащадками, і пониззя р. Сейм знову стало природним кордоном між землями Задесення, що належало Чернігівському князівству, та Новгород-Сіверського, відносини між якими далеко не завжди були мирними [20]. Це змусило чернігівських князів вжити кардинальних заходів щодо укріплення кордону. На південно-східних рубежах Задесення в цей час виникають літописні міста Бохмач, Біла Вежа, Глебль, Унєніж та інші, які, разом із системою споруджених тут раніше «змєвих валів», перекрили зазначений «степовий коридор» [21].

Відтак, саме в цей час, 900 років тому, з метою контролю за північно-східною ділянкою кордонів Задесення та пониззя р. Сейм, вірогідно, і була споруджена фортеця в центрі Батурина, на місці городища юхнівської та роменської культур й пізнішого «Литовського Замку» (Цитаделі XVII – XVIII ст.), що стала ядром батуринського граду. Обраний для спорудження городища мис дійсно займав стратегічне становище на даній ділянці сейминської тераси, будучи своєрідним природним фокусом навколишньої просторової структури. Розташовуючись в точці перетину головних природних напрямків, він займає пануюче становище в оточуючому ландшафті. Його головними природними осями являються лінії північно-східного і південно-східного схилів тераси, що перетинаються під кутом майже 90°, якраз і утворюючи городищенський мис. З півдня його обмежує глибокий і широкий яр з урвистими схилами, до якого виходив південний край замкового рову, а пізніше і набагато далі – і рів власне міста (Фортеці) XVII – початку XVIII ст. Цим же яром, який виходить до самого берега Сейму, до сьогодні проходить дорога до заплави, як, вірогідно, проходила вона і в давнину. З півночі і північного заходу мис обрізається іншим яром, що теж виходить до річки, розмежовуючи території дитинця і околиного граду. В'їзд на городище від води мав би проходити саме тут, оскільки цей яр хоч і значно крутіший, але проходить між двох частин міста і, відтак, був би краще захищений.

Саме таке розташування дитинця забезпечувало найбільш сприятливі можливості для контролю над прилеглою місциною, оскільки будь-яка інша ділянка схилів північніше чи південніше цього мису не тільки більш віддалена від річки, але й перекривається ним (Сейм біля підніжжя городища розвертається майже під прямим кутом, що дозволяло візуально контролювати максимально можливу відстань), що значно зменшувало огляд території. До того ж, цей мис являється ще й найвищою точкою лівобережної тераси на даному відрізку басейну Сейму.

Відтак, давнім будівничим залишалося лише з'єднати верхів'я північного яру зі схилом південного, із заходу відокремивши, таким чином, мис, що за формою нагадує прямокутник із заокругленими кутами (130 x 100 м), від решти плато. Головний в'їзд на городище знаходився, вірогідно, із заходу, приблизно там же, де й нині проходить дорога до Пам'ятного Хреста. Рештки в'їзної брами XII – XIII ст. не потрапили до дослідженої розкопками території – вірогідно, вона знаходилась за кілька метрів південніше. Та й навряд чи вони збереглися бодай на рівні нижніх вінців зрубів – надто вже багато перебудов і пожеж пережив цей град. За аналогіями з інших синхронних пам'яток вона, ймовірно, являла собою 2 бойові квадратні вежі з дубових колод, з високими шатроподібними верхівками, з міцними ворітьми між ними, до яких вів через рів підйомний міст. Достеменно не відомо, чи мало городище додаткові «глухі» оборонні вежі. Якщо вони були, що ймовірно, то мали б знаходитися на схилах городища, там, де рів виходить на край тераси.

Перетин напільних укріплень Замку, здійснений Батуринською Міжнародною археологічною експедицією 1996 р. (тр. 1, 24 x 2 м), засвідчив, що під подошвою валу XVII ст., поряд із кліттю внутрішнього ряду, виявлені рештки заглибленої (на 0,84 м від рівня тогочасної денної поверхні, на 0,54 м – від рівня материка) споруди квадратної форми з господарською ямою дзвоноподібної форми в ній (діаметр горловини 1,0 м, діаметр дна – 1,4 м, глибина від дна споруди – 1,3 м), що були перекриті насипом середньовічного валу. Повне співпадіння орієнтації стінок цієї будівлі з орієнтацією клітей XVII ст. дозволяє стверджувати, що це рештки оборонних споруд доби Київської Русі.

За керамічним матеріалом, зібраним у заповненій кліті, її спорудження можна віднести до кінця XI – початку XII ст.²⁸ Таким чином, з напільного боку дитинець захищався потужними дерево-земляними укріпленнями, що конструктивно не поступалися в цілому фортифікаціям великих міст Київської Русі; по краю тераси над урвищем, що спускалося до Сейму, вірогідно, стояв звичайний частокіл з дубових паль.

Дослідження системи оборонних споруд Цитаделі Батурина та етапів їхньої побудови були головними завданнями робіт 2006 р. на Литовському Замку. Відтак, з метою їх розв'язання у північно-західній частині Литовського Замку, північніше від в'їзду на нього, і були закладені розкопи №№ 17 – 22, витягнуті в лінію перпендикулярно до їхнього напрямку. Орієнтація розкопів – по лінії південь–північ з відхиленням на 50° на схід. Починаючи за 5 м від дороги до Пам'ятного Хреста, розкопи дійшли до котловану замкового колодязя, дослідженого в розкопі № 10 (2003 р.), з'єднавши, таким чином, систему розкопів різних років у єдину мережу.

Розріз оборонних споруд 2006 р. не лише в цілому підтвердив висновки, отримані 1996 р., а й дозволив суттєво поглибити їх [22]. Він засвідчив ще раз, що фортифікаційні споруди Литовського Замку мають надзвичайно складну стратиграфію, зумовлену їхніми неодноразовими перебудовами упродовж останніх 3000 років, в наслідок чого лінії валів та ровів неодноразово взаємно перетиналися чи перекривали одна одну, сплутавши в складний стратиграфічний вузол нашарування різних епох.

Дослідження показали, що напільний рів у XII – XIII ст. проходив практично там же, де і в пізніші часи. Незважаючи на те, що пізніше він був прорізаний ровами доби Речі Посполитої та Гетьманщини, вдалося встановити, що в давнину він мав ширину близько 4 м та глибину від рівня сучасної денної поверхні 2,45 м (1,5 м від рівня материка). Нижні щільні шари його заповнення свідчать про поступове і тривале його замивання – вірогідно, вже після запустіння в середині XIII ст. Із зазначених придонних шарів заповнення рову походять нечисленні фрагменти давньоруських горщиків, намістина із синього скла та уламок шиферного пряслиця.

Рештки валу давньоруських часів збереглися значно гірше. Під час перебудов XVII ст. насип валу неодноразово нівелювався і прорізався численними котлованами городень і клітей, через що встановити не лише ймовірну висоту його, а й навіть ширину підшви надзвичайно важко. Вірогідно, рештками насипу давньоруського валу можна вважати зафіксовані у стратиграфії східної стінки в розкопах № 18 та № 19 на відрізьку близько 2,2 м шари світло-сірого супіску з включенням глини та темно-сірого плямистого супіску, загальною потужністю до 0,3 м, виявлені на глибині від -75 до -125, що відкладалися з нахилом з півночі на південь; вище він був знівельований при спорудженні клітей у 20-х роках XVII ст. [23].

Ці спостереження знайшли підтвердження в ході робіт на майданчику самого городища. Всього протягом 1996 – 2009 рр. на Литовському Замку було розбито понад 30 розкопів та траншей, загальною площею понад 4000 кв. м (близько половини з них – по трасі відновлюваного в ході реставраційних робіт 2008 р. напільного рову). Практично в усіх розкопах на територіях, не перекопаних спорудами та ямами XVII – XX ст., збереглися ділянки шару чорного гумусованого супіску (потужністю до 0,6 м), що утримував матеріали давньоруської доби, ряду слов'янських культур, раннього залізного віку та епохи бронзи. Давньоруський матеріал з нього представлений вінцями, стінками та денцями горщиків XII (можливо, самого кінця XI ст.) – середини XIII ст., уламками скляних браслетів, прикрас із кольорових металів, залізних виробів.

Помітно краще зберігся давньоруський культурний шар на ділянці на північний захід від гетьманського палацу XVII – початку XVIII ст. Давньоруський матеріал з нього представлений вінцями, стінками та денцями горщиків XII – середини XIII ст., уламками скляних браслетів, фрагментом мідного дротяного плетеного браслета. За доби Речі Посполитої та Гетьманату тут знаходився цвинтар Замкової Воскресенської церкви, через що під могильними ямами відносно задовільно збереглися котловани споруд попереднього часу. На розкопі №7 (2002 р.) досліджено рештки котлованів 3 жител XII – середини XIII ст. з глинобитними печами. Всі житла розташовані на значній відстані від укріплень городища, ближче до центру його майданчика. Із заповнення жител походять 2 уламки вістрів стріл; невелике шиферне пряслице; фрагмент браслета з коричневого скла, серп, ніж, залізне кільце та два уламки оселків з піско-

вику. За керамічним матеріалом житла датуються XII – серединою XIII ст. Судячи зі стратиграфії, вони були покинуті мешканцями, і котловани їх деякий час замивалися природним шляхом.

Ще два подібних житла XII – середини XIII ст., сильно порушені численними похованнями XVII – початку XVIII ст., досліджені 2006 р. на розкопі № 16 в північній частині городища. Із заповнення жител, окрім уламків кружальних посудин, походять фрагмент оселка з пісковика, 2 уламки скляних браслетів та вістря стріли, уламки жорен. Рештки ще одного аналогічного житла (споруда № 3) були досліджені в розкопі № 2 (1996 р.) на східному схилі городища [24].

Усього, таким чином, на дитинці упродовж 1996 – 2007 рр. досліджено 6 давньоруських жител:

- споруда № 3 (розкоп № 2, 1996 р.);
- споруди №№ 20, 21, 23 (розкоп № 7, 2002 р.);
- споруди №№ 4, 5 (розкоп № 16, 2006 р.).

Усі вони датуються XII – серединою XIII ст.; в одному випадку спостерігається заміна однією спорудою іншої (вірогідно – реконструкція в межах однієї садиби). Простежуються і певні закономірності в їхньому розташуванні: споруди № 3, № 4 та № 5 розташовані майже на краю тераси (не виключено, що вони тильними сторонами взагалі прилягали до гостроколу, що йшов уздовж краю тераси з боку річки, а дахи їх, в разі потреби, могли служити бойовою площадкою для захисників), входами до центру городища; споруди № 20, № 21 та № 23 – ближче до середини майданчика, входами знову-таки до центру. Відтак, це можна вважати свідченням як досить високого рівня щільності забудови городища в XII – середині XIII ст., так і існуванням відносно чіткої планувальної структури. За аналогіями з повніше досліджених городищ можна припускати, що в центрі майданчика знаходилися хорони господаря замку та невеличка дерев'яна церква; проте археологічно сліди їх в даному разі поки не виявлені.

Відносно обмежені обсяги проведених в Батурині археологічних досліджень (загалом розкопано менше 1% площі міста), значна руйнація культурних нашарувань догетьманського періоду та щільна сучасна садибна забудова не дозволяють поки зробити певні висновки про топографічну структуру міста доби Київської Русі. Проте, картографування знахідок давньоруської кераміки, поширеної на площі до десяти гектарів, дозволяє стверджувати, що тут існував досить значний населений пункт. Перетин оборонних споруд Фортеці – окольного граду XVII ст., зроблений 1997 року у його південно-східній частині, на краю яру, що виходить до Сейму, засвідчив, що хоч в насипу валу і виявлені уламки кераміки XII – XIII ст., під його підшовою відсутні нашарування, давніші за початок XVII ст. Звісно, окольний град XII – XIII ст. міг знаходитись і з іншого боку від дитинця чи мати більш легку конструкцію оборонних споруд (стіна типу «столпія» чи й звичайний частокол), проте, археологічно їхні сліди досі не зафіксовані.

Давньоруський культурний шар на території Фортеці так само сильно пошкоджений численними пізнішими перебудовами. Споруди цієї доби тут поки майже не досліджені (єдине давньоруське житло XII ст., виявлене за час досліджень на території Фортеці, відкрите 2005 р. поблизу будинку бухгалтерії Батуринської школи-інтернату, споруда першої половини XIII ст. пов'язана з металообробкою – 2007 р. перед садибою Воскресенської церкви 1803 р.); знахідки походять майже винятково з перевідкладених шарів і тяжіють до краю тераси. З найбільш цікавих з-поміж них відзначимо уламок ливарної формочки, знайдений випадково неподалік від краю тераси на північний захід від Замку. Вона двобічна, вирізана з овруцького пірофіліту. З одного боку на ній вирізьблені ямки для відливки гудзика та кульки, з іншого – для відливки хреста складної форми. Керамічний матеріал репрезентований уламками кружальних посудин XII – середини XIII ст.

На площах, далі відсунутих від центру пізньосередньовічного міста, збереженість давніх нашарувань помітно краща – в XVII – XVIII ст. забудова була тут не такою щільною, як у межах міських укріплень. Зокрема, 1997 року на території неукріпленого посаду на схід від Литовського Замку, в межах колишньої хлібопекарні в розкопі №1 (30 м²) досліджено частину досить щільно забудованої садиби першої половини XIII ст., у т. ч. – житло, 3 господарські споруди та 2 ями. З культурного шару та запов-

нення житла і господарських споруд походять уламки скляних браслетів, намистин та бокалу з жовтуватого скла, бронзовий гудзик та т. зв. «ковзан» з берцевої кістки великої рогаатої худоби, серп та уламок браслета, звитого з двох бронзових дротин, фрагменти оселків з дрібнозернистого пісковика, шиферні пряслиця, залізні ножі та їхні уламки, вістря стріли, відерне вушко, пряжка, шмат жорна з вулканічного туфу, а також численні уламки кругових посудин XII – XIII ст. Зазначена садиба, як і більшість інших споруд цієї доби, припинила своє існування в середині XIII ст.

Аналогічні знахідки (у т. ч. – 4 житла, господарська споруда та близько двох десятків господарських ям) трапилися 2005 р. й під час досліджень за 1,5 км на південний схід від дитинця, біля палацу останнього гетьмана України К. Розумовського, на краю тераси правого берега р. Сейм, на північ та на південь від останнього, де загалом досліджено понад 3000 м². Цікаво, що всі три споруди не мають слідів пожежі; вони були покинуті господарями. При цьому речі із будинків були забрані і навіть котловани прикидані, що може свідчити на користь планового переселення, а не загибелі поселення чи термінової втечі мешканців. Дослідження засвідчили існування і в цій частині поселення садибної забудови в кілька рядів чи вуличної, причому крайні (з досліджених) групи об'єктів відстояли від краю тераси на 150 – 200 м.

До структури власне досліджуваного міста вказане поселення, вірогідно, прямого відношення не мало, проте воно з ним, безсумнівно, було тісно пов'язано. У будь-якому разі, маємо констатувати, що культурний шар XII – середини XIII ст. на території сучасного Батурина поширений на значних площах, практично суцільною смугою від траси Київ – Москва на півдні до садиби молокозаводу на півночі, загальною протяжністю 2,5 – 3 км. Це дозволяє вважати, що за часів Київської Русі на батуринських пагорбах існував чималий міський центр, співставний за розмірами з деякими центрами волостей Чернігово-Сіверської землі.

Окремою проблемою є питання про етимологію назви міста – адже відомо чимало випадків, коли назви тих чи інших населених пунктів зберігалися, незважаючи на їхню неодноразову руйнацію і навіть довготривалі перерви в існуванні. Історіографічна традиція, як зазначалося, пов'язувала походження назви міста з ім'ям польського короля Стефана Баторія. На її аналізі ми вже зупинялися раніше, зараз же спробуємо запропонувати іншу можливу версію.

Неодноразово згадана в літописних джерелах волость «Задесення» грала особливу роль в історії Чернігівського князівства. Саме вона прикривала підступи до Чернігова з півдня, з боку степів. І далеко не завжди цим маршрутом користувалися лише союзні чернігівським князям кочівники – найчастіше саме звідси місту загрожувала смертельна небезпека. Розуміючи це, князі намагалися якнайбільше прикрити цей напрям. І коли перед ними встало питання про розміщення в межах князівства нових васалів – кочові племена з переможеного князями з т. зв. Триумвірату Ярославичів великого племінного союзу торків – ковуїв, Задесення з його солончаками, болотами та широкими заплавними луками виявилось для поселення отриманих чернігівським князем Святославом Ярославичем полонених найкращим місцем.

Літописи та інші письмові джерела практично не згадують про них; і навіть за археологічними матеріалами надзвичайно складно виявити їхні сліди – потрапивши на Русь, вчорашні кочівники швидко осідали на землю, приймали християнство і всіляко намагалися якомога швидше інтегруватися в державні структури, внаслідок чого швидко втрачали свою етнографічну самобутність і майже безслідно розчинялися в неозорому слов'янському морі. Та все ж, сліди їхнього перебування тут залишилися – в топоніміці.

Так, поблизу Новгород-Сіверського знаходиться с. Печеноги, що отримало свою назву від печенігів; с. Комань – від команів (половців); хозари (козари давньоруських літописів) залишили свій слід у топонімах Козари (нині село Носівського р-ну), Козарки (урочище поблизу с. Петруші Ріпкинського р-ну) та Козаровщина (урочище біля с. Вересоч Куликівського р-ну), поблизу яких відомі давньоруські пам'ятники; торки – в назвах урочищ Верхній Торчин (біля хутора Єньків поблизу Чернігова, в заплаві р. Десни) та Торчин (в заплаві р. Десни біля с. Шестовиця), урочища Тарачина (перекручене від Торчино) біля с. Кезі (Павлівка) Ріпкинського р-ну; ковуї – в назвах сіл Количівка на південь від Чернігова (стара назва Колчівка), на території якого відоме поселення XI – середини XIII ст., Ключків поблизу літописного Сновська (Седнева), по дорозі

вздовж р. Снов на Чернігів (а також неподалік – озеро Колчин в заплаві р. Снов, біля якого відкрито два поселення X – середини XIII ст.), Кальчинівка в Бахмацькому р-ні неподалік від літописної Білої Вежі і, нарешті, Ковчин Куликівського р-ну, на околиці якого досліджено городище XI – XIII ст. Згадаємо також с. Олбин в Козелецькому районі, назва якого, вірогідно, походить від ольберів «Слова о полку Ігоревім» [25].

Не менш цікава історія назви сучасного Бахмача – літописного Бохмача. «Бохмитами» на Русі називали послідовників Магомета – мусульман (згадаємо хоча б відому всім легенду про хрещення Володимира, коли прийшли до нього представники різних релігій, і серед них – «Болгаре веры Бохмичи» [26]. Вірогідно, східне походження мали й назви Уненіж, Баляси, Бігач, Виблі, Омбиш, Тужар тощо. Саме в зв'язку з ними слід розглядати, вірогідно, і назву Батурин, що однією з тюрських мов могло означати «батур» – «богатир».

Місце для спорудження міста було вибрано досить удаю: Батуринські висоти забезпечували його мешканцям надійний захист, і впродовж XI – XIII ст. літописи не зафіксували жодної спроби взяти його силоміць (через що ім'я міста і не зафіксувалося на їхніх сторінках). Лише восени 1239 р. Батуринське городище, вірогідно, розділило сумну долю більшості інших населених пунктів краю, коли, знищивши Чернігів і пограбувавши центральні райони князівства, татари повернули на схід і Посем'ям, відійшли у степ, знищивши по дорозі Рильськ, Вир, Глухів, Курськ, Путивль.

Після монголо-татарської навали життя тут, імовірно, перемістилось, як і в багатьох інших місцях краю, до річкової заплави, безпечнішої за умов постійних нападів степовиків. У всякому разі, матеріали другої половини XIII – XVI ст. на території городища поки не виявлені.

Удруге про Батуринські висоти згадали вже на початку XVII ст., коли, після Деулінського перемир'я 1618 р., р. Сейм знову стала міждержавним кордоном. І близько 375 років тому, на початку 20-х років XVII ст. на «Литовському Замку» знову споруджуються укріплення. Проте в даному випадку має йтися не про заснування, а про відновлення міста.

1. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки / А. Стороженко // К., 1904. – С. 140. Детальну бібліографію питання див.: В. Коваленко, Ю. Ситий. Батурин, відкритий археологами (частина I) // Батуринська старовина. – К., 2008. – С. 143, № 63.
2. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625 – 1760) / А. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 6, отд. II. – К., 1892. – С. 106.
3. Коваленко В. Батурин, відкритий археологами (частина I) / В. Коваленко, Ю. Ситий. // Батуринська старовина. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 127.
4. Там само. – С. 99 – 102.
5. Там само. – С. 97 – 99.
6. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648) / П. Кулаковский – К.: «Темпора», 2006. – С. 52.
7. Там само. – С. 56 – 57.
8. Павлов-Сильванский Н.П. Государевы служилые люди / Н.П. Павлов-Сильванский – М., 2000. – С. 161 – 162.
9. Кулаковский П. Вказ. праця. – С. 82.
10. Там само. – С. 248.
11. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. Русина – К., 1998. – С. 210, 216.
12. Кулаковский П. Вказ. праця. – С. 246.
13. Кулаковский П. Вказ. праця. – С. 246 – 262.
14. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 209. – Л. 4-4 об.
15. Archiwum Główne Akt Dawnych. Metryka koronna, sygn. 170. K. 122-123зв.
16. Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu siewierskiem / A. Jabłonowski // Przegląd Historyczny. – 1915. – T. XIX. – Zesz. 1. – S. 62–63.

17. Коваленко В.П. Батурин – неизвестный город Южной Руси / В.П. Коваленко, В.И. Мезенцев, А.П. Моця, Ю.Н. Сытый. // Славянский мир Полесья в древности и средневековье. Материалы международной научной конференции. 19 – 20 октября 2004 г. Гомель. – Гомель, 2004. – С. 88 – 89.
18. Белозерский Н.М. О змиевых и других валах // ЦНБ России. Рукописный отдел, № 1. – 7854-а; Лисий І.А. Звіт про обстеження курганів, городищ і оборонних валів Конотопщини. НА ІА НАН України. – 1975/61. – № 7666. Детальну бібліографію питання див.: В. Коваленко, Ю. Ситий. Батурин, відкритий археологами (частина І) // Батуринська старовина. – К., 2008. – С. 140, № 22.
19. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982. – С. 384 – 389.)
20. Коваленко В.П. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі / В.П. Коваленко // Любецький з'їзд 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 24 – 34.
21. Коваленко В.П. Основные этапы развития летописных городов Чернигово-Северской земли. / В.П. Коваленко // Труды V Международного Конгресса славянской археологии. – Т.1. – Вып. 2а. – М., 1988. – С. 122 – 128).
22. Коваленко В. Дослідження 2006 р. в Батурині / В. Коваленко, В. Мезенцев, О. Моця, Ю. Ситий // Археологічні дослідження в Україні 2005 – 2007 рр. – К. – Запоріжжя – Дике Поле, 2007. – С. 206 – 209.
23. Коваленко В. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р. – Т. І / В. Коваленко, В. Мезенцев, О. Моця, Ю. Ситий // НА ІА НАНУ.
24. Там само; В.П. Коваленко, В.И. Мезенцев, А.П. Моця, Ю.Н. Сытый. Вказ. праця. – С. 87 – 95.
25. Коваленко В.П. «Свої погани» чернігівських князів / В.П. Коваленко, Ю.М. Ситий // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. – К., 2004. – С. 121 – 138. Детальну бібліографію питання див.: В. Коваленко, Ю. Ситий. Батурин, відкритий археологами (частина І) // Батуринська старовина. – К., 2008. – С. 141, № 41.
26. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т. І. – М., 1997 – Стб. 84.

О ВРЕМЕНИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ БАТУРИНА

Владимир Коваленко

Тщательный анализ польских законодательных актов XVII в. позволяет по-новому взглянуть на время основания Батурина и, вместе с археологическими данными, доказывает, что город возник не в начале 1620-х годов, как это считалось ранее, а 900 лет назад, в начале XII в., и с самого начала носил название Батурин, что связано с проживанием на территории Черниговского Задесенья многочисленного тюркоязычного племенного союза «черниговских ковуев».

Ключевые слова: Батурин, Задесенье, Киевская Русь, городище Литовский Замок, черниговские ковуи.

ABOUT THE TIME OF APPEARANCE OF BATURYN

Volodymyr Kovalenko

Careful analysis of the Polish legislation of XVII cent. allows us to take a fresh look at the time of appearance of Baturin and together with archaeological data proves, that the city appeared not in the beginning of 1620th, as previously thought, but 900 years ago, in the beginning of XII century and was from the very beginning called Baturyn which is connected with residing of numerous Turkic tribal union «Chernihiv Kovui» on the territory of Chernihiv Zadesenya.

Keywords: Baturyn, Zadesenya, Kyiv Russ, site of ancient settlement Lithuanian castle (Litovsky Zamok), Chernihiv Kovui.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 726 : 069 (477. 51 – 25) (091) : 271, 222

Людмила Нижник

З ІСТОРІЇ П'ЯТНИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті розглядається історія П'ятницької церкви з часу створення у її приміщенні музею у 1972 р. до сьогодні. Охарактеризовано діяльність музею, а також функціонування храму на сучасному етапі.

Ключові слова: П'ятницька церква, музей, православний храм.

Чернігів має багатовікову історію, виразником якої є пам'ятки, що збереглися. Серед них – церква святої П'ятниці. Починаючи з давньоруського часу, вона прикрашає центр міста Чернігова. Це вежоподібний у плані майже квадратний храм. Він чотиристопний, хрестовокупольний, триапсидний та однобанный. Висота від підлоги до купола становить близько 27 метрів¹. Храм, як і колись, зачаровує своєю ошатністю.

Вивчення церкви св. П'ятниці розпочалося ще у XIX ст. такими краєзнавцями, як С. Шугаєвський², А. Шафонський³, Ф. Гумілевський⁴, що досліджували різні аспекти її історії та архітектури. Після Другої світової війни вивченням пам'ятки займалися П. Д. Барановський⁵, Ю. С. Асєєв⁶, М. В. Холостенко⁷. На сучасному етапі продовжується дослідження храму та особливостей його архітектури, зокрема, В. Д. Віроцьким⁸ та Ю. М. Ситим⁹. Однак діяльність церкви у останній третині XX – початку XXI ст. залишається мало вивченою. За браком джерел цінну інформацію щодо досліджуваного періоду мають спогади настоятеля церкви отця Мирона та співробітників Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», які працювали в той період. Після перебудови 1806 – 1820 р. р. церква змінила свій вигляд. Це був семибанный, барочний храм. Він залишався таким до Другої світової війни. Під час війни він був практично повністю зруйнований. У післявоєнний час 1943 – 1962 рр. храм був відновлений у первинних формах XII – XIII ст. архітектором-реставратором Петром Дмитровичем Барановським¹⁰.

У 1967 р. П'ятницька церква була передана Чернігівському державному архітектурно-історичному заповіднику, на той час філіалу «Софійського музею» м. Києва (далі Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник). Він займався охороною пам'яток архітектури. До його складу того ж року ввійшли одинадцять пам'яток архітектури X – XVIII ст., зокрема, Спасо-Преображенський собор (XI ст.), Борисоглібський собор (XII ст.), Антонієві печери (XI – XVIII ст.), храм святої П'ятниці та інші. За радянської влади храми не функціонували і використовувалися не за призначенням. У церквах, що входили до Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, створювали музеї. П'ятницька церква не була винятком.

У 1967 р. було розроблено проект музейної експозиції у П'ятницькій церкві. Для її формування реставратор пам'ятки П. Д. Барановський у 1968 році передав значну кількість знахідок, виявлених ним у ході реконструкції храму в 1943 – 1961 р., які стали основою виставки (блоки руїн, зразки плінфи з позначками -мітками і клеймами, фрагменти фресок, архітектурно-будівельна гончарна кераміка, вироби з кольорового та чорного металу, фрагменти скла давніх віконниць).

Науковому співробітнику заповідника Вірі Василівні Шуляк було доручено під-

© Нижник Людмила Михайлівна – старший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

готувати текст екскурсії «П'ятницька церква — пам'ятка давньоруської архітектури кінця XII — початку XIII ст.». Текст був написаний на високому професійному рівні. Він отримав високу оцінку одного з найкращих знавців церкви П. Д. Барановського. У своїй рецензії він писав: «Методична розробка, складена В. В. Шуляк, відповідає завданню екскурсії по П'ятницькій церкві і характеризує її з історичного та архітектурно-художнього боку»¹¹.

Експозиція музею поповнювалася і за рахунок інших речей. У 1972 р. з фондів ЧДАІЗ до П'ятницької церкви були передані будівельні матеріали. Після завершення формування експозиції навесні того ж року було відкрито музей¹².

Протягом наступних двадцяти років музей поповнювався новими експонатами, будівельними матеріалами та художніми творами: у 1976 р. — ілюстраціями художника М. О. Мацедонського до поеми «Слово о полку Ігоревім»; у 1978 р. — 16 фотокопіями робіт художника В. А. Фаворського, присвячених періоду Київської Русі; у 1982 р. — художніми роботами, які ілюстрували історію Чернігова; у 1983 р. експонувалися роботи художника В. І. Лопати, присвячені українській тематиці. У травні 1984 р. відкрилася виставка творів «Літопис в дереві та камені», на якій були представлені картини з зображенням церкви, а також краєвидами інших міст — Новгород, Ростова Великого, Печори, Пскова, Суздаля. У 1985 — 1986 рр. у пам'ятці було представлено експонати виставки «Епоха «Слова о полку Ігоревім» у фресках, мозаїках XI — XII ст. і в сучасних художніх виробках з кераміки». У вересні 1991 р. у музеї ЧДАІЗ експонувалися будівельні матеріали та копії фресок, коротка інформація про П. Д. Барановського та П'ятницьку церкву, фотографії П'ятницької церкви після перебудов XVII — XIX ст., план церкви і план Чернігова¹³.

Наукові співробітники заповідника здійснювали популізаторську роботу, проводили дослідження пам'яток стосовно архітектури Чернігова. У 1970-х р. у ЧДАІЗ працювали шість науковців: Т. В. Ревеко, Є. А. Рубан, Т. Я. Рутковська, Л. О. Майборода, Л. М. Заброра, та І. П. Семенець. Вони проводили екскурсії та консультації для малих та великих груп (2 — 30 осіб) в пам'ятках архітектури, включаючи і П'ятницьку церкву. Консультації та екскурсії тривали в середньому 15 — 35 хвилин, храм-музей відвідували мешканці України (Києва, Одеси, Чернігова та області) та інших країн, зокрема, Росії та Білорусі. У холодну пору року (з жовтня по травень) — музей був закритий, тому що не опалювався. Працював храм-музей у теплу пору року, у ньому був тільки нагляд, а науковий співробітник проводив на об'єкті дві-три години на день. За відсутності екскурсовода у музеї вмикали магнітофон, з якого лунала екскурсія. Храм — музей не був включений до екскурсійного маршруту заповідника.

Музей відвідували різні категорії населення: робітники, службовці, військовослужбовці, колгоспники, учні та гості міста [Таблиця 1]. Якщо в 1977 р. в липні серед відвідувачів П'ятницької церкви найбільше було учнів, то головну частку відвідувачів Борисоглібського собору та виставки колегіуму становили службовці. Найменше в П'ятницькій церкві було військовослужбовців, в Борисоглібському соборі — гостей, на виставці в колегіумі — колгоспників. Отже, серед всіх відвідувачів вищезгаданих пам'яток зацікавилися Борисоглібським собором у липні 1977 р — 60,77%, виставкою — 23,73%, найменш популярною була П'ятницька церква — лише 15,5%.

З таблиці 2 видно, що кількість екскурсій з 1973 р. по 1974 р. збільшилася, хоча відвідувачів залишилося майже стільки ж. При порівнянні відвідування за 1973 та 1974 рр. можна зробити висновок, що екскурсійні групи в 1974 р. стали чисельніші в порівнянні з групами 1973 р. Починаючи з 1975 р. спостерігається значне зменшення кількості екскурсій, якщо порівняти 1975 р. та 1976 р. — то це майже у 2 рази, а з 1976 — 1977 рр. майже в 3 рази. Зменшилася кількість відвідувачів майже в 2 рази з 7425 в 1972 р. до 4267 осіб в 1977 р.

Найчастіше музей відвідували в літні місяці — липні та серпні. Із таблиці 3 бачимо, що кількість відвідувачів П'ятницької церкви набагато менша, ніж Борисоглібського собору та виставки в колегіумі. Ця тенденція спостерігається протягом усіх років, що аналізуються. Відвідування П'ятницької церкви коливається від 4085 осіб у 1983 р. (найменший показник) до 8311 у 1982 р. (найбільший показник). При чому у рік найбільшої кількості відвідувань кількість екскурсій найменша лише 12¹⁴, з чим це пов'язано, пояснити складно.

Працювало на 1982 р. у заповіднику 13 науковців, тобто збільшилося в 2 рази в

порівнянні з 1974 р.: Т.В. Бухарина, В.Н. Денисенко, А.В. Доценко, Л.Н. Заброра, Л.О. Майборода, Т.Я. Рутковська, В.А. Скрипка, К.П. Тищенко, А.А. Карнабед, О.І. Травкіна, Р.М. Боголюб, Л.М. Ревякіна, М.В. Сєробаба.

За десять років (1972 — 1982 рр.) П'ятницьку церкву відвідало — 60298 осіб, Борисоглібський собор — 529798 осіб. Виставку в колегіумі — 148702 особи¹⁵. Отже, з усіх пам'яток заповідника найменш відвідувана була П'ятницька церква, та в ній також найменше всього було проведено екскурсій та консультацій, це викликано тим, що вона працювала з перервами з огляду на те, що не опалювалася та не входила до екскурсійного маршруту.

У 1992 р. за розпорядженням представника Президента України В.В. Мельничука П'ятницька церква була передана громаді автокефальної православної церкви. Релігійна громада взяла на себе відповідальність не лише проводити реставраційні та ремонтні роботи за свій рахунок, а зберігати фрагменти фрескового розпису та забезпечувати вільний доступ екскурсійних груп і окремих громадян для огляду пам'ятки архітектури¹⁶.

П'ятницька церква продовжує залишатися пам'яткою історії та архітектури національного значення та знаходиться під охороною заповідника.

Задля охорони та збереження церкви систематично здійснюється моніторинг температурно-вологісного режиму. З метою нормалізації температурного режиму споруди у 2003 р. у П'ятницькій церкві було влаштовано нову підлогу з електропідігрівом, яка захищає будівлю від промерзання та створює сприятливі умови для провітрювання і просихання нижньої (цокольної) частини фасадів¹⁷.

П'ятницька церква є пам'яткою архітектури і діючим храмом, інтер'єр якого сформувався наприкінці 90-х років двадцятого століття. Церква поділяється на три частини: притвор, центральна частина та вівтар. Центральна частина додатково поділяється на північний неф, центральний неф та південний неф, на стінах храму ікони з зображенням Ісуса Христа, Божої матері та святих.

У центрі церкви височить іконостас. Його автори — майстер зі Львова Микола Станіславович Швець та викладачі Львівської художньої академії. В іконостасі розміщено 18 ікон. Угорі під розп'яттям Христа знаходиться ікона «Святого Духа», під нею — «Тайна вечеря» та царські ворота з чотирма євангелістами та сюжетом «Благовіщення». Зліва представлено наступні ікони: «Богоматір з немовлям», «Кирило та Мефодій», «Микола Чудотворець»; далі — «Архангел Михаїл» та «Феодосій Углицький». Праворуч від царських воріт знаходяться ікони «Ісус Христос», «Володимир та Ольга», «Свята Параскева», «Архангел Гавриїл» та «Свята Варвара». Серед них особливу увагу привертає храмова ікона «Святої Параскеви» — вона, як і образ святих Кирила та Мефодія, виконана у стилі ікон Афонського монастиря. Іконостас було освячено у квітні 1999 р. єпископом чернігівським і ніжинським Никоном. З огляду на недостатнє фінансування храму, рятівними для церкви стали благодійні внески. Забезпечила фінансування й організацію робіт по виготовленню іконостасу громада небайдужих віруючих, найактивнішими з яких були Софія та Галина Бобу, журналіст Василь Чепурний, службовець Юрій Соболев, художник Леонід Могучов, педагоги Володимир Ступак і Лариса Куровська та ін.¹⁸

З моменту відкриття церкви у 1992 році, зі слів настоятеля церкви отця Мирона, було проведено більше 1000 хрещень, 500 вінчань, 800 поховань.

Настоятель церкви отець МIRON очолює приход майже 15 років. Він як добрий господар проводить ремонти, зокрема, під його керівництвом настелили підлогу з підігрівом. За період з 2005 по 2014 рр. виконано робіт майже на 90 тис. грн.

Ремонтні роботи підтримували екстер'єр та інтер'єр храму. У 2005 р. виконано часткову заміну моцніння підмостки з західного боку церкви. 2006 р. проводився поточний ремонт. У 2008 р. було встановлено дворову водопровідну колонку, проведено ремонт даху. У 2009 р. виконано ремонт покрівлі та цокольної частини церкви (частково). У 2010 р. влаштована відмостка навколо церкви та система водовідведення. У 2011 р. було виконано частковий ремонт покрівлі. У 2012 р. здійснено впорядкування водогінної колонки. Проведено було ремонтні роботи і в інтер'єрі храму. У 2005 р., 2008 р., та 2009 р. було виконано поточний ремонт — пофарбована підлога, утеплено приміщення для півчих, здійснено прибирання приміщень від кіптяви та пилу, лакування дверей, хімічне оброблення дерев'яних сходів. 2012 р. до поточного ремонту додається ремонт електропроводки. У 2013 р. було встановлено охоронну сигналізацію¹⁹.

Отже, П'ятницька церква XII — XIII ст. — унікальна пам'ятка архітектури, яка має багатовікову історію. У період з 1972 по 1992 р. в ній було створено експозицію та облаштовано музей. Його відвідували різні категорії населення: робітники, службовці, військовослужбовці, колгоспники, учні та гості міста. Найбільше відвідувачів у П'ятницькій церкві було в 1982 р., найменше — в 1983 р., найбільше відвідувачів, екскурсій та консультацій проведено в літні місяці року, але це менше, ніж в інших музеях заповідника, що видно з наведених в тексті таблиць. З 1992 р. церква є діючим храмом української православної церкви Київського патріархату та музеєм Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Таблиця 1

Кількість відвідувачів пам'яток Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника за липень-серпень 1977 р.

Категорії відвідувачів	1977 р.					
	Липень			Серпень		
	Борисоглібський собор	Виставка в колегіумі	П'ятницька церква	Борисоглібський собор	Виставка в колегіумі	П'ятницька церква
Робітники	1017	758	357	1871	785	265
Службовці	1986	777	416	1471	754	296
Військово-службовці	203	30	18	166	68	26
Колгоспники	197	23	19	154	132	24
Учні	1319	363	440	868	328	382
Гості*	48	42	56	28	46	1
Загальна кількість за місяць	5123	2001	1306	4558	2113	994

Таблиця 2

Загальна кількість екскурсій та відвідувачів П'ятницького музею за 1972 — 1977 р.

П'ятницька церква	1972 р.	1973 р.		1974 р.		1975 р.		1976 р.		1977 р.	
		Липень	Серпень	Липень	Серпень	Липень	Серпень	Липень	Серпень	Липень	Серпень
		188	193	342	400	116	135	49	86	24	11
Загальна кількість екскурсій на рік			569		1092		623		350		125
Загальна кількість відвідувачів на рік	7425		6055		6382		7840		4543		4267

Таблиця 3

Загальна кількість відвідувачів та екскурсій в музеях заповідника у 1977р., 1978р., 1980-1983 рр.

	Липень загальна кількість відвідувачів	Липень екскурсій та консультацій	Загальна кількість відвідувань на рік	Серпень загальна кількість відвідувачів на місяць	Екскурсій та консультацій у серпні	Загальна кількість екскурсій за рік
	1977р					
Борисогл. с-р	5123	98	33981	4558	65	450

* До категорії гості входили держслужбовці міста та області

Виставка в колегіумі	2001	11	10352	2113	12	254
П'ятницька церква	1306	24	4267	994	11	118
1978р						
Борисогл. с-р	7842	6	64556	5756	17	50
Вист. в колегіумі	2570	-	16958	2621	-	12
П'ятницька церква	1387	-	5522	1614	20	30
1980						
Борисогл. с-р	7005	82	67214	7110	88	453
Вист. в колегіумі	2272	13	20173	3000	16	180
П'ятницька церква	1140	60	5108	1461	32	132
1981						
Борисогл. с-р	6843	72	61101	6219	63	614
Вист. в колегіумі	1714	23	40059	2446	5	170
П'ятницька церква	1491	120	4836	1323	3	181
1982						
Борисогл. с-р	8074	104	64454	7491	80	642
Виставка в колегіумі	2735	14	15792	2917	8	98
П'ятницька церква	2157	3	8311	3377	9	12
1983						
Борисогл. с-р	8555	87	68557	8380	93	840
Виставка в колегіумі	2937	23	20 748	2240	14	190
П'ятницька церква	1007	-	4085	1024	-	-

1. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Войтко Л.П. Пам'ятка архітектури XII ст. Церква Св. Параскеви П'ятниці в м. Чернігові. Звіт про науково-технологічне обстеження. Технологія виконання першочергових протиаварійних ремонтно-реставраційних робіт (пояснювальна записка) / Л.П. Войтко. – К., 2008. – С. 9

2. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В.Тарновського, Ал – 500, Шугаєвський С.В. Церковь во имя Святой Великомученицы Параскевы, наречёной Пятницы в городе Чернигове 1858 года, августа 20., 89 арк.

3. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1951. – Ч. 2. – 450 с.

4. Гумилевский Ф. Пятницкий монастырь / Ф. Гумилевский // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 4. – С. 113 – 126.

5. Барановский П.Д. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове / П.Д. Барановский // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 13 – 34.

6. Асеев Ю.С. Джерела мистецтва Київської Русі / Ю.С Асеев. – К.: «Мистецтво», 1980. – 214 с.

7. Холостенко Н.В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове (1953-1954 гг.) / Н.В. Холостенко // Советская археология. – 1956. – № 26. – С. 271 – 292.

8. Віроцький В.Д. Храми Чернігова / В.Д. Віроцький. – К.: Техніка, 1998. – 207 с.

9. Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова / Ю.М. Ситий. – Чернігів: «Десна Поліграф», 2013. – 272 с.

10. Бычков Ю.А Пётр Барановский: Труды, воспоминания современников / Ю.А. Бычков, О.П Барановская, В.А. Десятников, А.М. Понамарёв. – М.: Отчий дом, 1996. – С. 101.

11. Бычков Ю.А Пётр Барановский: Труды, воспоминания современников / Ю.А. Бычков, О.П Барановская, В.А. Десятников, А.М. Понамарёв. – М.: Отчий дом, 1996. – С. 101.

12. Бычков Ю.А Пётр Барановский: Труды, воспоминания современников /

Ю.А. Бычков, О.П. Барановская, В.А. Десятников, А.М. Понамарёв. — М.: Отчий дом, 1996. — С. 101.

13. Документальний фонд НАІЗ «Чернігів стародавній». Акти видачі для експонування в П'ятницьку церкву за 1972-1992 рр. [Рукопис]. — С. 1 – 50.

14. Документальний фонд НАІЗ «Чернігів стародавній», КП 591/47. Звітність по обслуговування населення і роботи наукових співробітників заповідника 1972-1982 рр. — 30 арк.

15. Документальний фонд НАІЗ Чернігів стародавній», КП 591/47. Звітність по обслуговування населення і роботи наукових співробітників заповідника 1972–1982 р. — 30 арк.

16. Розпорядження представника президента України 17 червня 1992 р. — № 93. — С. 1.

17. Документальний фонд НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, експертний висновок 2003. Н № 01.45.31.4.233 «Про відповідність проектної документації нормативним актам з питань охорони праці», — [Чернігів], 2003. — С. 1 – 15.

18. Освячення іконостасу// Сіверщина — 1999. — 16 квітня. — С. 3.

19. Документальний фонд НАІЗ «Чернігів стародавній» відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Щорічні звіти по поточним ремонтам релігійними громадами 2004 – 2014 рр., — [Чернігів], 2004-2014. — С. 1 – 5.

Из истории Пятницкой церкви

В статье рассматривается история Пятницкой церкви со времени создания в её помещении музея в 1972р. до сегодня. Охарактеризована деятельность музея, а также функционирование храма на современном этапе.

Ключевые слова: Пятницкая церковь, музей, православный храм.

Out of history of the church of St.Paraskeva Pyatnitsa

The article deals with history of the church Pjatnitskoj since the creation the museum in its premises in 1972 for today. Describes the activities of the museum and functioning of the temple at the present stage.

Key words: The church of St.Paraskeva Pyatnitsa, museum, orthodox temple.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик

ДОБА МАЗЕПИ Й ПАЛІЯ В ДОКУМЕНТАХ

У статті публікуються унікальні документи видатних вождів козацтва – І. Мазепи, С. Палія, Самуся. Вони були вперше виявлені і вводяться до наукового обігу. Крім того, публікуються регести польських рукописних газет кінця XVII – початку XVIII ст., котрі проливають світло на добу Івана Мазепи, на антипольське повстання 1702-1704 рр. і на початковий період Північної війни. Вони були виявлені в архівосховищах Польщі. Публікації документів передують вступна стаття, в якій йдеться про значення згаданих джерел, їхню достовірність, інформаційні можливості.

Ключові слова: історичні джерела, рукописні газети, універсали, козацтво, Гетьманщина, Північна війна, повстання

Про значення польських рукописних газет XVI–XVIII ст. як історичного джерела з історії України ми коротко говорили в своїй недавній статті, опублікованій в «Сіверянському літописі» (1) і там же навели регести тих газет, які стосувалися Сіверщини. Тут же ми подаємо рукописні газети кінця XVII – початку XVIII ст., тобто ті, що стосувалися доби гетьмана Івана Мазепи. Спочатку ми хотіли увести до наукового обігу ті з них, що стосувалися антипольського повстання 1702–1704 рр. на Правобережній Україні під приводом Семена Палія та Самійла Самуся («друга Хмельниччина»). Там також повідомлялося про деякі події на Сіверщині. Не слід забувати, що Палій, як і його батько й дід, походив з Борзни, про це свідчив у одному зі своїх листів сам Мазепа (2). Однак після виявлення трьох незнаних документів Мазепи, ми вирішили доповнити статтю цими матеріалами, і вона складається з двох частин: документації цих трьох лідерів козацтва, а також випису з батуринських міських книг і рукописних газет (усього понад 80). Тому й публікацію джерел ми розділили на дві ці групи.

Щодо першої групи, то документів, створених Палієм та Самусем, можна порахувати по пальцях, а їхня публікація на сторінках «Архива Юго-Западной Руси» (3) відноситься ще до революційних часів. Чимало важливих фактів міститься в недрукованому досі журналі видатків великого коронного гетьмана Олександра Ян Яблоновського за 1693–1695 рр., де міститься ряд фактів про Палія, Самуся, Абазина, Мазепу, Іскру та інших тогочасних керівників козацтва (4). Цей журнал заплановано до видання у найближчі роки.

В універсалі Палія (наводимо лише регест цього документа) йдеться про брання мита від купців, що приїжджали до Білої Церкви, козаками, спеціально посланими Палієм. Цей документ свідчить зокрема про формування одного з елементів української державності на території, підконтрольній повстанцями. Саме це входило до державотворчої програми Богдана Хмельницького. Є його лист до Яна Собеського, котрий як і лист Самуся до невідомого, подаємо, на жаль, тільки у вигляді регеста. Значно важливішим є лист – універсал Самуся, адресований білоцерківській громаді, який прояснює деякі причини повстання. Отже, Самусь перехопив листи корсунського і білоцерківського старост Речі Посполитої, в котрих містився план посилен-

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор (м.Київ).

ня економічного гніту українців. У відповідь на це Самусь розпочинає повстання і звертається до білоцерківців, щоб вони його підтримали, говорить про відновлення козацтва аж по Слуцьк (як в часи Богдана Хмельницького та Івана Виговського). При цьому він посилався на підтримку з боку Петра I (що дуже сумнівно і, очевидно, ці слова були викликані бажанням схилити якнайшвидше білоцерківців на свій бік). Говориться і про підтримку повстання з боку Мазепи, Самусь згадує про його приватний універсал і про якусь присягу повстанців Мазепі.

Що стосується документів самого Мазепи, то вони були знайдені у фонді XIV Інституту рукопису (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУ). Перший з них зберігся, на жаль, у дефектному вигляді – бракує правої половини документа, який розірвався по лінії згину. Але все ж можна зрозуміти його зміст. Це універсал-привілей, яким наказному козелецькому сотнику і київському полковому хорунжому Сергію Васильовичу Солонині (1660–до 1737) надаються три (?) села на Остерщині (може, цим і пояснюється той факт, що у 1709 р. Солонина став саме остерським сотником. У другому документі – лист Мазепи до Струтинського, котрий стосується захисту лісів поблизу Глухова і сіл Глухівщини (Гута, Гирине) від самовільної вирубки, в третьому – листі до київського митрополита Варлаама Ясинського (від 3.06. (24. 05). 1707) Мазепа просить за о. Андрія, який хотів збудувати каплицю св. Іоанна Предтечі в маєтності гетьмана – с. Марчихина Буда (на північ від Глухова), а гетьман обіцяв збудувати там церкву після свого повернення з військового походу. Судячи з усього, це клопотання було задоволено. В усякому разі митрополит звернувся з відповідним листом до глухівського ігумена (цей лист виявлено нами у тому ж фонді). Четвертий документ – універсал від 21 (10) квітня був адресований у першу чергу білоцерківському полковнику з тим, щоб він не перешкоджав передачі частини млина на р. Стугні с. Мала Солтанівка (біля Мотовилівки на північний схід від Фастова). Активна підтримка Мазепою Православної церкви була характерною для Мазепи, і цей універсал – зайве тому свідчення. Випис з міських книг Батурина вже сам по собі є надзвичайно рідкісним джерелом (досі нами було опубліковано три виписи, які дійшли до нашого часу з величезного колись батуринського міського архіву XVII – початку XVIII ст.). Тут ідеться про продаж двору жителем Батурина Калеником Тертичним військовому генеральному судді Саві Прокоповичу. Він проливає трохи світла на топоніміку Батурина, тут згадується Митченківська вежа «на Пробытой улиці» (в раніше опублікованих виписах згадувалася Митченківська брама, яка вела до с. Митченки, що на південь від Батурина), йдеться й про сусідні з двором Тертичника двори, зокрема Сави Прокоповича. Останній обіймав посаду генерального судді у 1687–1700 рр. До речі, згадуваний там же Дмитро Нестеренко був батуринським сотником у 1689–1708 рр.

Що стосується рукописних газет (ми про них писали в одній зі своїх робіт) (5), то важко охопити всі сюжети, які в них висвітлюються. Зупинимося лише на найважливіших. Насамперед, йдеться про боротьбу козаків на чолі з Палієм проти ординців у Подністров'ї, про хід Північної війни і участь у ній козацтва. Час від часу згадується і про Мазепу, хоча авторів опублікованих польських «новин» цікавили в першу чергу події на Правобережній Україні. Говориться і про страту учасника повстання – шляхтича Братковського (чи не останнього із уже нечисленної православної української шляхти, яка брала участь у повстанні 1702–1704 рр.). Наводяться унікальні дані про смерть гетьмана Правобережної України Гришка, «котрого якийсь полковник на ймення Барабаш, заморив насильним питтям», про повстання Кіндрата Булавіна 1708 р. Зазначимо, що майже всі рукописні газети наводяться нами у вигляді регестів.

Ми подаємо в скороченні назви Бібліотеки Чарторрійських у Кракові (Ч.) та відділ рукописів (ВР).

1) Мицик Ю. З польських рукописних збірників про Сіверщину останньої третини XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2015. – № 4. – С. 120–123.

2) Мицик Ю. Листи Івана Мазепи та Пилипа Орлика // Бористен. – 1993. – № 4. – С. 5. Стислі генеалогічні дані про Палія та Самуся наводять В. та І. Кривошеї. Див.: Кривошея В., Кривошея І. Палії, Самусі, комонники /// Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 11–13.

3) АЮЗР. – Ч. III. – Т. 2. – К., 1868. – № CL. – С. 449–450. Це лист Самуся до ротмістра Палладія від 18 (7). 09. 1702 р. У рукописі № 1676 (с. 119–120) ВР БПАН у Кракові знаходиться новий список цього листа. Там само на с. 121 міститься й незнаний досі список листа Палія до цього ж ротмістра від 7.09.1702 р. (АЮЗР. – Ч. III. – Т. 2. – № CLI. – С. 450–451).

4) Ч. – ВР. – 1949. Уривки з цього журналу були надруковані в збірнику: Історія державної служби в Україні. Документи і матеріали. – К., 2010. – Т. 3. – С. 441–442.

5) Нові дані до історії повстання С. Палія // Семен Палій та Фастівщина в історії України. – К. – Фастів, 1997. – С. 9–13.

№ 1

1688 або –1689, березня 25 (15). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Пресвітліїших и державнііших великих [гсдрей ...] Петра Алексієвича и великой гсдрині [Софії] Алексієвны, всея Великия и Малыя [...] прсвтлого влчства Войска Запорозкого [гетман Иоанн] Стефанович Мазепа.

Их црского прстлого влчства ре[...] скому обозному, асаулы полков[ому...] сулским, так теж войтом б[...] належало, сим ншим ознайом[уем...] услуги пна Сергия Василиевича Со[лонини..] Войску Запорозком ронячиесь, нада[ем...] тры в ключу Острицком знайдую[чиесь...] абы (?) Теды (?) оному в том его владі[нії...] яко и старшина не важилися ж[адной...] варуем того сим ншим унів[ерсалом..] тих селцях знайдуючиесь абы [...] особливе приказуем. Коза[ки...] абы при своїх козацких волност[ях...].

В Батурині марта 15 року 1[...].

Звыш[менований гетман, рука власна]».

(НБУ. – ІР. – Ф. XIV. – № 5107. – Оригінал, завірений підписом, але збереглася лише половина документа).

№ 1-а

1694, березня 24(14). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепи до Струтинського.

«В уряду виписано.

В книзі міської глуховской на листі 73-м 1694-ом году:

Лист присланий от самого ясневелможного его млсти добродія пна Иоана Мазепи, гетмана Войск їх царского пресвітлого величества Запорозских для пуци ограничению дерева рубат, де надлежит,

так пишет

Пне Струтинский!

Приказуем вам, абисте ціле от тих пуц глуховских, иванютинских уступили и своих дворцов конечно в них не держали. Жеби от того часу близ в пуци оних везд тако людям глуховским, яко и козакам того ж уезду для приспособления дерева на будовлі и для вивезения дров, которых пуц сами они, глуховці, мают доглядати по указу нашому, а ви абисте пилновали тих пуц, которие суть на нас, гетмана, берегу Ивота от Гути, взявши Ивана Перехристинового Закремного по дороге, которая идет з Гути аж до утилка речки, которая идет з Гути, аж до утилка речки, которая впала в Ивот, а по сему боці от три на Гирина, взявши ото колодезцов по дорозі Гириной вверх вверх зябного болот[а] аж до Ивота. Ему же засилаем ласку нашу.

З Батурина марта 14 року 1694.

В подлинном подпис таков:

Ваш ласкавий Иван Мазепа, гетман, руко[ю власною]».

(НБУ. – ІР. – Ф. XIV. – № 5754. – Копія. – Текст передуює запис: «Скопию копия»).

№ 2

1707, червня 3 (травня 24). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепи до київського митрополита Варлаама Ясинського.

«Ясне в Богу преосвященний мці велебный отче митрополите, мой велце мци пане пастиру в Духу Святом отче и добродіє!

Отец Андрей, священник маестности моей, Марчишина Буда именованой, за инстанцією моею по супліці его в Києві мні простоячом до лица монаршего [...] донесенной, будучи вашой пастирской милости благословением рукоположен на священство, а не маючи еще где священнодействовать, просил мене о повторную инстанцию до вашей пастирской милости, жеб на первый час можно было ему построиты в помянутом селі каплицу во имя святого Иоанна Предтечи німо (!) по обіщанию моем, за поворотом, даст Гдь Бг, з нинешнего походу военного, цілую сооружу церков. Пишу прето до вашей пастирской милости, ужадаючися и просячи вашей пастирской милости за ним, рукоположенным вновь священником, жеб мал. он там построити каплицу, а когда тое богоугодное состоится діло, абись ваша пастьрская милость рачил допомагати пастирским своим листом превелебному в Богу отцу игуменови глуховскому зъехати и властью вашей пастирской милости освятити престол тое каплиці и антиминос до ей выдати позволить и, который мает перенесен быти и до церкви святого Иоанна Предтечи, маючоїся сооружити. Чого я надежен будучи, отдаюся вашей пастирской милости ласце и архиерейскому его ж благословенню.

З Батурина мая 24 д. року 1707».

(НБУ. – IP. – № 5473. – Арк. 1-1 зв. – Копія XIX ст. з копії. Внизу документа написано: «Подписано подлинное тако: Вашей пастирской милости зичливый в Духу Святом и слуга покорный Иоан Мазепа, гетман и кавалер его царского пресвітлого величества Войска Запорозкого» і намальоване коло, в середині якого написано: «місто печати гетманской»).

№ 3

1708, квітня 21 (10). – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Пресвітлішого и державнішого великого гсдря его царского влчства Войск Запорозких гетман славного чина стога аптола Андрея и Білого орла кавалер Иоанн Мазепа.

Пану полковникові білоцерковському, старшині полковой и всему старшому и меншому товариству, всім посполитым того полку обывателем и кожному кому колвек о том відати будет належати, сым писанием нашим ознаймуем, иж з особливого респекту нашего к мнстру стога архистратига Михайла Золотоверхого киевского надаем до оного часть войсковую розміров з млына Михайла и Павла, жителей Малой Солтановки, на реці Стугні на греблі солтановской же стоячого, о двох колах мучных, а третем ступным. Которой части отбирати велебным отцем братіі помененного мнстра, абы як сам пан полковник білоцерковский, старшина полковая, так и каждый з иншой старшини и черні того полку не сміли и не важилися найменшой кривды и перешкоды чинити, пилно варуем и грозно приказуем.

Дан в Білой Церкви априля 10 року 1708.

Звышменованый гетман, рука власна».

(НБУ. – IP. – Ф. XIV. – № 5401. – Оригінал, завірений підписом і печаткою. На зв.: «Універсал на част войсковую розміров з млина Малой Солтановки 1708 априля 10»+ «Не владієт за ляхами гетмана Мазепи»)

№ 4

1697, лютого 8 (січня 28). – Батурин. – Випис з батуринських міських книг.

«Випис з книг міських батуринских.

Року Божого тысяча шестсот девятысять сегого місяця януария двадцест осмого дня.

Пред нами, Димитрием Нестеренком, сотником батуринским, Гордієм Хрисановичем, отаманом городовим, Лукьяном Филоновичем, войтом, Самойлом Григориеви-

чем, бурмистром, и при многих зацних и віри годних людех ставши очевисто Каленик Тертичник, жител наш батуринский, явне, ясне, доброволне и непримущене сознал, иж продал двор свой власный з пляцом, з будинком и огородцем, никому ні в чом не заведений и не пенный, зараз за баштою Митченскою на Пробытой улиці от межу двора з одной стороны Петра Безуглого, а з другой стороны Ивана Игнатенка, а в тилу пана Михайловского его милости пну Саві Прокоповичу, суді Войска его царского пресвітлого пресвітлого (*написано двічі – Ю.М.*) влчства Запорозкого енералному, за певную суму золотих сто и двадцет монети доброй личбы литовской. Которую суму руками своїми одлічивши, отобралем сполна от его милости пна суді енералного и у вічную посесію подадем тот двор; волно его милости будет дать, дароват, и як хотіти на свой пожиток обернути. А я сам, и жона моя и кривные, близкие и далекие, в потомние часи интересоватися не повины до пререченого двора, варую в кожного суду и права под виною золотих ста до шкатули войсковой на кожного турбатора. Теды мы, уряд вишменованный, чуючи доброволное сознане Каленика, велілисмо писареві міскому батуринскому до книг міских батуринских записати и випис з книг міских потребуемой стороні з притисненем печати ратуша міского батуринского и с подписом руки писарское видати.

Діялося року и дня вишменованого.

Григорій Александрович, писар міский батуринский».

(НБУ. – IP. – Ф. XIV. – № 4473. – Оригінал завірений печаткою. На зв. запис пізніший: «Выпись з книг міских батуринских о продажі двора з пляцем, будинком и огородом от Каленика Тертичника, жителя батуринского, за Митченскою брамою недалеко от замку»).

№ 5

1685, серпня 25(15). – Універсал Семена Палія, полковника Війська й. к. м. Запорозького (регест).

Всім з Білоцерківського полку, особливо купцям, що приїздить «тие шляхи поліские з розными товарами», що я, маючи милість короля і Речі Посполитої, посилаю моїх козаків «для отбирания мита, абы ся жаден не важил спречним быти, яко с панов посполитых, так и од проиждающих гостей».

(Держархів у Кракові. – Ф. «Архів Волянських з Рудки». – № 28. – С. 87. – Оригінал).

№ 5-а

1693, липня 13. – З-під Іллінець. – Лист С. Палія до короля Яна III Собеського (регест).

Я був у Немирові через відступ запорожців до Сороки. Загинуло двоє отаманів.
(БН. – ВР. – № 4828. – С. 111. – Копія XVIII ст.).

№ 5-б

1700, листопада 20 (9), 1709, жовтня 25 (14) та 1709, січня 11 (грудня 31). – Описи універсалів полковника Семена Палія.

«[...] 51. Універсал полковника Семена Палія 1700 года ноября 9-го дня на владение селами (?) Крюковецкими в польском селе Княжичи мельницами на 2-х листах, из коих 3 страницы белых, при печати.[...]

56. Універсал полковника Семена Палія 1709 года октября 14-го дня на владение состоящими в польском селе Солтановке на реке Стугне мельницами на 1-м листу и 1-й странице при печати.

57. Універсал полковника Семена Палія 1709 года декабря 31-го дня на владение состоящим в Польше местечком Княжич, принадлежащем к приписному сему (?) монастырю Онуфриевскому скиту, на 2-х листах, из коих 3 страницы белыя, при обыкновенной печати.[...]

(НБУ. – IP. – Ф. 2194. – № 104. – Арк. 17-17 зв. – Копія другої половини XVIII ст.).

№ 6

1697 (?). – Вінниця. – Лист С. Самуся до невідомого (регест).

Мова йде про смерть короля Яна III Собеського, про заселення Правобережної України, відступ ординців, про жолд, про Бар, Немирів і Лисянку.

(БН. – ВР. – № 4828. – С. 113–114. – Копія XVIII ст.).

№ 7

1703, серпня 20. – Лист полковника Самуся до білоцерківської громади.

„Panowie gromado białocerkiewska!

Czynie wiadomo tym listem moim, komu to będzie potrzeba wiedzieć, tak z pospolitego narodu, jako i z duchownego stanu, o to, abyście w tym dobrze wiedzieli, com to zaczynające dzieło zaczął, tego nie można przestać dla samego siebie, że tak musiałem z wielkim moim żalem postąpić z lachami. Ale to abyście wiedzieli, że to za wszystkich naród chrześcijański w naszej Ukrainie całej mieszczenie nie mieszczanowi względem do pańszczyzn wielkich miłości nie było, już i kozak, chociażby najzasłużniejszy był, to w u lachów za nic ważony i poczytany bywa, bo już wszystkim zarówno jarzma na szyjach miały tej jesieni koniecznie być, dla czego mamy pismo w rękach swoich tak białocerkiewskiego pana głównego starszego hetmanowicza korsuńskiego srzadeniego (?) i mniejszego bohusławicza starosty na kilka punktów wypisanych i do nas przysłanych w tej to mierze, że koniecznie podatki miały nastąpić takie, iż mieli brać od każdego wołu po dwa talarzy bite, z pasiek zaś podwyższyć mieli piąte pszczoły, a żeby tego nikt z pospolitego narodu nie wiedział, do czasu tego w jaki czas mieli od wołów, okrom to samego Samusia, by o tym wiedział. Ja zatym wiedząc w tej mierze niemiłosierdzie panów krakowskich, musiałem wszystkiemu narodowi to obiać, a skorom obiać, zaraz wszyscy jednostajnie głosy zawoławszy, musieli schylić (?) pod wojsko władające jego monarsze i pod regiment wielmożnego j. pana Mazepy, na to i przysięgli wierność i szczerze służyć, żeby na wolności kozackich jako zdawna bywało, mieszkać. J. m. pan hetman Mazepa pisze do nas uniwersałem przywatnym, wszyscy nasi są bardzo temu radzi i kontente całe zgromadzenie dla tego, że panowie lachowie do tego zuchwalstwa i śmiałości przychodzą, iż już króla za króla mieć nie chcą i jego z tronu złożyć koniecznie chcą, wyłamując się z posłuszeństwa, podjawszy szweda nie tylko na króla, ale to i na Zadnieprze ordinuje, was zaś ile może stanąć będziemy się mogli z lachami, uciążliwymi naszymi, bić dla ochotnokonnego wojska i piechotnego nie tylko z tego boku z Zadniepru, ale i z Zadniepru () wszystko się na nich dzwignęło i przy sobie wołoskiego wojska z potrzebę mamy, sami wy obaczycie, potym szczęście swoje i poznać będziecie mogli dostateczniej to, dla czego wam oświadczam i pismem was, gromady przezacne białocerkiewskie uprzedzam. Panowie gromady, życze ja tego, aby wasze tak pasieki, chleby i dobytki w całości zastawały, iżby z nich nie korzystał złośliwie ten, co na to nie prawował, a wy abyście krwawo nie płakali na upadek i nieszczęście swoje, jeśli chcecie, aby na ostatek sami przy zdrowiu w całości mieszkali, upewniam was, że i jeden z głowy włos wam napotym nie zginie, jeśli teraz rady mojej posłuchać zechcecie, jeżeli zaś nas nie słuchać będziecie, nie żałujcież potym na nas, nie dla tego samego co i my z lachami zaczęli, ale to z monarszej miłości i po samy Słuck, aby koniecznie kozaczyzna była, o to was napominam i pilno was żądam, abyście sami o wasze dobro staranie mieli. Kogośkolwiek, poradziwszy się z między siebie, wysyłajcie do mnie zawczasu, niżeli się wojska wszystkie zbiją do kupy, bo teraz i najlepszy jest czas dla was, a nie będziecie u nas w krótkim czasie, to pewnie choć tym jak wojsku prosił, to dalej wstrzymam. Coż napotym będzie, o tym wam przełożywszy, życze od Pana Boga dobrego zdrowia.

Wam wszystkim życzliwy przyjaciel, jego cesarskiego przeświatłego wielicestwa Wojska Zaporoskiego Samuś Iwanowicz, pułkownik ochoczy ukraiński».

Podpis taki:»Moim wielce łaskawym i życzliwym Iwanowicz, pułkownik ochoczy ukraiński, przyjacielom, wszystkim gromadzie białocerkiewskiej».

(Ч. – ІР. – № 197. – С. 379–382. – Копія кінця XVIII ст. Текст листа передує запис, зроблений конієстом: „А[nn]o 1703, d. 20 aug[usta]. Ex archiv[um] Visniov[eckich]. Kopia listu Samusiowego do gromady białocerkiewskiej dnia 20 sierpnia 1703 hisanego, z ruskiego na polski przepisane de verbo ad verbum», тобто «Року 1703 дня 20 серпня. З архіву Вишневецьких. Копія листу Самуся

до білоцерківської громади, писаного 20 дня серпня 1703, з руського на польську переписаного слово в слово»).

переклад:

«Панове білоцерківська громадо!

Чиню відомо цим моїм листом, кому це буде потрібно знати як з посполитого народу, так і з духовного стану, щоб ви про це добре знали. Я почав цю справу і її не можна припинити для мене самого, що так мусив вчинити з ляхами з великим моїм жалем. Але це щоб ви знали, що це за весь християнський народ у всій нашій Україні, міщанам чи не міщанам не було великих милостей щодо панщини; вже й козак, хоча б він був найзаслуженіший, це у ляхів вважається за ніщо, бо вже усім без винятку ярма на шиях неодмінно будуть цієї осені. Про що маємо в своїх руках лист як головного пана білоцерківського старшого гетьманича корсунського старости (?), так і меншого, богуславського старости, написаних на кілька статей і присланих до нас про те, що неодмінно мали запровадити такі податки: мали брати від кожного вола по два битих теляри, з пасік мали підвищити [податки до] п'ятої бджоли, а щоб цього ніхто з посполитого народу не знав, до часу це мали відкласти (?), крім самого Самуся, щоб про це знав. Я ж, знаючи про немилосердя краківських панів, мусив це оголосити всьому народу, а як тільки оголосив, зразу всі одностайно закричали і мусили схилитися (?) під владне військо його монарше і під команду вельможного й. [м.] пана Мазепа, на це й присягли вірно й щиро служити, щоб жити на козацьких вольностях як здавна було. Й. м. пан гетьман Мазепа пише до нас приватним універсалом, всі наші цьому дуже раді і вся громада тому повстає (?), що панове ляхи доходять до такого зухвальства й сміливості, що вже короля королем не хочуть визнавати і хочуть неодмінно його скинути з трону, порушуючи послушенство, не тільки подавши шведа на короля, але це і на Задніпря поширюють. Вас, скільки вас може стати, можете битися з ляхами, гнобителями нашими, заради добровільного кінного і піхотного війська, яке не тільки з цього боку, але і з Задніпря все на них рушило і маємо при собі скільки треба молдавського війська, ви самі побачите, потім своє щастя зможете краще пізнати, для чого й повідомляю вам листом і попереджую зацну білоцерківську громаду. Панове громадо, я зичу вам того, щоб ваші як пасіки, хліби і добро залишалися цілими, щоб з них злісно не користався той, котрий не має на це права, а ви щоб криваво не плакали зі свого занепаду і нещастя. Якщо хочете врешті самі цілком здоровими жити, запевняю вас, що й жоден волос з вашої голови потім не впаде, якщо тепер моєї ради схочете послухати, якщо ж нас не будете слухати, не нарікайте потім на нас, не для того ми почали [битися] з ляхами, але це з монаршої милості і по сам Слущк, щоб неодмінно була козачина. Про це вас повідомляю і пильно від вас жадаю, щоб ви самі про ваше добро мали старання. Кого хочете, порадившись між собою, присилайте до мене завчасно, поки всі війська не зберуться до купи, бо тепер є найкращий час для вас, а не будете у нас за короткий час, то певно хоч [вас] просив до війська, то далі утримаюсь. Про це вас повідомивши, зичу доброго здоров'я від Господа Бога.

Вам всім зичливий приятель, його царської пресвітлої величності Війська Запорозького Самусь Іванович, полковник український добровільний.

Підпис такий: «Моїм вельми ласкавим і зичливим [Самусь] Іванович, полковник український добровільний, приятелям, всій білоцерківській громаді».

II № 8

1681, березня 24, – Краків. – Новина.

З Кракова 24 березня 1681 р.

Мова йде про московських послів. Ці дані доповнюються відомостями з Варшави від 24.09. 1687 р., де йдеться про московських послів, які прямували через Польщу до Франції.

(БН. – ВР. – № 6900. – С. 12. – Копія XVIII ст.)

№ 8-а

1687 рік. – Уривок з німецькомовної гданської газети «Particular-Zeitung», № 33.

„[...]Ingleichen hat der kozakische Obrister Palej, die Tartarn, so nach Einfuhrung des Provianten in Canieniec, in Wolhynien streifen wollen, geschlagen, 50 davon, nebst altesten Batyr Aga, gefungen bekommen und 500 Bachmaten erbautet. Die ubrigen haben sich mit der Flucht salvieren wollen, aber ein Theil davon, ist von dreien polnischen Compagnien angegriffen und geschlagen worden, wovon 15 gefangene nach Lemberg geschiert worden[...]».

Переклад

«[...]Козацький полковник Палій розбив татар, котрі після привезення провіанту в Кам'янець хотіли нищпорити Волинню. 50 взяли в полон, в тому числі й старшого – Батир Агу і захопили 500 коней. Решта хотіла врятуватися втечею, але на частину з них напав третій загін польського війська і розбив їх, а 15-х з них відправили до Львова[...]»

(«Pressefortschung» (Бремен))

№ 9

1690, вересня 30 .– Краків. – «Авізи львівські з Кракова».

«Відомості з Варшави 14 числа цього місяця такі:

Сарана там же всі трави повиїдала, так що й коло Снятина ледве чим можна було прогудувати коней, велика перешкода...

З Немирова від козацького гетьмана Гришка пішов посол до короля й. мості, котрий сказав, що Палій із понад десятьма тисяч задніпрських козаків, котрі з ним з'єдналися, пустошив аж коло Очакова, захопив частину Буджаку, козаки вчинили (там) велику шкоду і звідти ведуть дуже велику кількість бидла....

З Яворова з двору короля й. мості 27 вересня 1690».

...«Тут козаки кілька днів приводили кілька татар, котрі пустилися від Кам'янця на Буджак. Ці сказали, що коло певних міст, де впала велика сарана, наказали козаки згромадити великі стоги і запалити і знищили цим способом сарану, але тут же заповітрилося три міста».

З табору з Буковини 23 вересня 1690.

«...Про хана твердять, що помер. Велика орда вже повертається з Угорщини на Буджак... Задніпрські козаки, котрі ходили з Палієм здобувати казикерменських замків у турків і татарську резиденцію, втратили шістсот душ, не добилися ніякого успіху, втратили вози з горілкою, провіантом і коней, так що їх більшість повернулася піхотою. А це тому, що сарана повиїдала траву і голі поля залишила.

З Києва із Задніпря на цей бік через наші кордони перейшло дві тисячі козаків з п'ятьма гарматками. У селах, що належать до Речі Посполитої, силою беруть десятину пасічну, що є великим задатком до ворожнечі».

(Держархів у Кракові. – Ф. «Архів седлішовський Залуських». – № 39. – Копія початку XVIII ст.)

№ 10

1692, березня 10 .– Краків. – Новини з Молдавії та України.

Мова йде про молдавського господаря, про Сороку й Тягиню, про похід військ Речі Посполитої на Молдавію. Коронний кухмістр (Франтішек Галецький) з 5 000 кінноти й 5 000 козаків перейшов Дністер у великі п'ятницю й суботу. У Великдень він вирушив від Сороки і у вівторок війська палили села аж до Тягині. «З тою тільки здобиччю і полоненими цілком з Божої милості щасливо повернувся з походу до Сороки. Там, ще не розпускаючи військо, наблизився до Брацлава для наведення порядку і поставлення на час наказного гетьмана на місці колишнього, померлого Гришка, котрого якийсь полковник на ймення Барабаш, заморив насильним питтям». Потім ходили від Ясс в лісі аж до Дунаю. Відомість, що султан йде до Білгорода, що татарський хан ухилився від цієї дороги, побоюючись вторгнення у свою державу.

(Держархів у Кракові. – Ф. «Архів седлішовський Залуських». – № 39. – Копія початку XVIII ст.)

№ 11

1692, липня 30. – Яворів. – Новина.

Мова йде про нурадин-солтана. Про те, що він має бути під Кам'янцем, не знаємо. «З кількох листів випливає, що якийсь Петрик, підписок гетьмана Мазепи, втік на Запорозжя і мав побунтувати козаків і з'єднатися з галгою-солтаном, що зрушило московські війська з ставищ і вони йдуть до Самари під приводом здобування турецьких городків над Дніпром. З цим відзивається і московський резидент, а царські війська не байдикують. Дай Боже, щоб тут було добре (?), але то певно, що рушили швидше для утримання козаків. Був лист від самого гетьмана Мазепи до й. м. п. краківського, в якому про те ж повідомляє, що йдуть на турецькі городи».

(БН. – ВР. – № 6900. – С. 13. – Копія XVIII ст.).

№ 12

1696, листопада 10. – Львів. – Уривок з листа великого гетьмана коронного Станіслава Яблоновського до короля Яна II Собеського.

«[...]Незмірно більші шкоди (*ординцям*. – *Ю.М.*) вчинив Самусь, бо немало сіл попалив, збіжжя не тільки в гумнах, але і в полях попалив і взяв велику здобич: самих овець-бирок 7000 пригнав до Сороки. А з собою мав тільки 1090 військових людей[...]

(Бібліотека Чарторийських у Кракові. – ВР. – № 2715. – С. 131. – Тогочасна копія).

№ 13-14

1697, березня 28. – Львів. – Новини.

«Про кримські й ногайські орди чутка, що за Дніпро мали піти», думають, що ми боїмося нападу на Кам'янець, а з минулого тижня липки нападали під Васильків і вхопили трохи людей. Свіжі новини, що на Дунаї будують з того берега великі мости для турецького війська, а в Кілії палаци й склади для султана, де він має стати. До Угорщини султан направить Сера Слаем (Sera Slaem).

(Ч. – ВР. – № 188. – С. 317. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 15

1700, січня 29. – Львів. – Новина.

Стверджую, що Обертин – «цілком єврейське містечко, маємо тільки чотири християнських будинки; є гайок за містечком, при котрому стоїть маленька капличка на кшталт Бекішовської під Вільном». Мова йде про містечко біля Прута, в котре впадає Черемош. За Снятином починається молдавська земля... Серет, Сучава.

(Ч. – ВР. – № 194. – С. 399. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 16

1696, січня 4. – Львів. – Новина.

Оголошено про сина Кантемира на господарстві, котрий перед Дукою помер. Новий господар прислав наказ.

(БН. – ВР. – № 6900. – С. 19. – Копія XVIII ст.).

№ 17

1696, січня 25. – Львів. – Новина.

Ті, які пильнували шляху, вчора прислали трьох потурнаків з Буджаку, які тікали наші землі. Вони сказали, що Кази-Гірей – солтан за три дні перед їхньою втечею рушив з татарами до Дніпра. Взяв у військо по татарину з кожної третьої халупи. Думаємо, що вся орда готується йти до нас..

(БН. – ВР. – № 6900. – С. 23. – Копія XVIII ст.).

№ 18

1696, лютого 1. – Львів. – Новина.

Детальна і достовірна реляція про неприятеля. Кази-Гірей – солтан в кілька-

надцять тисяч попрямував до Дніпра і прийшовши до Бугу сам з військом, 6000 ординців скерував до Дніпра для зміцнення переправи. «Оголосивши прихід, він з усіма татарами повернувся до Буджаку». Відомість, що аж під Васильків, що в двох милях від Києва, збиралися (?) татари.

(БН. – ВР. – № 6900. – С. 24. – Копія XVIII ст.).

№ 19

1696, лютого 8. – Львів. – Новина.

1000 татар таємно прийшли з Буджаку до Кам'янця, з'єдналися з кам'янецькими липками, пішли на Волинь до Ляхівців, але повернулися з малою користю.

(БН. – ВР. – № 6900. – С. 25. – Копія XVIII ст.).

№ 20

1696, лютого 14. – Варшава. – Новина.

Мова йде про Азов і про чотири турецьких міста на Дніпрі (Казикермен, Асламкермен та ін.).

(БН. – ВР. – № 6900. – Арк. 26-26 зв. – Копія XVIII ст.).

№ 21

1696, лютого 15. – Львів. – Новина.

Відомості з Молдавії та України, особливо з Сорок від Самуся, запорозького наказного гетьмана, що нуредин-солтан пішов з Буджаку до Казикермену, де хоче переправитися через Дніпро і там же його має чекати галга-солтан з кримськими ордами.

(БН. – ВР. – № 6900. – С. 28. – Копія XVIII ст.).

№ 22

1696, лютого 16. – Лист молдавського ротмістра Синиці до гарнізону Корсуня.

Син хана стоїть на Берестові з 17000 і 700 яничар. Звідти пустив багатьох за Дніпро, до Полтави. Маючи Миргород, він пішов до Зольника (Zolniku) і Горошеву (Hogoszowu), простуючи до Лубен. Петрик же, маючи при собі 50000 орди, як і солтан, під Опочно. Всього орди на Задніпрю 100000. За свідченнями двох «язиків» ординці мають зимувати на Задніпрю. Той товариш, котрий взяв татарина, каже, що татари взяли штурмом кілька міст і спалили. Мазепа пішов проти неприятеля і зараз в Ляховичах, а потім виступлять городові полки і компанії. Пішов і Палій на допомогу.

(БН. – ВР. – № 6900. – Арк. 34зв. – Копія XVIII ст.).

№ 23

1696, лютого 23. – Львів. – Новина.

Непевні чутки з Снятина, що татар нібито бачили коло Перепети (Perepety). Через це плебс тікає наголову. За чуткам татари були коло Білої Церкви, вчинили шкоду. Їх бачили і коло Полтави. Полковник Раппен пише з Сорок 2 лютого, що буджацька орда і хан з іншими ордами з Криму іншою стороною готується йти за Дніпро, щоб випустити загони і казикерменські городки, понівечені московітами, знову заселити. Тільки великі води і багно стримали його.

(БН. – ВР. – № 6900. – Арк. 33. – Копія XVIII ст.).

№ 24

1696, лютого 28. – Львів. – Новина.

Мова йде про взяття «язика». Девлет-мурза з 1000 ординців хоче вдарити на прикордоння. Про татар, які за Дніпро пішли, знаємо тільки те, що багато їх потопилося.

(БН. – ВР. – № 6900. – Арк. 34. – Копія XVIII ст.).

№ 25

1696, березня 4. – Львів. – Новина.

З Молдавії пишуть про буджацьку орду, що вона з'єднається з кримською і тоді вони підуть за Дніпро. Напали на козаків, які підготувалися до бою, котрих не могли

подолати, відступили до Дніпра. Під великою масою людей крига на Дніпрі стала ламатися, передні ж не могли повернутися і маса їх втопилася, а ті, хто переправився, пішли до Криму. Відомості від двох татар, котрі врятувалися від цього потопу і примчали до Буджаку, з свідчень яких складена ця реляція.

(БН. – ВР. – № 6900. – Арк. 36. – Копія XVIII ст.).

№ 26

1696, березня 15. – Львів. – Новина.

Кримський хан з понад 70000 орди йде за Дніпро. їм протидіяли 5000 козаків і 5000 піхотинців. Битва. Козаки відступили до міст, але їх міщани не впустили, боячись татар.

(БН. – ВР. – № 6900. – Арк. 37. – Копія XVIII ст.).

№ 27

1696, березня 21. – Львів. – Новина.

Відомості з Задніпря, що Мазепа пішов під Прилуки для боротьби з татарами. «Козацтво збунтувалося і так наступали на його особу, що він мусив відступати аж до Гадяча, де стоїть московська залага». Там Шеремет, підступивши з частиною війська, провів його оборонною рукою до Батурина.

(БН. – ВР. – № 6900. – Арк. 40. – Копія XVIII ст.).

№ 28

1696, березня 22. – Львів. – Новина.

На Задніпрю тихо, тільки Мазепу з Лизогубом, підозрюючи у зв'язках з татарами, мали взяти в столицю.

(БН. – ВР. – № 6900. – Арк. 41. – Копія XVIII ст.).

№ 29

1702, січня 26, лютого 16. – Варшава. – Новина.

«З Варшави 26 січня 1702 р.

Мова йде про Сапігу і шведах. З Кролевця (Кенігсберга) пишуть, що шведський король не тільки був поранений в конфлікті з й. м. паном Огінським, але й від пострілу мав ослабілий втекти.

З Варшави 16 лютого 1702 р.

Шведи йдуть великими силами з трьома гарматами.

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ 34. – № 194. – С. 1, 3. – Копія XVIII ст.)

№ 30

1702, серпня 25. – Лист литовського стражника до невідомого.

100000 москалів, не рахуючи козаків, йде на Ригу. Козаки йдуть своєю партією з Мазепою, їх 90000.

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 43. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 31

1702, жовтня 13. – Львів. – Новина.

«З Поділля є відомість, що козаки задумали від Меджибожа йти до Бару. З Білої Церкви приходить відомість, що тамтешній комендант через капітуляцію піддав ту фортецю козакам і прийняв руську віру, відступив до Львова. Католикам дали на вибір (?): залишитися або покинути місто. Русин з русином погодився. Євреїв виврубано дощенту.

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 153–155. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 32

1702, жовтня 25. – Львів. – Початок новини.

«1702 25 жовтня. З рукопису архіву короля Станіслава-Августа.

Донесення зі Львова.

Про ці українські події щоразу приходять суперечливі відомості і не знати кому вірити, щоб [ми] мали добре діяти; повстання, про котре перед цим згадувалось, поширюється. Пасинок Палія учинився за Дністром паном, у двадцяти містах, крім сіл, селяни з його натяку повбивали підстарост і євреїв, а він забрав полишене майно. Недавно писали з Меджибожа, що задніпрський гетьман Мазепа на обох берегах Дніпра при поромах поставив варту, щоб його козаки не йшли до бунтівників [Палія]. Тепер пишуть, що один полк переправився, ще два мали наступити, щоб здобувати Білу Церкву. Наші ж ітрапес ще нічого не вчинили, тільки й. мость пан Рущиць став недалеко Лещини, а й. м. пан хмільницький староста був під Хмільником, котрий мав з'єднатися з паном Рущицем, але йому досі неспору. Волинське воєводство (як писано з Дубна 20 жовтня) пішло до Заслава до Полонного, якогось пана Братковського ув'язнили і вже його мали розстріляти, котрий з цими бунтами був тісно пов'язаний і бував у Палія; при ньому знайдено різні листи, котрі ще знаходяться (?) в канцелярії (?).

Р. С. При від'їзді пошти, дають знати з Меджибожа 21 жовтня, що козаки вже опанували Немировим, взявши безборонне місто, силою захопили замок, губернатора і двох ксьондзів тиранські забили, хоругви гарнізону, дуже багато людей і всіх євреїв порубано. Козаки вже у Вінниці, котрі збунтували місцевих підданих, невдовзі мають підступити під Летичів.

З Лещини 18 жовтня й. мость пан хмільницький староста пише, що Самусь знову почав добувати Білу Церкву і що вже місто спалене, а замок ще борониться [...].

(Ч. – ВР. – № 196. – С. 707. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 33

1702, листопада 1. – Львів. – Новина.

«Зі Львова дня 1 листопада 1702 року.

Пишуть ці новини з України, що Самусь з козаками штурмуючи, здобув Немирів, який боронився протягом трьох дні, вирубав цілий полк його м. пана київського воєводи і забравши звідти 12 гармат поспіє під Хмільник і етилів, а куди прийде, скрізь селянство до нього пристає. Що діється з білоцерківським замком (новини) не згадують. Пан хмільницький староста з паном Рущицем стали в Лещині і Київського воєводства 300 кіннотників з ними з'єдналися з ними; тут під Львовом стоїть вже багато днів артилерія і 800 душ чекає наказу його мості пана краківського каштеляна: чи тут мають залишатися як залога чи кудись йти».

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 19. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 34

1702, листопада 4. – Варшава. – Уривок з новини.

«[...] Руська пошта приносить, що Волинське воєводство з-під Заслава рушило до Полонного, схопили пана Братковського, шляхтича цього ж воєводства, котрий їздив до Палія та Самуся від імені свого та межиріцького війта і мав бунтувати селянство Межиріцької волості і 10000 людей виставити проти воєводства, засуджений на смерть за доведені злочини і вже є розстріляний; домагались (?) в Межирічі від тамтешнього губернатора, щоб видав війта, але він відмовив, кажучи, що без волі його мості пана коронного підкоморія не може його видати. Самусь спалив саме місто Білу Церкву, замок борониться, Немирів козаки взяли хитрощами (?), а губернатора і коменданта, також двох ксьондзів тиранські забили, людей також як християн, так і євреїв, тиранські порубали і пограбували, підступили вже під Вінницю і побунтували тамтешніх підданих» [...].

(Ч. – ВР. – № 1676. – Арк. 144. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 35

1702, грудня 3. – Варшава. – Новина.

З Русі відомість, що великий коронний гетьман видав універсал проти козацької сваволі. Козаки розділилися на дві частини. Одна частина пішла до Меджибожа, два дні потужно штурмувала фортецю, але їм дали належну відсіч, кількасот трупом лягло. З меджибізької залоги поранений тільки один товариш, але його життя нічого не загрожує. «Гульгяйство стало по волості, чинять великі шкоди». Проти них вирушив руський воєвода. Друга частина козаків пішла під Білу Церкву. Їм там чинять опір, але слід чекати підтвердження; щоразу більше прибуває цього гульгяйства.

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 169. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 36

1702, грудня 12. – Торунь. – Уривок з новини.

«[...] Фортеця Бихів не могла витримати тривалої облоги, частково внаслідок нестачі провіанту, частково через брак води, бо козаки річку, яка текла під місто, відвели в інший бік, піддалася їм мостам панам республіканцям Великого князівства Литовського через капітуляцію. Отже, московіти й козаки взяли тамтешню фортецю, в котрій знаходилося понад сто гармат, п'ять тисяч рушниць з жовнірами Великого князівства Литовського», Полки його королівської мості призначені до царя його мості вже (?) (...)»* мають стати 19 цього місяця в Лешні і Сходові».

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 11-12. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 37

1702, грудня 13. – Львів. – Новина.

З Поділля відомість, що козаки пішли від Меджибожа до Бару. Відомість із Білої Церкви, що тамтешній комендант піддав козакам фортецю через капітуляцію. Він «прийняв руську віру і відступив до Львова. Католикам дали можливість залишитися або вийти з міста. Русин з русином погодився, євреїв же доценту порубано».

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 153-155. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 38

1703, грудня 13. – Торунь. – Грамота Петра І.

«Пущено чутку, що запорозькі козаки нібито з держави його царської величності мали вмішатися до бунтів Самуся й інших повстанців проти Речі Посполитої (підбурити) і це нібито мало бути з відома й дозволу його царської величності». Це ми відкидаємо як неправдиве.

(Ч. – ВР. – № 1687. – С. 87. – Копія XVIII ст.).

№ 39

1702, грудня 24. – Новина.

З Варшави пишуть, що козаки взяли Білу Церкву на ім'я москаля і польського короля і наступають далі. 20 000 московітів прийшло на цей бік Дніпра і йдуть на Польщу.

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 156. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 40

1702, грудня 27. – Львів. – Новина.

З Кам'янця пишуть, що козаки мали зібратись під Сатановим, щоб усією потугою могли чинити опір нашим військам.

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 166. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 41

1703, січня 1. – Варшава. – Уривок з новини.

«З Варшави дня 1 січня 1703 року.

Швед має бути на свято Трьох Королів у Варшаві, козаки масо гуртуються і мають з'єднуватись з москалем, а потім до Польщі хочуть по-неприятельськи вдертися. Їх мость панове Потоцькі збирають хоругви і хочуть закритим шлях козакам[....]».

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 17. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 42

1703, лютого 1. – Варшава. – Новина.

Пішла чутка, що московіти пройшли Вільно з 40000, «козаки вже трохи приборкані, котрих жовніри й. м. пана нинішнього київського воєводи Потоцького розгромили сімсот».

(Ч. – ВР. – № 1676. – Арк. 201. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 43

1703, лютого 3. – Варшава. – Уривок з новини.

«[....]Козацтво поширюється і виявляє силу, москаль потужно йде вглиб Литви»[...].

(Ч. – ВР. – № 1676. – Арк. 201 зв. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 44

1703, лютого 6. – Варшава. – Новина.

700 козаків розгромили і мали піти далі за ними. «Палій помер, ще немає відомості хто є на його місці».

(Ч. – ВР. – № 1676. – Арк. 202-203. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 45

1703, лютого 15. – Уривок з новини.

Руська пошта принесла, що польське військо розгромило 1500 козаків, «вогнем і мечам нищать козацькі містечка й села». Київський воєвода з паном Янушем напав за Летичевом на козаків. У бойовому порядку напав на козаків і була битва протягом чотирьох годин з перемінним успіхом, але підійшли рейтари і неприятель мусив відступити, за котрим пішло військо і услало трупом півтори милі, без великих власних втрат. Війська мали піти під Немирів, а його частина – під Білу Церкву, щоб якнайшвидше приборкати сваволю.

(Ч. – ВР. – № 1676. – Арк. 211-212. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 46

1703, лютого 21. – Львів, Кам'янець, Старокостянтинів. – Новина.

Реляція про те, що київський воєвода розгромив козаків під Костянтиновом, вбила самої піхоти 1500. Гульгайство втекло до Брацлава, решта – в інші сторони, розпорошилося. Різні відомості про Палія, однак достовірних реляцій нема. «Про козацького полковника Палія кажуть, що він віддає Білу Церкву і Фастів, котрі він взяв».

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 223-224. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 47

1703, лютого 24. – Львів. – Новина.

Мова йде про придушення козацького повстання. Частина козаків піддалася, присягла на вірність Речі Посполитій, віддаючись під владу коронного гетьмана.

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 226-227. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 48

1703, березня 10. – Новина.

Руська пошта від 28 лютого принесла, що київський воєвода напав під Ладжином на козацький табір «дуже сильний, яким командував полковник Абазин, і чинив дуже потужний опір його мості пану воєводі. Вбили 30 з війська пана київського воєводи, багато поранили. Але наші взяли живцем самого Абазина й вбили 600, взяли у них гарматки, котрі вони вивезли з Немирова. Потім воєвода взяв Брацлав, набрав провіанту, тепер з паном белзьким воєводою йде до Білої Церкви і Фастова, що «повністю докінчити цю козацьку сваволю і заспокоїти Україну». Полковник Абазин сказав на допиті, що Палій і Самусь з одної тільки сваволі підняли бунт. В тій сутичці під Вінницею загинуло 8 товаришів віленського каштеляна, немало поранили. Пан Забон (Zabon), військова людина, який знає тамтешні краї. У сутичці загинули з обох боків. Мазепа писав лист великому коронному гетьману, виправдовуючися, що не був на придушенні козацьких бунтів. Він дав наказ, щоб «жоден з того боку Дніпра на переходив (на цей бік) і приєднувався до повстанців».

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 293-294. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 49

1703, березня 20. – Львів. – Новина.

Коронний підкоморій (Єжі Домінік Любомирський) вийшов роз'їздом з Брацлава, добре погостював над Дністром, взяв кілька козацьких таборів. У Рашкові козацький полковник Дубина стояв з 2000 вояків і хотів чинити спротив. Наші дали залп з гармат, кіннота пішла в атаку. Повстанці втекли. Наші взяли у таборі значну здобич, вбили (?) найголовнішого бунтівника після Самуся. У Молдавії, до котрої козаки тікають, молдавський гетьман за наказом молдавського господаря хапає повстанців, схопив сотника Григораша і Окесентія (Axentego), має відіслати їх до пана гетьмана. З Кам'янця пишуть, що кількасот козаків Палія почали грабувати коло Вінниці. В Біжанкові (Biżankowie) залишалася гвардія пана гетьмана, вони мали порубати кам'янецький роз'їзд посланий над Дністер. Добре там гостювали, великий острів на Дністрі у милі від Могилева взяли. «Там було біля 300 козаків і селян-бунтівників. Одні з них потопилися, інші втекли в Молдавію, де їх хапають. Решту наші порубали і взяли значну здобич».

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 297-298. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 50

1703, квітня 4. – Львів. – Уривок з новини.

«[...] Коли штурмували бунтівників, то більша частина їх була знищена, тільки Самуся не змогли взяти. Кажуть, що він мав втекти за Дністер, а Палій залишається в Білій Церкві».

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 357. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656)

№ 51

1703, січень-липень. – «Прогноз всій Європі на рік Божий 1703».

Січень.

«На Україні натовпи гордих селян...

На їхню гординю веде (?) понурий Самусь».

Квітень.

«На Україні свавільні козаки...

Великий пан, напавши на них з військом,

Понищив їх як вовки бидло».

Травень.

«У травні поляки гіршають (для повстанців)

Великим селянським трупом вимощують велику площу...»

Знову битви на Україні, селянські трупи.
«Одного з вождів бунтівників кривава хвиля затопить,
В інший (Палій -?) з соромом втече до москаля,
Оглядаючись на свій зад,
Шукаючи у Москви протекції».

Липень.

На Україні селянська гординя приборкана шаблею.

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 457–468. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 52

1703, серпня 31. – З-під Ягорлика. – Новина.

Пан каштелян сказав, що за ним спішно йде Ібрагім-паша з Туреччини для розграблення і ми чекаємо його під містом, бо у місті зараз виявилася пошесть. «Козаки, коли ми їх (...) * переходили, скрізь зустрічали (нас) на шляху, вітаючи з хлібом і сіллю, понижено засвідчували покірність (?), однак своє бидло перегнали за Дністер, (ми) бачили у них різні цінності, взяті в Немирові, і єврейських дітей, котрих євреї дуже швидко викуповують» [...].

(Ч. – ВР. – № 1676. – Арк. 523–525. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 53

1703, вересня 20. – Новина.

«Про Палія знову чути, що рушив до Дністра забирати пасіки, а немирівські люди мали з його людьми потужно битися». До нього їздила людина княгині маршалкової (дружини Казимира Людвика Белінського) з листом від неї. Він добре прийняв гінця, але сказав, що без дозволу царя або гетьмана (Мазепи) нічого не може вчинити».

(Ч. – ВР. – № 1676. – Арк. 577 зв. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 54

1703, вересня 19, 29. – Львів, Любовль. – Новина.

«Зі Львова 19 вересня.

З України не має жодної новини. Й. м. пан краківський воєвода мав стати у Кам'янці 13 вересня. Депутатський сеймик Руського воєводства через багато причин не дійшов (до кінця). Relationis magno motu тривав три дні, проте почалися стації поти деяких (заперечили на підставі) конституції. Однак було обрано поборців для збирання податків і опубліковано (про це) тут, у Львові, податок від млинових каменів. Й. м. пан руський воєвода з різними їх мостями з сеймику відвідав королевича й. мость і Костянтина у Жовкві. Тепер він стоїть у Мостиськах. Королевич з й. мостю йде до Олави.

З Любовлі 29 вересня 1703 р.

Вже у нас куруци грасують по селах і містечках, найбільше забираючи силою коні і риштунки, біля Спіжа їх зібралось 4 тисячі кінноти, взяли 1000 коней. Все, що живо, тягнеться до них. Тренчинський повіт і кілька інших з'єднавшись з Ракоці, (вже) сідають на коней. Частина війська Ракоці стоїть під Токаєм, до котрих сам Ракоці з 30 тисячами від Самгару (Samgaru) йде, прагнучи здобути фортецю Сентуренем (Seturenem). Кажуть, що Варадин (Waradyn) спалений угорцями».

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ 34. – № 195. – С. 1, 3. – Копія XVIII ст.)

№ 55

1703, жовтня 10. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Чути, що до Білої Церкви та до Фастова мали увійти московські гарнізони. Дуже боїмось, щоб вони не вдерлись до нас.

(Ч. – ВР. – № 1676. – Арк. 607. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 56

1703, жовтня 17. – Львів. – Новина.

«На Покутті не перестають грасувати опришки, шляхта й люди з сіл і не забезпечених обороною містечок мусять тікати».

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 607-608. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 57

1703, жовтня 19. – Лист від панів комісарів.

Брацлавський воєвода втік, бо козаки з Запорозжя хотіли нас перехопити та пограбувати, а потім привести до Запорозжя.

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 613-614. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 58

1703, жовтня 19. – Меджибіж, Чуднів. – Новина.

«З Чуднова у нас відомості, що Палій мав від'їхати за Дніпро до гетьмана Мазепи. Його козаки почавши від Полісся аж по Случ до Звягеля, відібрали у шляхти уряди та інтрати». Запорозькі козаки погордили посланою від царя (...)» і мали вчинити за Дніпром якусь шкоду. «В Україні купи свавільного гультяйства з'являються і грабують що можна».

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 614. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 59

1703, жовтня 23. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Тут немає пошесті. Полк пана Гернонга виходить звідси до Польщі. З Молдавії пишуть, що поставили господарем Раковицю, молдаванина з походження.

(Ч. – ВР. – № 1676. – С. 614. – Копія XVIII ст. Фотокопія знаходиться в Бібліотеці Народовій у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656).

№ 60

1703, жовтня 30. – Варшава. – Новина.

У Москві відбуваються заворушення проти царя.

(Ч. – ВР. – № 2740. – С. 27. – Копія XVIII ст.).

№ 61

1704, січня 1. – Лист невідомого до невідомого.

Віїзд к. й. м. до Сакасонії лихий. Всі дуже бояться козаків, німців та інших.

(Ч. – ВР. – № 2740. – С. 7-8. – Копія XVIII ст.)

№ 62

1704, лютого 6. – Львів. – Новина (регест)

З Задніпря повернувся один чоловік, котрий сказав, що гетьман Мазепа повернувся із столиці (Москви. – Ю.М.) перед самими руськими святками.

(Ч. – ВР. – № 2740. – С. 11. – Копія XVIII ст.).

№ 63

1704, березня 19. – Львів. – Новина (регест).

З нурадин-солтаном великі орди, Поділлям загрожувала небезпека, яка має стихнути, «бо купці, котрі прийшли з Задніпря, дали інформацію, що вся ця потуга до Дніпра, в московські краї обернулася, і що цар, який резидує в Ніжині, і на орду мав око, дав наказ Палію, щоб із 40 000 козаків перекрив шлях (орді)»

(Ч. – ВР. – № 198. – С. 237. – Копія XVIII ст.).

№ 64

1704, березня 26. – Львів. – Новина (регест).

«Палій писав до немирівського коменданта, що хоче залишатися вірним його кор. мості і Речі Посполитій, але якщо польські хоругви підуть на Кам'янець або Фастів, то мусив би думати про себе».

(Ч. – ВР. – № 198. – С. 264. – Копія XVIII ст.).

№ 65

1704, квітня 23. – Львів. – Уривок з новини.

«Повідомляю, що була відомість, Палій і Шпак збирають людей, а як підніметься перша трава, мають стати під Кам'янцем. Вже на тому боці Дніпра привезено 150 бочок порошу і різну амуніцію».

(Ч. – ВР. – № 198. – С. 317. – Копія XVIII ст.).

№ 66

1704, травня 24. – Львів. – Уривок з новини.

«Пишуть під датою від 14 травня., що козаки тікають від Палія до пана коронного підкоморія, дивізія котрого стягається під Драганівку, неподалік Бучнєвої».

(Ч. – ВР. – № 198. – С. 399. – Копія XVIII ст.).

№ 67

1704, травня 27. – Львів. – Уривок з новини.

«З Кам'янця serture, що артилерію й. м. пан підкоморій наказав провести, на яку напавши, козаки хотіли її відбити, але люди при артилерії, остереглися, підсунулися під ліс і маючи заряджені гармати, дали козакам добру відсіч і добре їх побили, котрі мусили відступати. Всю ж артилерію попровадили до дивізії й. м. пана коронного підкоморія».

(Ч. – ВР. – № 198. – С. 399. – Копія XVIII ст.).

№ 68

1704, червня 5. – Львів. – Новина.

З Кам'янця під 28 травня пишуть, що «від козаків там все більші тривоги. Євреї з України всі втікають і кажуть, що нібито Палій йде з 10 тисячами, а гетьман Мазепа із 40 тисячами, а крім того й інші на допомогу. Задніпровські полки мають переправлятися [через Дніпро]».

(Ч. – ВР. – № 198. – С. 525. – Копія XVIII ст.).

№ 69

1704, червня 10. – Табір польських військ під Сандомиром. – Новина (регест).

Козаки силою в 40 тисяч йдуть на Львів. Думаємо Палія привернути на бік й. к. м.

(Ч. – ВР. – № 198. – С. 527. – Копія XVIII ст.).

№ 70

1704, червня 11. – Львів. – Новина.

З Кам'янця від 4-о числа пишуть, «що там тривога в цілому Поділлі виникає через козаків, котрих значна кількість і дивізія московитів мали вже переправитися через Дніпро і стати під Криловим».

(Ч. – ВР. – № 198. – С. 658. – Копія XVIII ст.).

№ 71

1704, середина червня. – Новина.

Йдеться про те, що білоцерківська фортеця й досі залишається в козацьких руках, так само як і Фастів та інші міста.

(Ч. – ВР. – № 198. – С. 457. – Копія XVIII ст.).

№ 72

1704, червня 18. – Львів. – Новина.

З Кам'янця пишуть, «що на Україні козаки зробили своєю власністю Немирів, волості й. м. пана київського воєводи і проводять туди Палія. 30 тисяч московітів мало стати на цьому боці Дніпра, між котрими немало самих офіцерів, щоденно військо муштрують. Задніпровських козаків має бути 70 тисяч».

(Ч. – ВР. – № 198. – С. 546. – Копія XVIII ст.).

№ 73

1704, липня 17. – Львів. – Новина (регест).

«На Україні полковники Шпак і Часник з дивізії Палія створили собі укріплений центр у Хмільнику, звідки нападають на містечка, села, катують шляхту, губернаторів з дружинами жорстоко вбивають і все забирають, не маєш того, хто б цю сваволлю приборкав». Мазепа має зблизитися з Голіциним з великою кількістю задніпровських козаків, від якого (Мазепа) приїхав ніжинський полковник Максимович, тоді до короля й. мості під Сандомир».

(Ч. – ВР. – № 198. – С. 658. – Копія XVIII ст.).

№ 74

1704, серпня 13. – Львів. – Новина.

З Кам'янця пишуть 6 серпня, що там козак Сорока збирає гульгяїв і пустошить.

(Ч. – ВР. – № 198. – С. 817. – Копія XVIII ст.).

№ 75

1706, лютий. – Новина.

З Варшави пишуть 5 лютого, що король Август став у Варшаві, з ним же й козаки.

(Ч. – ВР. – № 199. – С. 215. – Копія XVIII ст.).

№ 76

1706, лютого 25. – Львів. – Новина.

Козаки взяли з Бродів 180 гармат і вивезли в Україну. Пан Мазепа рушив з Дубна до Пруська (Pruska), беручи шлях на Олику.

(Ч. – ВР. – № 199. – С. 222-223. – Копія XVIII ст.).

№ 77

1706, травня 19. – Львів. – Новина.

«З Волині доносять, що московіти повертаються з Гродна... Йшли трьома шляхами беручись на Острог, Корець, Ляховичі, не пропускаючи шляхетських дворів аж до Києва». Ті, котрі вийшли із Замостя 16 травня, досить докучали бідним жителям.

(Ч. – ВР. – № 199. – С. 491. – Копія XVIII ст.).

№ 78

1706, травня 22. – Львів. – Новина.

«З Молдавії пишуть, що цар мав прибути до Києва». На Дніпрі побудували 8 мостів.

(Ч. – ВР. – № 199. – С. 245. – Копія XVIII ст.).

№ 79

1706, липня 1. – Новина.

З Задніпря і з Києва доносять, що задніпровські козаки переходять Дніпро.

(Ч. – ВР. – № 199. – С. 267. – Копія XVIII ст.).

№ 80

1706, вересня 8. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Пишуть, що Мазепа в Києві.

(Ч. – ВР. – № 199. – С. 245. – Копія XVIII ст.).

№ 81

1706, вересня 22. – Львів. – Новина.

Зі Львова пишуть, що Мазепа залишається в Києві, котрий зміцнюють новими укріпленнями.

(Ч. – ВР. – № 199. – С. 323. – Копія XVIII ст.).

№ 82

1706, вересня 29. – Львів. – Новина.

Одні кажуть, що неприятель має йти в Польщу, інші – що вже взяв Старокостянтинів, де й став з дивізією козаків Войнаровський.

(Ч. – ВР. – № 199. – С. 329. – Копія XVIII ст.).

№ 83

1708, травня 14-15. – Вільно, Могилев. – Новина.

З Вільна 14 травня 1708 р.

Мова йде про польські справи. Поляки відступили до Бихова, котрого штурмують московіти, які сподіваються на підкріплення з Мінська й Полоцька. Литовський гетьман послав стражника пана Заранка до Мінська до генерала Банка.

З Могилева 15 травня 1708 р.

Прийшла пошта про дії московітів, котрі йдуть до Могилева. Роз'їзд пана Хмари мусив відступити до Бихова. Посли з Оршанського повіту повернулися від московського царя.

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ 34. – № 244. – С. 1, 3. – Копія XVIII ст.).

№ 84

1708, липня 15. – Шведський табір під Головчиним. – Новина.

«З шведського табору під Головчиним над річкою Вонбиш 15 липня в милі від Могилева.

Вчора пополудні відправив шведський король й. м. 20 гармат з артилерією проти московського табору у чверть милі, де стояла піхота під командуванням князів Голіцина і Рєпніна. Рано о 4-й годині рушив і перейшовши вброд певну річку, також болота й багниська (зійшлися) з князем Віттенбергом, недавно пораним, двома генерал – ад'ютантами, певним полковником, з частиною своєї гвардії[...]

500 війська, підступив під неприятельський лівий фланг, де наказав так часто стріляти, що московіти, які були в кількості 30000, одразу стривожилися і почали відступати до лісу, потім натовпом в конфузії відступили до Дніпра. Два московські полки від страху (...) * піддавалися, але роз'юшені шведи не так швидко отямилися, і незмірна кількість їх (московітів) лягла трупом. Генерал Рєншільд побоюючись, щоб московські драгуни і козаки з калмиками не вдарили в тил шведській піхоті, спішно переправився через цю річку і болота тільки з двома хоругвами свого драгунського полку і драбантами, і став переслідувати московітів на дистанцію півтора миль і дуже багато їх пошкодив шпагами і побив, бо була королівська заборона, щоб не стріляли (...) * і відкидав горця Гольця від піхоти, всю артилерію і боєприпаси передав як здобич шведському королеві й. м. З шведського боку загинув генерал Врангель, з московського загинули князі Голіцин і Рєпнін, генерал Хєнеке, а генерала Чамберса взяли в полон. Сьогодні шведський король став з військом на тому місці, де був московський табір. Завтра вирушаємо на Могилев, де московіти задумали зробити резиденцію, але з реляцій наших молдавських роз'їздів виявилось, що всі московіти тікають за Дніпро і хочуть зупинити переправу шведському королеві й. м. Що буде завтра, час покаже».

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ 34. – № 235. – Копія XVIII ст.).

1708, липня 24, серпня 5. – Польський табір під Маковнею під Могилевом, козацький табір у Пикові. – Новина.

«Царя й. мость сподіваються тут кожної миті, вже йому призначена квартира. В Шклові всі склади провіанту зревізовані і цілком (...)»* опечатано.

З табору під Маковнею, що у трьох милях від Могилева 24 липня 1708.

Через й. м. пана жмудського старосту, що (проїздив (?)) повз Головчин, я сказав, де цар й. м., котрий тут увечері став, задумує дати баталію шведам, тобто під Горками, звідси у 9 милях, тільки щоб шведи не пішли іншим шляхом на Київ, бо вони зазнали великої поразки від головчинської сутички, де їх загинуло близько 3000. Було забито одного генерала, багато офіцерів з полку Урбановича. Й. м. пан полковник Бокум перед трьома місяцями знаходився (?), котрому дає добре слово на дивізію й. м. пана Огінського, обіцяно дати більше грошей. Генерал-фельдмаршал лейтенант Гольц (Goltz) і князь Дармштадський під Головчином стояли шляхетно. Перший був покинутий своїми людьми, волів загинути, ніж відступити і стояв доти, доки полки, які відступили, повернулися назад до нього. Другий пробився через шведський ескадрон обидва без шкоди. Полковник Кулон замішався між шведів і був взятий ними в полон, розмовляв з Карлом. На питання: якої він нації відповів, що француз. Йому сказали: «Не маєш сорому, бо служиш цим грубіянам». Тут сталося замішання у шведів, а він по-німецьки сказав до одного шведського офіцера: «Ей, брате, коня піді мною забито (...)»*, дай мені іншого коня». Швед, не знаючи хто він, дав французу свого другого коня, на котрому він пробився через шведське військо і приїхав до московитів.

З козацького табору від Пикова 5 серпня.

Про Булавина чиню таку правдиву реляцію, що у нього розбито кілька частин війська. Через це війська під його командуванням збунтувалися (?), що він їх губить, вони не мають щастя на війні, на котру він їх підняв. Почалися бунти, щоб забити його, а коли його хотіли схопити у певному містечку, він сам з розпачу вбив себе з свого пістолету і так цей бунт був заспокоєний».

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ 34. – № 74. – Конія XVIII ст.).

В статье публикуются уникальные документы выдающихся вождей казачества – И. Мазепы, С. Папия, Самуся, которые были впервые выявлены и вводятся в научный оборот. Кроме того публикуются регести польских рукописных газет конца XVII – начала XVIII ст., которые проливают свет на эпоху Ивана Мазепы, на антипольское восстание 1702–1704 гг. и на начальный период Северной войны, которые были выявлены в архивохранилищах Польши. Публикации документов предшествует вступительная статья, в которой речь идет о значении указанных источников, их достоверность, информационные возможности.

исторические источники, рукописные газеты, универсалы, казачество, Гетманщина, Северная война, восстание.

The unique documents of prominent leaders of the cossacks of – I. Mazenu are published in the article, C. of Incendiary, Самуся. They were first educed and entered to scientific turnover. Pezecmu of the Polish handwritten newspapers of end of XVII is in addition, published – to beginning of XVIII of century that throw light on time of Івана Мазену, on the AntiPolish revolt 1702–1704 and on the initial period of North war., what were educed in apxivocxovущих Poland. A prolusion, speech йдетъся in that values of the mentioned sources, their authenticity, informative possibilities, is preceded the publication of documents.

Key of word : Historical sources, handwritten newspapers, универсали, the cossacks, North of war, revolt.

КАРЛ XII ПРОТИ ВЕПРИКА (грудень 1708 – січень 1709 р.)

На підставі раніше не вивчених документів проводиться аналіз організації розвідувально-диверсійної діяльності російських військ в Полтавський період Північної війни у районі містечка Веприк, інтенсивність якої сприяла ліквідації цього населеного пункту Карлом XII як одного з центрів військової (тактичної) розвідки петрівської армії.

Ключові слова: Північна війна, Карл XII, Веприк.

Багато дослідників, що вивчали похід Карла XII в Росію (1707 – 1709 рр.), не пропускали подій, що розгорнулися зимою 1708 – 1709 р. поблизу невеликого українського містечка Веприк. При цьому ряд шведських, радянських і російських істориків стверджував, що атака цього укріплення російської армії була не доцільна і привела до невинуватених жертв серед шведських солдатів і офіцерів. Деякі навіть вважали наполегливість королівських військ в оволодінні Веприком справжнім навіженством Карла XII¹. Мета цієї статті за допомогою нових, раніше не опублікованих документів, спростувати ці твердження і роз'яснити причини, що змусили шведського короля домагатися капітуляції Веприка, незважаючи на великі втрати.

По-перше, варто відмітити географічну і стратегічну важливість розташування фортеці Веприк на цьому етапі Північної війни, коли до грудня 1708 р. шведська армія призупинила своє просування углиб України і зайняла для відпочинку квартири в районі Ромен, Гадяча, Прилук і Лохвиці (загальна територія близько 5000 кв. км). Невелике козацьке поселення Веприк розташовувалося на схід від Гадяча, на піднесеності між річками Псел і Веприк, тому вибір його як центру для розвідувально-диверсійної діяльності російської армії був не випадковим. Петро I відвідав цей населений пункт під час проведення рекогносцирування району бойових дій, при огляді найближчих до шведських позицій територій («Ноября в 30 день государь ездил к местечку Веприку, где был наш гарнизон в полуторе тысячах»²). Звідси ж цар виїхав на розвідку околиць Гадяча, а після цього повернувся в Лебедин (3 грудня), де розмістилася ставка російського головнокомандування.

Оцінивши обстановку, Петро I не міг не звернути увагу на зручне розташування Веприка для організації розвідувально-диверсійної діяльності: максимальна наближеність до Гадяча (близько 12 км), невелике віддалення від Лебедина (близько 30 км), наявність укріплень і зручного передмістя. Окрім цього, через Веприк проходила стратегічно важлива дорога на Білгород. За результатами огляду цар дав указівку мобільному кавалерійському корпусу генерал-лейтенанта К. Ренне (драгуни, донські й харківські козаки, чугуївські калмики, волохи) перейти з Карабутова у Веприк для організації розвідки в найближчих до містечка районах, зайнятих королівськими військами.

Звідний загін генерал-лейтенанта зайняв Веприк 4 грудня 1708 р. і розташувався в містечку та передмісті. Відразу ж після прибуття до Гадяча безперервно стали спрямовуватися розвідувальні загони («партії») для контролю за діями шведських полків і з метою захоплення полонеників («язиків»), від яких можна було отримати відомості про плани Карла XII («наши непрестанно под ними... Откуда надеялся получить о неприятеле непрестанные отсель ведомости»³).

З метою перервати зв'язок шведського гарнізону в Гадячі з іншими розкиданими

© Іванюк Сергій Олександрович – кандидат історичних наук, заступник завідувача відділу Меморіально-історичного музею Федерального державного бюджетного закладу культури «Державний історико-меморіальний музей-заповідник «Сталінградська битва» (м Волгоград).

по окрузі частинами королівських військ, на ведучих до цього міста дорогах курсували загони донського козачого полковника Кутейникова, штаб якого розміщувався в селі Вельбівці (близько 1 км від Гадяча)⁴. Ці загони для зручності атаки влаштовували засідки поблизу від населених пунктів, зайнятих шведськими полками, оскільки від містечка або села в різні боки розходилися шляхи. По них переміщалися об'єкти нападу: обози, невеликі загони, кур'єри і поодинокі військовослужбовці. Засідки проводилися як за класичною схемою (зайняття позиції й очікування цілі), так і оманливою атакою із заохоченням супротивника до місця розташування засідки (знаменитий козачий прийом – «вентерь»).

Діяльність розвідників з угруповання К. Ренне у районі розквартирування королівської армії завдавала проблем шведському командуванню. Англієць в ставці шведського короля Д. Джефферис писав у Лондон: «Не слышал я, чтобы когда почта отпущена была из шведской армии, ибо все проходы заставлены и дороги учинены опасны и страшны от неприятельских казаков»⁵.

Дії російських розвідників поступово ставали до такої міри зухвалими, що полонені захоплювалися ними навіть у передмістях Гадяча. У випадках, коли диверсійна атака на населений пункт не вдавалася, російський загін обмежувався знищенням життєво необхідних запасів в передмістях міста або села. Шведський історик К. Гримберг, що працював з щоденниками солдатів і офіцерів Карла XII, повідомляв про запис каролінця Кагга у своєму щоденнику: 17 грудня 1708 р. «прийшла російська партія до міста Гадяч і спалила велику частину передмість і усе зерно, яке збиралося протягом довгого часу в одному місці»⁶.

Виходячи з вищевикладеного, приходимо до висновку, що не лише вигідне для царських військ розташування Веприка відносно шведської армії створювало проблеми для Карла XII. Головним занепокоєнням для королівських військ, що розмістилися на зимові квартири в Гадячі і його околицях, стали саме російські розвідувально-диверсійні загони з корпусу генерал-лейтенанта К. Ренне.

Додаткові труднощі для протиборчих армій в Україні були створені тим, що зима 1708 – 1709 р., побивши рекорди низьких температур по усій Європі, і тут відзначилася аномальними морозами.

Карл XII прагнув до того, щоб викликом російської армії для бою у відкрите поле вирішити свої проблеми і відігнати диверсійні загони супротивника на значну відстань від свого району розквартирування. Але очікування короля були марні. Вивівши свої війська з Ромен, він протримав їх у строю на лютomu холоді, але так і не дочекався битви, оскільки у російського командування не було планів на вступ у битву. Знищивши вогнем передмістя Гадяча і знищивши цим можливість шведських військ розквартирувати особовий склад, російські загони відступили в район Лебедина. Шведська піхота на чолі з королем, не маючи можливості повернутися в Ромни, сконцентрувалася в Гадячі. Більшість шведських солдатів довелося розміщуватися на відкритому повітрі, що призвело до їх масової загибелі від переохолодження. Таким чином, не вступаючи у бій, тільки за допомогою диверсійних дій легких загонів, російській армії вдалося вивести з ладу велику кількість особового складу королівської армії.

У кінці грудня 1708 р., страждаючи від нестачі продуктів, фуражу і даху, а також розуміючи неможливість подальшого розміщення такого великого угруповання в районі Гадяча, Карл XII прийняв рішення провести атаку на Веприцький загін К. Ренне, що знаходився щонайближче від Гадяча, турбував своїми диверсійними діями передові пункти і закривав дорогу на Лебедин.

22 грудня 1708 р. доля угруповання К. Рене була вирішена, коли шведський король направив підрозділи своїх військ у наступ на Веприк. При цьому його сили розділилися: Карл XII із загоном напав на кавалерію К. Ренне, щоб відтягнути її від Веприцької фортеці, а граф Шперлінг у цей час заблокував саму фортецю. Уникаючи вплутуватися в масштабне зіткнення з військами короля, російська кавалерія покинула район Веприка і відступила в село Бобрик недалеко від Зінькова⁷.

23 грудня 1708 р. шведські полки призупинили гонитву за кавалерійським корпусом К. Ренне із-за морозів, що посилилися. Останній, скориставшись цим, благополучно перевів свої загони в район Лебедина. 6 січня 1709 р. для російської армії Веприк був утрачений, оскільки після мужнього і триразового штурму фортеця капітулювала. Для того, щоб остаточно розв'язати проблему Веприка, Карл XII наказав спалити його міські будівлі й фортифікаційні укріплення⁸.

У результаті цього дослідження вважаємо некоректним твердження ряду дослідників про необґрунтованість наполегливості Карла XII при атаці Веприка. Вищевикладений матеріал указує на те, що усуненням цього центру розвідувально-диверсійної діяльності царських військ шведська армія припинила тиск з боку російських летючих загонів на свій квартирний район розквартирування. У результаті успішних дій Карла XII кавалерія генерал-лейтенанта К. Ренне відступила, а фортеця Веприк після капітуляції була знищена.

ДОДАТОК

№ 1. К.Е. Ренне з Веприка – О.Д. Меншикову в Лебедин, 16 грудня 1708 року.

Светлейший князь милостивый Государь,
Вашей высокой княжой светлости доношу, сей ночи посылал я Московского полку прапорщика Балкашина с казаками под Гадич, который взял блис самого валу мужика. А наехал он прапорщик дву человек. И ис того числа один ушел на стену и приняли ево шведы, а одного поймал. И я ево допросил и те допросные речи послал до вашей княжой светлости. В прочем остаюся вашей княжей светлости понднейший слуга Карл Е. Ренне.

Из Веприку дня
16го декабря 1708 г.

АСПб ИИРАН. Ф. 83. Оп. 1. Ч. 3. Карт. 11. № 2838. Л. 1. Подлинник. Рукопись.

№ 2. К.Е. Ренне з Веприка – О.Д. Меншикову в Лебедин, 19 грудня 1708 року.

Светлейший князь милостивый Государь,
Вашей княжей светлости доношу, прислал к нам господин генерал маеор Волконской лубенского ясаула полкового, которой служил при Мазепе ясаулом и сотником, да кумпанейца Калаганова полку. Которых связав к нему генералу маеору привели лубенские сельские обыватели. И я оных допрося, и те их допросные речи, и их самих купно с тем писмом послал до вашей княжой светлости.

Также которые у нас были старые взятые колодники в розных местах и розданы были по полкам. И ныне оных с росписю, хто имяны и в каких делах, послал и приказал явить потому ж вашей княжой светлости. Впрочем остаюся вашей княжей светлости понднейший слуга Карл Е. Ренне.

Из Веприку дня
19го декабря 1708 г.

АСПб ИИРАН. Ф. 83. Оп. 1. Ч. 3. Карт. 11. № 2866. Л. 1-1 об. Подлинник. Рукопись.

№ 3. К.Е. Ренне з Веприка – О.Д. Меншикову в Лебедин, 19 грудня 1708 року.

Светлейший князь милостивый Государь,
Вашей высокой княжей светлости доношу, вчерашняго дня выслана была от нас партия, чтоб получить о неприятеле какия ведомости. И из нее прислал капитан Полтев языка швецкого фурира, которой сказал, что король швецкой конечно с войском своим пришел. Сам стоит в Гадиче, а войско ево кругом стоит и артилерия вся пришла же. И оные против вчерашних ведомостей, которые посланы до вашей княжой светлости. Также с сим писмом послал до вашей княжой светлости поручика, которой будет просить о кватере под обозы, как для нас, так и для полковых обозов. Понеже бо несколько уже писем до вашей княжой светлости писал, на которые никакой отповеди не получил и для того онаго поручика до вашей княжой светлости послал.

Дабы мы от вашей княжой светлости определены о всем указом. Впрочем остаюся вашей княжей светлости понднейший слуга Карл Е. Ренне.

Из Веприку дня
19го декабря 1708 г.

АСПб ИИРАН. Ф. 83. Оп. 1. Ч. 3. Карт. 11. № 2869. Л. 1-2 об. Подлинник. Рукопись.

№ 4. К.Е. Ренне з Веприка – О.Д. Меншикову в Лебедин, 20 грудня 1708 року.

Светлейший князь милостивый Государь,

Вашей высокоей княжей светлости доношу, сего дня вышли из швецкого войска из полону драгун Ярославского полку, да салдат Киевского полку. И какие о неприятеле сказали ведомости и тех допросные речи купно с сим писмом послал до вашей княжой светлости. А в Браварке, где стоял наш караул, к ним заступили шведы. А наши уступили к нам ближе до села Кнышовки. И за такою близностью полкам драгунским у нас гораздо есть мученье. Ежели бы было позволение от вашей княжой светлости, то мог бы я полки отвести отсюда милую другую, чтобы хоть мало от таких морозов отдохнуть. А в Веприку мог бы оставить командированных тысячу или полторы. А о гварнизоне мы управим, что можно и что надобно провианту людям и конем фуражу. Также прошу вашей княжой светлости, ежели кватеры под обозы наши и полковые не определены, благоволи ваша княжа светлость определить. Дабы обозы напрасно не прапали. О сем вчеранего дня послал до вашей княжой светлости поручика, понеже бо уже и так для коней сено возим мили по полторы и больше. Впрочем остаюся вашей княжой светлости поуднейший слуга Карл Е. Ренне.

Из Веприку дня

20го декабря 1708 г.

АСПб ИИРАН. Ф. 83. Оп. 1. Ч. 3. Карт. 11. № 2871. Л. 1-2 об. Подлинник. Рукопись.

1. Fryxell A., Sjögren O. Berättelser ur svenska historien.- Stockholm, 1846. – S. 159-164; Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700 – 1709). – М., 1958. – С. 332-343; Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 2002. С. 362; Артамонов В. А. «Полтавское сражение»: к 300-летию Полтавской победы. М., 2009.- С. 417 и другие.

2. Журнал или Поденная записка, блаженные и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира: Напечатан в обретающихся в Кабинетной архиве списков, правленных собственной рукою его императорского величества. – Ч. 1. СПб., 1770. – С. 181.

3. Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук г. Санкт-Петербург (АСПбИИ РАН). Ф.83. Оп.1. Ч. 3. Карт. 11. № 2774. Л.²

4. Письма и бумаги императора Петра Великого / под ред. Б.Б. Кафенгауза. – Т. VIII. Вып. 2. – М., 1951.– С. 1050.

5. Масловский Д.Ф. Записки по истории военного искусства в России. 1683–1762 год (с планами, чертежами и схемами). – Вып. I. СПб., 1891.– С. 30.

6. Grimberg Carl. Svenska folkets underbara cden. Karl XI : s och Karl XII : s tid. V. IV. Stockholm, 1922. – S. 694.

7. Северная война 1700 – 1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов / под ред. Л.Г. Бескровного и Г.А. Куманева. Т. I. (1700–1709 гг.). – М., 2009. – С. 430–431.

8 Nordberg J. A. Histoire de Charles XII, roi de suede. V. II. J.-M. – Husson, 1748. P. – 262.

На основании ранее не изученных документов проводится анализ организации разведывательно-диверсионной деятельности русских войск в Полтавский период Северной войны в районе городка Веприк, интенсивность которой способствовала ликвидации этого населенного пункта Карлом XII, как одного из центров войсковой (тактической) разведки петровской армии.

Ключевые слова: Северная война, Карл XII, Веприк.

On the basis of the before not studied documents the analysis of organization of reconnaissance-diversionary activity of the Russian troops is conducted in a Poltava period of North war in the district of small town Vepryk, intensity of that assisted liquidation of this settlement Carl XII, as one of centers of military (tactical) secret service of the Peter army.

Key word : North war, Carl XII, Vepryk.

МАЄТНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКОВОГО ОСАВУЛА ВАСИЛЯ ПАВЛОВСЬКОГО У МЕНСЬКІЙ СОТНІ

У публікації оприлюднюється відомість про володіння чернігівського полкового осавула Василя Павловського, що подавалася в комісію з проведення Генерального опису в Чернігівському полку. Наводиться інформація про житлову та господарську забудову маєтку Павловського, аналізуються дані про двори посполитих та підсусідків, кількість та площу орних земель, сіножаті, озера, млини та інші володіння, що належали старшині в Мені та селах Менської сотні.

Ключові слова: Генеральний опис, Чернігівський полк, Менська сотня, Василь Павловський, чернігівський полковий осавул.

Вивчення становища різних прошарків населення посідає важливе місце у дослідженнях з соціально-економічної історії Гетьманщини. Окрема роль в цьому належить матеріальній складовій, оскільки наявність певного обсягу володінь значною мірою зумовлювала й соціальний статус. Мірилом заможності в той час була земля, додаткові прибутки забезпечувало заняття певними видами ремесел та промислів. При існуючій загальній характеристиці цих аспектів в історичній літературі цілком закономірним є питання, яким чином вони поєднувалися у житті окремо взятого представника козацької старшини, пересічного козака або селянина. Тобто мова йде про організацію їхнього господарства, включаючи житловий двір, землі, об'єкти промислового призначення тощо.

Одним з документів, на прикладі якого можна здійснити таку характеристику, є виявлена нами у фонді «Колекція Чернігівської губернської архівної комісії» Державного архіву Чернігівської області відомість про маєтності осавула Чернігівського полку Василя Павловського в Менській сотні від 7 липня 1766 р. [2, арк. 7-9 зв.]. Вона призначалася для подання в комісію з укладання Генерального опису, що проводився в полках Гетьманщини у 1765 – 1769 рр. під керівництвом президента Другої Малоросійської колегії Петра Румянцева. Про інформаційні можливості цього джерела щодо вивчення соціально-економічної історії вже неодноразово йшлося в спеціальних дослідженнях [8; 10; 16-20].

Згідно з розпорядженням Румянцева від 9 вересня 1765 р., перепис здійснювався за чотирима формами. Перша форма призначалася для опису міст і містечок. Друга – для перепису урядових та монастирських маєтностей. За третьою формою описувалися старшинські маєтності, за четвертою – козацькі. Незважаючи на певні відмінності, вони мали спільні основні позиції. В описі конкретного двору вказувалося його місцезнаходження (вулиця чи природно-географічні умови); кількість кімнат (покоїв) у будинку; імена господаря, членів його сім'ї; вік та стан здоров'я кожного з них. Також зазначалися імена робітників та підсусідків, їхній вік, стан здоров'я та обов'язки. Далі перелічувалися належні до двору підприємства та земельні угіддя. Окрім цього, необхідно було вказати, на яких підставах власник володіє своїми маєтностями [11, с. 5, 6; 15, с. 87; 17, с. 97]. У підсумку матеріали Опису увійшли до

© Казіміров Дмитро Вікторович – спеціаліст Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій, кандидат історичних наук.

двох категорій: а) відомості, складені ревізорами; б) відомості, складені для ревизорів місцевими канцеляріями та старшинами. У Чернігівському полку опис здійснювали підполковник карабінерного Ростовського полку Іван Ногаткін, бунчуковий товариш Дмитро Бороздна та ніжинський полковий писар Яків Почека [18, с. 219].

Загалом матеріали опису м. Мени зосереджені у книзі № 22 з фонду Генерального опису Центрального державного історичного архіву у м. Києві [5; 6]. Однак серед її документів окремої відомості про володіння Павловського не виявлено. Можливо, цей опис не потрапив до ревизорів. При огляді книги № 22 виявилось що документи йдуть спочатку під № 1, 2, 3, а потім – № 7, 8. Решта матеріалів могли загинути або перебувають невідомо де.

Натомість господарство Павловського в числі інших представлене в укладеному ревизорами чорновому описі дворів менських жителів за 1768 р. [5, арк. 204-493 зв.]. Тому при подальшому огляді спробуємо порівняти дані з цих документів. Слід відзначити, що досліджувана нами відомість про володіння Павловського 1766 р. поряд з іншими документами Генерального опису має важливе значення для вивчення побуту представників козацької старшини та історії сотенного містечка Мени.

Перейдемо безпосередньо до аналізу відомості. Щодо господаря двору згадується лише його ім'я та посада. Зовсім відсутня інформація про його вік, стан здоров'я та сім'ю. Вказується лише кількість служителів при дворі (10 чоловік) та окремі згадки про його брата Захарія та племінника Леонтія.

Василь Павлович Павловський був сином менського сотника, менським городовим отаманом (? – 1738). Згідно з указом Генеральної військової канцелярії від 9 вересня 1743 р., отримав звання значкового товариша [7, арк. 35]. Згадувався у цьому званні у 1746 та 1752 рр. На уряді чернігівського полкового осавула відомий у 1755, 1763 та 1771 рр. [2, арк. 5; 13, с. 80]. У 1765 р. Павловський обраний підсудком земського суду Менського повіту, що викликало непорозуміння стосовно його військової служби. Павловський очолював засічну команду для охорони кордонів. Поки він перебував у суді, його підлеглі залишалися без командира [14, с. 361; 19, с. 152]. Детальнішу інформацію про родину Павловського та мешканців його двору станом на 1766 р. дізнаємося зі сповідної книги церкви Різдва Богородиці. Тоді йому було 66 років. Разом з дружиною, донькою бурмистра, Анастасією Пилипівною Полторацькою (63 роки) він мав 3 синів: Леонтія (36 років), Олексія (31 рік) та Григорія (26 років) [3, арк. 284 зв.]. Старший син, Леонтій, перебував у шлюбі з 34-річною Євдокією Омелянівною. У них було троє дітей: Захарій (13 років), Євдокія (12 років) та Василь (8 років). У господарстві також мешкали 8 чоловік служителів та 5 родин «дворових людей» загальною чисельністю 25 осіб. Таким чином, у дворі Павловського в Мені разом проживали 42 мешканці. У 1779 – 1783 рр. він згадується як полковий суддя у відставці та бунчуковий товариш (1782) [1, арк. 58; 14, с. 361].

За документом 1766 р. двір Павловського розташовувався «на предместе против башни по улице идучей в Синявку над рекою Меною», тобто на околиці містечка. Житловий будинок мав п'ять покоїв внизу та «на верху два под дранною кришкою»*. Дім Павловського та споруди господарського призначення були дерев'яними. Згадуються два амбари (складські приміщення для зберігання зерна), дві конюшні, льодник та два погребі. Неподалік двору розташовувалася винокурня, а поряд з нею – два колодязі, два сараї та амбар для зерна. За даними відомості винокурня мала 4 казани та щорічно давала 700 відер горілки (17500 л)**.

У переписі менських дворів за 1768 р. зазначається, що садиба Павловського знаходилася по вулиці Синявській. Але будинок господаря мав 3 кімнати. З надвірних будівель згадувалася хата для прислуги, чотири амбари, конюшня, два сараї та погріб. До нього відносилися також сад та город «окружностью на 250 сажень» (439 м)***. Щодо винокурні згадано два казани [5, арк. 321, 321 зв.]. Напевно, ревизори зазначили лише ту кількість казанів, з яких курилася горілка на момент перепису. Той же

* Дрань – дерев'яні дощечки, які використовувалися для покрівлі дахів.

** Відро = 24840 г (Сидоренко О. Ф. Згад. праця. – С. 158).

*** 1 сажень = 175,5 см (Сидоренко О. Ф. Вказ. праця. – С. 159).

опис містить перелік служителів та робітників при дворі Павловського. Першим у списку йшов уродженець м. Прилук Дмитро Кисіль (28 років), який отримував щорічно 3 рублі, перебуваючи на «одежи и харчах хазайских». Ще двоє чоловік з підсусідського стану, віком 25 та 30 років, отримували 2 руб. 50 коп. Вдівець Омелян Фесюн (55 років), з підсусідків, служив «без заплаты на одежи и харчах господских». З підсусідків походила також 30-річна вдова Тетяна Жулиха, яка отримувала 1 руб. 50 коп. На вихованні знаходилася сирота Меланія Василюва (15 років) [5, арк. 321 зв.].

Повернемось до характеристики двору згідно з документом 1766 р. Отже, навпроти двору полкового осавула роташувалися город з садом окружністю на 320 сажень (560 м), та гумно на дві рублені клуні*. Тут же згадувалися 3 селянські хати, в яких зафіксовано 13 осіб чоловічої статі, знову ж таки без зазначення імен, віку та стану здоров'я. Скоріше за все, вони й обслуговували це господарство. Так само вказувалася лише та кількість чоловік, які проживали при городах, хуторах тощо.

Важливу складову опису становлять земельні угіддя, а саме поля, городи та сіножаті. Ареал розповсюдження володінь Павловського включає Мену, її околиці, села Бабу, Домашлин, Феськівку, Максаки, які входили до Менської сотні, та село Киселівку Киселівської сотні. Підсумкові цифри щодо загальної площі земель Павловського становлять 323 дні**. Тобто, за одиницю виміру бралася кількість землі, яку можна було зорати за один день. Якщо взяти за умову, що хлібороб виорював за день приблизно $\frac{3}{4}$ десятини (82 ари («сотки»)), то у підсумку площа земельних володінь Павловського становитиме приблизно 258 га***. Поряд з цим на сіножатях щорічно викошувалося 1785 возів сіна.

Зовсім інші дані подає чорновий опис дворів м. Мени за 1768 р. Скоріше за все тут внесена інформація про землі Павловського, що знаходилися лише в околицях містечка. У володіннях полкового осавула згадувалося орних земель на 230 днів (188 га). Щорічно на них висівалося 30 чвертей жита, 15 чвертей гречки, 10 чвертей вівса, 1 чверть пшениці та 3 чверті гороху****. Виходячи з вищенаведеного розрахунку, під посівами перебувало близько 60 десятин (65 га). З сінокосних лугів згадуються лише ті, що розташовувалися на берегах р. Десни. З них виходило 400 возів сіна, а трава була середньої якості [5, арк. 322]. Стосовно іншого майна різниці в цифрах також виявилася дуже великою. Так, у матеріалах Опису за 1768 р. про пасіку Павловського біля Киселівки згадувалося, що в ній було 10 вуликів, тоді як у відомості про його володіння за 1766 р. указувалася цифра у 300 вуликів. Така ж різниця стосувалася худоби. Так, в описі за 1768 р. при дворі Павловського згадувалося 20 коней, 12 волів, по 3 молочні та ялові корови, 4 телят, 15 овець, 20 свиней [5, арк. 322].

Як бачимо, документи містять значні розбіжності у поданих відомостях. При цьому площа орних земель не могла бути точно вказана як через різні значення мір, так і за відсутності методики обміру земельних угідь. Також не виключено, що між укладанням цих документів пройшов певний час, упродовж якого у господарстві Павловського від-

* Гумно – відгороджена ділянка в селянському господарстві, призначена для обмолоту, зберігання та іншої обробки зерна. Інколи для обмолоту зерна будували окремий сарай, який і називався клуня. Також під гумном розуміється велика дерев'яна споруда для вищезазначених цілей.

** В історіографії міра «день» отримала суперечливі оцінки. Ще під час складання Генерального опису до Румянцева надходили від ревізорів повідомлення про те, що розміри земельних ділянок, указані в днях, в різних місцевостях неоднакові. Виходячи з цього Г. Максимович стверджував про неприйнятність цієї міри, оскільки вона не мала повсюдно чітко визначеної норми (Максимович Г.А. Вказ. праця. – С. 335). В подальшому історики наводили різні дані, визначаючи «день» у дві третини, три чверті, половину і навіть цілу десятину (Путро О.І. Вказ. праця. – С. 144; Борисенко В.Й. Вказ. праця. – С. 58; Герасименко Н.О. Вказ. праця. – С. 47). Як вихід з цієї ситуації було запропоновано визначати розміри земельних ділянок, дані про які подано в «днях» відповідно нормі висіву зерна на них. Так, на одну десятину норма висіву жита становила 1 чверть. Цей самий показник стосувався таких культур, як гречка, горох, овес, пшениця та конопля (Федоренко П.К. Вказ. праця. – С. 116). До того ж внаслідок реформи 1734 р. українські міри сипучих тіл були уніфіковані та приведені у певну відповідність з російськими (Герасименко Н.О. Вказ. праця. – С. 48; Лепенко Н.О. Вказ. праця. – С. 137).

*** Борисенко В. Й. Вказ. праця. – С. 114.

**** Борисенко В. Й. Вказ. праця. – С. 114.

булись зміни. Документи з описами, укладені землевласниками, часто не відповідали встановленим вище зразкам. Інформація про їхнє майно подавалася неповністю або взагалі опускалася через прагнення власників приховати реальні відомості про свої статки. Насамкінець робота ревізорів також не відрізнялася старанністю через їхню неосвіченість, опір населення та обмежені часові рамки, впродовж яких потрібно було здійснити величезний обсяг роботи [8, с. 418; 18, с. 303].

Шинкарський промисел теж посідав важливе місце у господарстві Павловського. Окрім згаданої винокурні, у Мені полковому осавулу належали 2 шинки та «шинковые пустіє места». Це могли бути як ділянки під побудову шинків, так і самі шинки які не функціонували з певних причин.

Про один з цих шинків дізнаємося знову ж таки з чернетки відомості про населення м. Мени за 1768 р. [5, арк. 217 зв.]. Це був двір, де стояла хата, льодовня, амбар та сарай. У ньому проживала посполита Варвара Солов'їха (40 років) з трьома дітьми та братом. З ними мешкала робітниця Зіновія Каленикова (18 років), уродженка с. Домашлина. Вона знаходилася «на одежи и харчах хазяйских» та отримувала платню 1 рубль щорічно. Горілка постачалася в шинок носатками (1 носатка = 48-50 л), продаж здійснювався на кварта (1 кварта = 1,2 л). Також реалізовувався мед та пиво на гарнці (1 гарнець = 4 л). Від реалізації горілки Варвара Солов'їха отримувала 10 частину прибутку [5, арк. 217 зв.]. Ще одна ділянка для побудови шинку знаходилася на шляху до с. Баби.

Окремі відомості стосуються млинарства. У 1766 р. Павловському належав вітряний млин на одне коло, що знаходився за Меною у напрямку с. Кукович. Також згадувалося «ставидло» на менській греблі та два місця для побудови млина в урочищі Остреч на р. Мені та поблизу с. Домашлина. В Остречі Павловський мав 25 «езов» для вилову риби*. У його спадковому володінні перебував риболовний ставок Сидорівка. Також йому належало 3 озера та 4 ліси з хуторами та сіножатями. Зокрема, тут знову наводяться згадки про способи виміру площі угідь. Так, про ліс та сіножать при хуторі за с. Киселівкою та Домашлином сказано, що разом вони охоплюють 8 верст**.

Відомість про володіння Павловського є цінним джерелом для дослідження топоніміки, мікротопоніміки та географічних особливостей регіону. Важливе значення мають згадки про назви сіл, хуторів, річок, озер, урочищ, поблизу яких розташовувалися маєтності Павловського. Багато з них збереглися й дотепер. Зокрема, й сьогодні в Мені є ставок Сидорівка, а згадана у відомості Юркова могила відома як археологічна пам'ятка – курган давньоруської доби (XI – XII ст.) [24, с. 444]. Свої назви мали багато городів, нив, сіножатей, які походили від імен їхніх власників.

Також дані відомості Павловського містять інформацію про природні зміни в певних місцевостях. Наприклад, візьмо ділянку між сс. Куковичами та Максаками поблизу озера Отоки. У другій половині XVII ст. тут згадувалося поле та сінокіс, які разом з Отокою та іншими озерами гетьман Іван Самойлович своїм універсалом від 1675 р. призначив для «сооруженія...церкви Рождества Пресвятия Богородици» у Мені [4, арк. 2]. Павловський мав у цій місцевості батьківську землю окружністю на 3 версти. Проте у середині XVIII ст. вона була непридатна для землеробства, оскільки щорічно затоплювалася під час весняних повеней. Поряд протікає р. Десна, в яку, до речі, й впадає Отока. На сьогоднішній день в цій місцевості спостерігається та сама ситуація.

Як згадувалося вище, власник повинен був надати документи, які підтверджували його права на володіння маєтностями. Так, у кінці відомості Павловський зазначав, що має 59 оригіналів «крепостей» та 4 універсали. Сама ж ця відомість, як свідчать останні рядки, теж слугувала підтверджуючим документом на маєтності для нащадків полкового осавула. 1 листопада 1799 р. за проханням земського писаря Захара Павловського вона була вписана до книг Сосницького повітового земського суду.

Отже, даний документ дозволяє скласти певне уявлення про те, як виглядало старшинське обійстя у II пол. XVIII ст. Як бачимо, це був значний господарський

* «Ези» – рибальська гребля з забитих у дно річки дерев'яних кілків у два ряди. Зверху вони перепліталися лозою, а внизу засипалися землею чи дерном. У греблі залишалися віконця-отвори для проходу води та вилову риби.

** 1 верста = 1,067 км.

комплекс. Беручи до уваги службове становище Василя Павловського та обсяг його маєтностей, він займав середнє положення у середовищі козацької старшини Менської сотні у порівнянні з більш заможними представниками таких старшинських родин як Сахновські, Лисенки та Полоницькі.

Текст пам'ятки відтворено з наближенням до оригіналу при збереженні фонетичних та стилістичних особливостей. Розділові знаки, великі та малі літери проставлені по можливості згідно з сучасними нормами правопису. Також зберігаються літери, яких нема в сучасному українському алфавіті. Виносні літери відтворені курсивом. Пропущені або втрачені літери подано у квадратних дужках. Замість слів, які були втрачені чи не вдалося розшифрувати, проставлені крапки у квадратних дужках.

**Відомість про володіння асаула Чернігівського полку
Василя Павловського, подана в комісію з укладання
Генерального опису 7 липня 1766 року.**

7

1766 г. июля 7 д асаулъ полковій черниговскій Василій Павловскій далъ сію вѣдомость вѣопредѣленную в сотне Менской вѣ полку Черниговскомъ Генеральной описѣ комисію вѣ томъ: сколько имѣ ется владѣ нія моего сотни Менской вѣ местечку Менѣ и вѣ селахъ Бабѣ Домошлинѣ и вѣ хуторахъ посполитихъ людей дворовъ и вѣ нихъ хоромного строенія вѣ жилломъ моемъ домѣ покоевъ и другого строенія; и къ нему принадлежащихъ угодій какъ то лѣсныхъ, сѣнокосахъ, пахотныхъ земель, озеръ, випиской гдѣ положеніе имѣют и на оныя крѣпости имѣ ютъли; значить под симъ.

Но мѣ	Мистечко Мена	число
1	Домъ жилой мене полкового черниговского асаула Василя Павловского состоящій вѣ местечку Менѣ на предѣмествѣ противъ башни по улицѣ идучей вѣ Синявку надъ рекою Меною в ономъ покоевъ пять а на верху два подъ дранною крышкою деревяной -----	1
2	Кухня зъ сѣ нями; и при ней двѣ комори деревянные покрытие дра- нью -----	1
3	Амбаръ деревяній покрытій дравью -----	1
4	Конюшня обѣ девяти стойлахъ рубленая покрытая соломой и при ней амбарчикъ -----	1
5	Конюшня другая о шести стойлахъ покрыта соломой -----	1
6	Амбаръ одинъ длины семи сажень покрыт соломой -----	1
7	Людникъ покрыть соломой -----	1
8 и 9	Погребокъ два деревяныхъ -----	2
10	При домѣ садъ родящихъ деревь и огородъ окружностию на двѣ стѣ пятьдесятъ сажень -----	1
11	Противъ дому берегъ [...]*	1
12	При дворѣ неподалече винокурня о четырехъ котлахъ рабочихъ ру- бленая: новая под дравью крышкою зъ двома колодязями, и при ней садъ, и там же сарай [...]*** вѣ 20 сажень деревяной покрыть соломой -----	1 //
7 зв.	и особо сарай другой длиною вѣ 15 саженей амбаръ для хлѣ ба одинъ -----	1
	вина в сей винокурнѣ викуривается вѣ годъ 700 вѣ деръ, которое продается на шинокъ, достатокъ расходится вѣ домѣ .	1

* Не розшифровано.

** Не розшифровано.

8	13	Противъ жилого двора огородъ большой зъ садомъ родящихъ деревь вокругъ 320 саженой -----	1
		На ономъ гумно о двоухъ рѣбленихъ клуняхъ -----	2
	14	И три посполитскіе хати, въ которыхъ мужеска пола душъ, въ одной	
	15	-----	4
	16	въ другой хатѣ -----	3
	17	въ третьей хатѣ -----	6
		При жилломъ домѣ служителей и зъ волнихъ людей десять мужеска полу -----	10
	18	въ самомъ городѣ Менѣ шинковой домъ в немъ -----	3
	19	Близъ церкви шинковой дворъ в ономъ двѣ хати людей в онихъ -----	6
	20	Тамъ же въ городѣ три шинковіе пустіе мѣ ста --	3
	21	Предъ башнею и предъ дворомъ моимъ жилимъ три мѣ ста для кузницъ -----	3
	22	Огородъ Гречуховскій на немъ три хати с коморами въ нихъ мужеска полу людей -----	9
	23	Огородъ шевцовскій на немъ одна хата в ней -----	2
	24	Близъ сего огорода по улице Бабириной в немъ хата и людей в оной -----	5
	25	Огородъ Асауленковъ на немъ хата в оной душъ -----	2
	26	Огородъ поповичевскій зъ садомъ -----	1
	27	Огородъ Пулковскій при вьездѣ въ Макошинъ -----	1
	28	Мелница въ тренная об одномъ колѣ -----	1
	29	[Е]зовъ рыболовнихъ по рекѣ Менѣ въ урочищѣ Остречи ; гдѣ оба берега реки для состройки плотины универсалніе мои : двадцать пять -----	25
	30	Озера въ лузѣ за Максаками тры, Котбище, Погребци и Лотховата да половина Речища -----	3 //
	31	Лесовъ четири съ хуторами и съ нокосами 1 ^й за Кисѣ лѣ вкою за болотомъ. 2. за Домашлиномъ зъ сѣ нокосомъ и пахотнимъ полемъ. 3. въ лѣ скахъ менскихъ, а 4. в острови за Десною. Въ онихъ хуторъ мужеска полу людей -----	9
	32	При хуторѣ за Киселевкою и Домошлиномъ сѣ нокосу на 25 скирдовъ. Скирда по 25 возовъ лѣ съ дровяной и на строеніе годно- го совокупа все вмѣ стѣ будетъ как бы верстъ на востъ мѣ	
	33	Сѣ нокосъ в острови за Десною зъ рощею и лозею на 300 возовъ -----	300
	34	Сѣ нокосъ Иншаковский на сто возовъ -----	100
	35	Сѣ нокосъ у озера Писочной на сто возовъ -----	100
	36	Сѣ нокосъ Раковскій на сто возовъ -----	100
	37	Сѣ нокосъ Нестеровскій на десять -----	10
	38	Въ Сперши на сто возовъ -----	100
	39	Зъ вишеписанныхъ лѣ совъ что за Киселіовкою пасѣ ки въ ней стояковъ пчель -----	300
	40	Гребля пустая за селомъ Домошлиномъ за лѣ сомъ -- Въ селѣ Домошлинѣ	1
	41	Дворъ посполитской с огородомъ и хатою в оной душъ В селѣ Бабѣ	3

8 зв.	42	Огородъ съ хатою Батова въ ней людей мужеска полу -----	2
	43	Огородъ съ трема хатами и шинкомъ в них людей -----	10
	44	Огородъ Бѣ ликовскій с хатою в ней душъ -----	2
	45	Огородъ Брухновскій съ хатою въ ней душъ -----	2
		Поля пахатного въ менских дачах	
		въ смену подъ Нагорновскій хуторъ въ менскихъ дачах	[...]*
	46	Нива въ Остречи надъ рекою <i>отческая</i> на 15 дней зъ берегомъ и при ней Опришковская на три дни -----	18
	47	Три нивы Находчинскіе тамъ же мои наслѣдніе одна над дорогою другая га горѣ третья въ низъ за горою есть три на шестнадцать дней -----	16
	48	Бурковская на -----	5
	49	Ведля перекрестной дороги Павликовская на -----	3
	50	Опришковская на -----	3
	51	Маляровскихъ двѣ на три дни -----	3
	52	Дудчинская зъ долиною на шесть день -----	6
	53	<i>Отческая</i> на <i>дорожки</i> нагорновской на десять -----	10
	54	Что противъ оной на два -----	2 //
	55	Между лугомъ на четырнадцать день -----	14
	56	Рубановская на три с половиною дня -----	3½
	57	Въ урочищи Познакъ на -----	5
	58	Гуриновская за долиною и могилою на пятнадцать -----	15
	59	Въ лозахъ нива на -----	6
	60	Мачулского нива на восьмъ мѣ -----	8
	61	Подсѣчинская на сѣмъ день -----	7
	62	На лавской дорожки -----	2
	63	в Остречи Калачниковская на одинъ день -----	1
	64	У ставка Гуриновского хутора на -----	10
		Въ другой смѣнѣ подъ Макошинъ и Максаки	
	65	въ Юрковой могилы на -----	8
	66	На Бороховщины круглая на -----	8
	67	Оковатинская на три -----	3
	68	Брухновская зъ могилами на шесть -----	6
	69	Писановская на -----	3
	70	Павликовская на -----	3
	71	Аврамовская на -----	1½
	72	На Бороховщинѣ на восьмъ мѣ -----	8
	73	Байстручанская на четири дни -----	4
	74	За Макошинскимъ поворотомъ клинъ -----	5
	75	На Куковицкой дороги на -----	5
	76	Брухновская къ куковицкой змѣнѣ на -----	6
	77	Захариевичевская что на максаковскомъ шляху на -----	6
	78	На Бороховщинѣ Маляровской на -----	8

* Не розшифровано

9	79	Находчинского поля двѣ ниви на -----	8
	80	Хазановская на три дни -----	3
	81	Конодѣ евская на четири -----	4
	82	Гуриновская въ Бабки на три -----	3
	83	Въ лѣ скахъ Хазановская на шесть ----- Въ третьей смѣ нѣ за великій мостъ	6
	84	На Березинской дороги у ровчака на сѣ мѣ -----	7
	85	Маляровская въ Сперши на вошѣ мѣ -----	8
	86	Въ Сперши <i>отческая</i> на вошѣ мѣ -----	8
	87	Въ величковской руцы называемая батковская на -----	8
	88	Въ бабской руцѣ Захаріевичевская <i>отческая</i> на шесть	6
	89	За Емцевимъ огородомъ на три -----	3
	90	Въ Иржавця Брухновская на три -----	3
	91	Въ урочищи Купища на восемь -----	8
	92	Подъ Даниловкою близъ мельницы на девять -----	9
	93	Въ Иржавци Гуриновская на четири -----	4 //
	94	Довгенная близъ зеленой могилѣ на три -----	3
	95	Находчинского поля три нивы на вошѣ мѣ день -----	8
	96	Въ бабской сминѣ красіоновская на десять день -----	10
	97	Въ величковской иляшовская на -----	4
		Итого во всѣхъ зминахъ поля дней -----	323
		Сѣнокосу возовъ -----	1785
	98	Ставокъ рыболовній называемій Сидоровка подъ валомъ въ Мене находяційся мои наслѣдній <i>отческій</i>	1
	99	На гребли менской Ставидло о двухъ [...]*	
	100	Близъ деревни Максаковъ надъ речкою Десною и озеромъ Отокою пустая земля бывшая нѣкогда подъ лѣсом <i>отцу</i> моему жалованная универсаломъ водою въ вешнее время покрываемая и къ паханью неудобная окружностью какъ би верстъ на три -----	3
	101	при вездѣ зъ Мены въ Бабу между улицами на углу мѣсто пустое небольшее толко для выстройки шинку способное мое <i>отцовское</i> -----	1
	102	Свѣрхъ више писанного принадлежитъ по наслѣдству и по крѣпос-тямъ въ завладѣніи находячихся земель сѣнокосныхъ у господина полкового обозного черниговского Ивана Игнатовича Сахновского в острови за Десною въ монастыря Спаскому Макса- ковскому лугу сѣнокосного на сѣмъ скирдовъ племянникомъ моимъ умершимъ Леонтиемъ Захаріевичемъ Павловскимъ заставленного.	
	103	За селомъ Хвесковкою сѣнокосной земли зъ гаемъ березовимъ и ло- зами зъ болотомъ надъ речкою Меною лежацій Куть именуемій на двѣстѣ возовъ имъ же племянникомъ моимъ ему жъ заставленный. При домѣ	
		Скота рогатого воловъ рабочихъ -----	30
		Молодняку -----	26

* Текст утрачено.

Коровъ пятнадцать -----	15
Кобиль матокъ -----	8
Робочихъ лошадей -----	18
Лошаты молодихъ -----	9
Овецъ -----	90
Барановъ -----	8 //

9 зв. Вигоннихъ земель при местечки Менѣ не имеется а пастба производится скота на толочныхъ землях. На вышеписанные земли, мельницу к займу плотины лѣси и посполитскіе двори и островъ, такъ же пустую подъ Максаками землю прилагается при семь въ копіяхъ универсали отцу моему даніе и крѣпостей *отческихъ* 34 а мнѣ данныхъ 22. Подлинніе *ж* универсали Захаріємъ достались ему, и где оныя утерались за умертвіемъ его и потомства его мнѣ неизвестно. А мнѣ достались только копіи оныхъ сотеннымъ менскимъ урядомъ 1719 года завѣренныя, с которыхъ универсаловъ [...]» прошу снять копіи и мнѣ возвратитъ подлинныя обратно, которыхъ всѣхъ подлинныхъ крѣпостей 59 а универсаловъ 4.

К сей вѣдомости асаулъ полковій чернѣговскій Василий Павловскій подписался.

1799 года ноября 1 дня за силу определения повѣтового земскаго писаря Захара Павловского состоявшогося, сия вѣдомость въ книгу того суда земскихъ крѣпостей на сей 1799 годъ заверенную подъ № 156 м на страницахъ 438 м, 439, 440, 441, 442, 443, 444 м вписанно.

Надсмотрщикъ крѣпостныхъ дѣлъ Яковъ Ляшковъ. //

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 86, оп. 3, спр. № 6, арк. 7 – 9 зв.

2. ДАЧО, ф. 674, оп. 3, спр. 112, арк. 7 – 9 зв.

3. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 504, арк. 461 – 488.

4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 51, оп. 3, спр. 18824.

5. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, кн. 22, 762 арк.

6. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, кн. 23, 930 арк.

7. ЦДІАУК, ф. 108, оп. 2, спр. 33, 215 арк.

8. Багалея Д. Генеральная опись Малороссии / Д. Багалея // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 402-432.

9. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Наукова думка. – 1986. – 264 с.

10. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

11. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 185 с.

12. Герасименко Н.О. Народна метрологія Лівобережної України XVIII ст. / Н.О. Герасименко // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1989. – № 2. – С. 43-50.

13. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2 т. / В.В. Кривошея. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т. I. – 516 с.

14. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2 т. / В.В. Кривошея. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т. II. – 508 с.

15. Кулаковський В.М. Класове розшарування населення Лівобережної України у XVIII ст. / В.М. Кулаковський // УІЖ. – 1980. – № 9. – С. 87.

* Не розшифровано

16. Лепенко Н.О. Генеральный опис 1765 – 1769 pp. – джерело для вивчення земельних мір Лівобережної України / Н.О. Лепенко // УІЖ. – 1983. – № 2. – С. 134-137.
17. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII століття / М.А. Литвиненко. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1970. – 204 с.
18. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г.А. Максимович. – Нежин: Типо-Литографія насл. В.К. Меленевского, 1913. – Т. 1. – 402 с.
19. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. / Д. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1896. – Т. 8. – С. 63-244.
20. Путро О.І. Генеральный опис 1765 – 1769 pp. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1983. – № 2. – С. 143-147.
21. Сердюк І.О. Генеральный опис Лівобережної України 1765-1769 pp.: виміри локальної демографічної історії / І.О. Сердюк // Наукові записки. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 407-416.
22. Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України / О.Ф. Сидоренко. – К.: Наукова думка, 1975. – 159 с.
23. Федоренко П.К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи / П.К. Федоренко // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1915. – Вып. 12. – С. 81-155.
24. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / [за ред. А.В. Кудрицького].

Казимиров Дмитрий

Владения черниговского

полкового есаула Василия Павловского в Менской сотне

В публикации обнародована ведомость о владениях черниговского полкового есаула Василия Павловского, подаваемая в комиссию по проведению Генеральной описи в Черниговском полку. Приводится информация о жилой и хозяйственной застройке поместья Павловского, анализируются данные о дворах подданных крестьян и подсоседков, количестве и площади пахотных земель, сенокосах, озерах, мельницах и другой собственности, принадлежащей старшине в Мене и селах Менской сотни.

Ключевые слова: Генеральная опись, Черниговский полк, Менская сотня, Василий Павловский, черниговский полковой есаул.

Kazimirov Dmytro

Possession of Chernihiv

Regiment Captain Vasyl Pavlovsky in Mena hundred

The publication released a statement about the possession of Chernihiv Regiment Captain Vasyl Pavlovsky, submitted to the Commission for the General Census in the Chernihiv Regiment. Information about home and economy building of Pavlovsky's estates, analyzes data about yards of the peasants and neighbors, the number and area of arable lands, hayfields, lakes, mills and other property belonging to the Regiment Captain in Mena and villages of Mena hundred.

Key words: General Census, Chernihiv Regiment, Mena hundred, Vasyl Pavlovsky, Chernihiv Regiment captain.

РОЗВІДКИ

УДК 94(477.51) «1906/1917»

Олександр Герасимчук

●

ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ НА КАЗЕННИХ ЗЕМЛЯХ ЧЕРНІГІВЩИНИ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906–1917 рр.)

У статті висвітлюється процес реалізації столипінської аграрної реформи на Чернігівщині (1906–1917 рр.), зокрема розглядається здійснення землевпорядкування на казенних землях.

Ключові слова: Чернігівська губернія, аграрна реформа, община, казенні землі, землевпорядкування, хутір, відруб.

У другій половині XIX ст. життя селян Чернігівської губернії визначалося прийняттям акта про звільнення селянства від кріпацтва в 1861 р. Наділення кріпосних селян землею стало на Чернігівщині важливою подією, оскільки до скасування кріпосного права про землеволодіння в цієї категорії мешканців регіону мова не йшла. Після реформи 1861 р. селянське землекористування Чернігівської губернії збільшилося приблизно на 79 тис. дес. [1, с. 47].

Реформа надала селянам особисту свободу й право розпоряджатися своїм майном, купувати й продавати рухоме майно й нерухомість, займатися торгово-промисловою діяльністю. Однак звільнивши останніх від кріпосної залежності, реформа в низці регіонів зробила їх залежними від сільської общини. Землею наділялася община, яка розподіляла її між окремими господарствами, проводячи періодичні переділи; без згоди общини селянин не мав права продати або передати свою землю чи піти із села. Через общину певною мірою зберігалася й влада поміщика над селянством. Для селян община стала серйозним обмежувачем їхньої юридичної свободи [2, с. 83].

Отже, земельне законодавство 1861 р. не вирішило всіх селянських проблем, і вже з кінця 60-х років XIX ст. в суспільстві знову заговорили про появу нового «аграрного питання» й підготовку нових законопроектів. На думку і критиків реформи 1861 р., і селян, проблеми в аграрній сфері були обумовлені малоземеллям, що виникло через малі наділи, які отримали селяни від колишніх власників-поміщиків. Насправді ж, як виявилось в кінці століття, земельний голод був спричинений невідповідністю між обмеженою кількістю землі й зростаючим населенням [3, с. 4].

Нова земельна реформа, необхідність якої назрівала в суспільстві, була покликана розв'язати проблеми, породжені попередньою реформою 1861 р.: неефективне общинне землеволодіння, несумісне з інтенсивною системою землеробства, мало-земелля (унеможлиблювало використання основної на той час трипільної системи

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

землеробства), черезсмулля, дальнотериторія, вузькотериторія та численність земельних сервітутів, що перешкоджали ефективному використанню землі (наприклад, сервітути випасання худоби по парку та стерні), великий обсяг громадських пасовищ (використовувалися менш ефективно, ніж приватні) тощо [4, с. 3–13]. Аграрна реформа початку ХХ ст., що отримала назву «столипінської», була спрямована на ліквідацію цих недоліків у землекористуванні за допомогою сприяння виходу з общини, одноосібного та групового землепорядкування, заохочення купівлі та оренди казенних земель селянами, стимулювання переселення та інших заходів.

Проблема аграрного реформування початку ХХ ст. посідає одне з чільних місць серед наукових досліджень суспільно-політичного напрямку. Зміни в аграрній сфері, які пов'язують з ім'ям П. Столипіна, не могли не привернути до себе увагу численних дослідників, причому не тільки істориків, але й економістів. Зокрема, в останні роки до проблем селянського землеоблаштування початку ХХ ст. зверталися як вітчизняні [5], так і російські [6] дослідники. Землепорядкування на надільних землях у роки аграрної реформи на теренах Чернігівщини також розглядалося автором у попередніх публікаціях [7]. Однак столипінська земельна реформа була настільки багатогранним суспільно-економічним явищем, що інтерес дослідників аграрних відносин до нього не спадає. Зокрема, метою даної статті є висвітлення процесу перебігу й показ результатів землепорядкування в Чернігівській губернії на казенних землях, а також визначення особливостей його проведення в різних повітах.

За характером землеволодіння в Російській імперії на початку ХХ ст. розрізняли три основні категорії земель: а) селянські надільні землі; б) приватновласницькі землі; в) землі державні (казенні). Казенними землями називалися землі, право володіння й розпорядження якими належало державі. Вони поділялися на дві групи: 1) вільні казенні землі, по відношенню до яких держава здійснювала тільки право верховного нагляду та управління; вони не відчужувалися й не підлягали терміну давності; право користування ними надавалося окремим категоріям населення й регулювалося особливими законодавчими положеннями; 2) землі, які становили власність держави як юридичної особи; вони могли відчужуватися, мали термін давності й слугували засобом отримання доходу на користь держави (казенні лісові ділянки, казенні оброчні статті тощо) [8]. У державних земельних маєностях окремий статус мали володіння, що перебували в користуванні осіб царського дому й які становили їх сімейну власність (удільні, кабінетні, палацові землі) [9].

Землі першої категорії, тобто ті, по відношенню до яких держава здійснювала лише право верховного нагляду й управління, безпосереднього доходу казни не приносили й за право користування ними жодні платежі не бралися. Разом з тим ці землі слугували фондом, з якого держава за потреби могла землі продавати (так звана «ліквідація» казенних земель) або віддавати в оренду, з нього могли утворюватися нові казенні оброчні статті або відводитися земельні ділянки для різних державних потреб. Площа цих земель у масштабах імперії точно визначена не була, адже до них входили неозорі простори Сибіру й Далекого Сходу, калмицькі, казахські та середньоазіатські степи, частково зайняті, завойовані чи конфісковані. Окрім цього, до державних також відносилися частини церковних земель та так звані виморочні земельні маєності (землі померлих власників, які не мали спадкоємців) і, взагалі, усі землі, які не мали конкретного власника, вважалися державними [8]. Саме про цю категорію земель і піде мова в даній статті.

Враховуючи те, яка важлива роль у аграрній реформі початку ХХ ст. відводилася казенним землям, що виставлялися державою на продаж селянам, подамо статистику кількості цих земель у повітах Чернігівської губернії перед початком земельних перетворень (табл. 1) [10, с. 41].

Таблиця 1

Землі держави в повітах Чернігівської губернії в 1905 році

Повіти	У 1905 році		У 1877 році
	Усіх казенних (дес.).	Включно «незручних»	
Борзнянський	1 041	194	1 280
Глухівський	5 358	336	3 597
Городнянський	14 349	1 289	24 978
Козелецький	991	34	918
Конотопський	1 638	333	3 667
Кролевецький	7 535	312	14 088
Мглинський	64	6	4
Н.-Сіверський	1 951	208	5 363
Новозибківський	3 379	139	4 357
Ніжинський	600	104	94
Остерський	66 324	9 077	104 402
Сосницький	6 956	232	15 839
Стародубський	47	1	94
Суразький	1 158	19	15 238
Чернігівський	6 423	584	23 616
Усього по губернії	117 814	12 868	217 545

Дані табл. 1 свідчать, що землі казни загалом по Чернігівській губернії за 1877–1905 рр. зменшилися на 99 731 дес., або на 34,4 %, хоча в Ніжинському та Глухівському повітах площа земель цієї категорії зросла [10, с. 41].

4 березня 1906 р. було видано Указ про організацію землеустрою та утворення Комітету в землевпорядних справах, губернських і повітових землевпорядних комісій. На комісії було покладено сприяння селянам у купівлі земель за допомогою Селянського поземельного банку, оцінка, продаж та надання в оренду селянам казенних земель, заохочення переселення на казенні землі Азіатської Росії, покращення селянського землекористування. Із цією метою було заплановано заходи стосовно реформування системи підготовки землевпорядних кадрів, збільшення кількості землемірних училищ, здійснення технічного переозброєння землевпорядної служби [11, с. 28–29].

Вирішальне значення для остаточного зруйнування общини мав Указ Урядового Сенату від 9 листопада 1906 р. під назвою «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння й землекористування». Як правило, історики саме з цієї дати починають відлік столипінських аграрних перетворень. Однак незадовго до названого Указу було здійснено низку заходів, спрямованих на збільшення земельного фонду Селянського поземельного банку. Із цією метою було видано ще два документи: укази від 12 серпня 1906 р. – про передачу Селянському банку частини удільної землі та від 27 серпня 1906 р. – про передачу Банку для продажу селянам вільних казенних земель [12, с. 118; 13, с. 92]. Удільних земель на Чернігівщині на початку XX ст. вже не було, а казенні на той час налічували 117,8 тис. дес. (більше половини їх – 66,3 тис. дес. знаходилося в одному Остерському повіті, це були переважно лісові масиви) [10, с. 41]. Продаж казенних земель повинен був відбуватися за ціною, яка була нижча номінальної вартості на 20%. Уряд забороняв землевпорядним комісіям і Селянському банку передавати державні землі сільським люмпенам, які не мали інвентаря й робочої худоби [14, с. 111]. Важливе значення надавалося оренді казенних земель, яка була одним із

заходів щодо ліквідації малоземелля. Надання казенних земель в оренду селянам здійснювалося землевпорядними комісіями за певними встановленими правилами. Граничний строк оренди для селян було збільшено з 12 до 36 років, загалом уряд сприяв розвитку довгострокової оренди [15, с. 66].

Порядок здійснення землевпорядкування включав у себе наступні етапи:

1. Подання клопотання про здійснення землевпорядкування до повітової землевпорядної комісії.
2. Підготовка справи. Вона відбувалася після подачі заяви й здійснювалася землевпорядником на місці. Полягала у виявленні побажань населення, в обстеженнях місцевості й напрацюваннях основ майбутніх робіт.
3. Призначення справи до виконання. Підготовлену справу після розгляду повітовою землевпорядною комісією спрямовували до губернської землевпорядної комісії. Після схвалення справи губернською комісією її включали до плану робіт.
4. Виконання справи в натурі й розробка землевпорядного проекту: нанесення земель на план, відмежування земель, оцінка земельних угідь.
5. Представлення складеного проекту населенню, яке мало право його оскаржити. Землевпорядник міг сам внести зміни або скарга спрямовувалася до повітової землевпорядної комісії.
6. Затвердження проекту повітовою землевпорядною комісією.
7. Виконання проекту, суть якого полягала в тому, що землемір оголошував рішення губернської землевпорядної комісії щодо вступу проекту в силу й набуття кордонами ділянок статусу державного межування.

Такий складний порядок здійснення землевпорядних робіт гарантував владі постійний вплив на перебіг землевпорядкування [16, с. 74].

Хутори й відруби в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи створювалися на землях сільських громад, на землях Селянського поземельного банку й на казенних землях. Способи утворення одноосібних господарств у Чернігівській губернії й частка площ хуторів і відрубів, які були утворені цими способами в роки реалізації аграрних перетворень у 1906–1917 рр., показані на рис. 1 [17, с. 586–590].

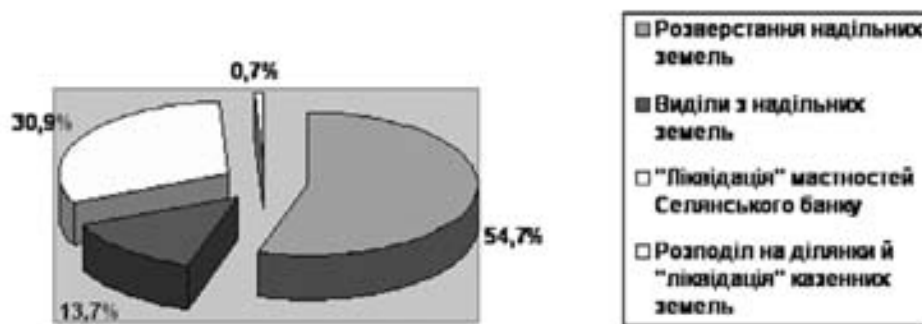

Рис. 1. Способи утворення одноосібних господарств у Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) (у відсотках до загальної земельної площі хуторів і відрубів).

Як бачимо з рис. 1, розподіл на ділянки казенних земель і їхнє відмежування («ліквідація») в роки столипінської аграрної реформи поширення в Чернігівській губернії не набули. Станом на 1 жовтня 1909 р. в губернії під хутори й відруби було продано лише 819 дес. казенної землі [18, к. 36]. До 1910 р. на Чернігівщині під хутори й відруби було продано 887 дес. державної землі. Виконання робіт по відмежуванню казенних земель на ділянки і їхнього продажу селянам в українських губерніях за 1907–1910 рр. покажемо в табл. 2 [19, с. 40–43].

Таблиця 2

**Розподіл на ділянки й продаж казенних земель в українських губерніях
у 1907–1910 рр.**

Назва губернії	Запродано (продано з відтермінуванням виплат)					Середня ціна де- сятини землі
	Хуторами й відрубками		Громадам і товариствам		Загальна площа	
	Покуп- ців	Пло- ща	Покуп- ців	Площа		
Волинська	17	118	118	21	139	131,67
Катеринославська	1 562	16 914	1 402	97	17 011	144,94
Київська	70	266	201	39	305	194,47
Подільська	100	440	840	109	549	222,53
Полтавська	11	76	494	1	77	138,85
Таврійська	2 019	44 351	538	114	44 465	117,03
Харківська	97	1 136	732	24	1 160	128,77
Херсонська	3 147	40 061	-	-	40 061	193,85
Чернігівська	83	887	807	15	902	64,09

Дані табл. 2 показують, що на початковому етапі реалізації столипінської аграрної реформи порівняно активно роботи по розподілу й продажу казенних земель відбувалися в степових регіонах південної України. У всіх інших губерніях землевпорядкування на казенних землях проходило повільно й у незначних масштабах. Об'єми таких робіт на Лівобережжі, Поліссі та Поділлі разом узяті були меншими за площею, ніж навіть на одній Катеринославщині, не кажучи вже про Таврію чи Херсонщину, де таких робіт проводилося найбільше в Україні.

За весь період здійснення аграрної реформи в Чернігівській губернії на казенних землях було створене всього 91 одноосібне господарство на площі 931 дес. в Ново-зибківському, Суразькому й Борзнянському повітах, що становило близько 0,7 % від загальної площі новостворених у регіоні хуторів і відрубів (по всій імперії цей показник теж був невисоким і становив 1,5%) [17, с. 586–587; 20, с. 102; 19, с. 41].

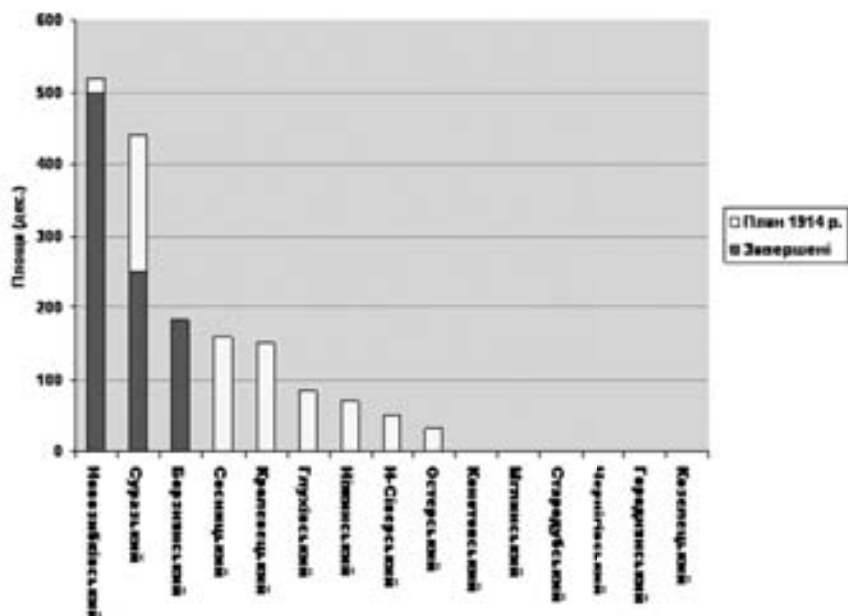

Рис. 2. Розподіл на ділянки й «ліквідація» казенних земель у повітах
Чернігівської губернії в 1907–1914 рр.

Зважаючи на остаточний результат, ми бачимо, що на Чернігівщині проведення цього виду робіт після 1910 р. суттєво загальмувалося й плани по їхньому виконанню систематично не виконувалися. Наприклад, на 1914 р. було заплановано «ліквідувати» 761 дес. казенних земель. Заплановані роботи виконані не були, й на 1915 рік такі види робіт уже навіть не вносили до плану через відсутність землемірів [21, с. 3–4]. Процес землевпорядкування на казенних землях у повітах Чернігівської губернії в 1907–1914 рр. показано на рис. 2 [17, с. 586–587; 22, арк. 58 зв.–60, 71].

Дані діаграми на рис. 2 красномовно засвідчують порівняно незначні об'єми землевпорядних робіт на казенних землях у повітах Чернігівської губернії за всі роки столипінської аграрної реформи. Особливістю цього виду робіт у повітах була наявність їх у Борзнянському повіті, де землевпорядні роботи на надільних землях не проводилися взагалі через відсутність тут общинного землеволодіння. Найбільших масштабів землевпорядкування на казенних землях досягло в двох північних повітах Чернігівщини – Новозибківському та Суразькому.

Поглянемо тепер, яке ж місце за кількістю створених одноосібних господарств на землях казни в роки столипінської аграрної реформи посідала Чернігівська губернія серед інших українських регіонів. Для оцінки масштабів землевпорядкування на казенних землях Чернігівщини наводимо в табл. 3 загальну кількість хуторів та відрубів в українських губерніях, створених за роки столипінської аграрної реформи, та кількість угод та площу хуторів і відрубів, створених в українських губерніях на казенних землях у 1907–1916 рр. [17, с. 586–587; 19, с. 40–43].

Таблиця 3

Кількість угод та площа хуторів та відрубів на казенних землях в українських губерніях станом на 01.01.1916 р.

Губернії	Відмежовано казенних земель для продажу на початок реформи (дес.)	Створено одноосібних господарств на землях казни		Загальна кількість власників новостворених хуторів і відрубів на всіх землях	Загальна площа новостворених хуторів і відрубів на всіх землях (дес.)
		Кількість угод	Площа (дес.)		
Волинська	391	95	484	37 419	293 656
Катеринославська	24 925	1 525	15 668	90 488	874 048
Київська	528	158	382	35 373	231 471
Подільська	638	106	470	11 254	95 265
Полтавська	451	51	465	50 122	303 343
Таврійська	55 131	2 862	58 100	42 578	614 295
Харківська	3 558	154	1 907	87 808	626 424
Херсонська	65 100	2 800	34 438	70 654	641 559
Чернігівська	1 336	91	931	14 587	137 777
По Україні	152 058	7 842	112 845	440 283	3 817 838

Дані табл. 3 свідчать, що за винятком трьох губерній Півдня України в роки столипінської аграрної реформи створення одноосібних господарств на казенних землях в інших українських губерніях, включно з Чернігівщиною, не набуло значних масштабів. Цьому є цілком логічне пояснення. Якщо в південних українських регіонах до казенних земель входили степові родючі простори, то на інших територіях у даній категорії земель переважали лісові масиви або так звані «незручні» землі, які були значно меншими за площею в порівнянні зі степовими, малопридатними для землеробства та й дороговартісними для селян з низькою купівельною здатністю. Селяни в цих місцевостях віддавали перевагу не купівлі казенних земель, а їхній оренді, яка була для них доступніша.

Таким чином, ми бачимо, що на Чернігівщині, окрім землевпорядкування на на-

дільних землях, у рамках здійснення столипінської аграрної реформи в губернії відбувався й процес здійснення землевпорядних робіт на державних (казенних) землях. Порівняно із землевпорядкуванням на надільних та банківських землях масштаби землевпорядних робіт на казенних землях Чернігівщини були значно меншими, що було спричинене комплексом природно-кліматичних, юридичних, соціально-економічних та психологічних чинників.

1. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. / В.М. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини / Чернігівське обласне відділення Географічного товариства України та ін. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – 116 с. – С. 45–50.
2. Экономическая история СССР: Учеб. для экон. вузов / [В.Т. Чунтулов, Н.С. Кривцова, А.В. Чунтулов, В.А. Тюшев]. – М.: Высшая школа, 1987. – 368 с.
3. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 3–19.
4. Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России / А.Д. Билимович. – К.: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, АО и изд. Дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1907. – 206 с.
5. Пилипенко В. Від експериментів до соціальної практики (П.А. Столипін і його реформа) / В. Пилипенко, В. Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 151–157; Шевченко В.М. Реформа П.А. Столыпина та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916 рр.) / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91–101; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.
6. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А. Давыдов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–73; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР. – 1963. – 600 с.; Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. / П.Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.; Комов Н. Российская модель землепользования и землеустройства / Николай Комов. – М.: Ин-тут оценки природных ресурсов, 2001. – 624 с.
7. Герасимчук О.М. Одноосібне землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.) / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 159–173; його ж. Групове землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 132–145.
8. Государственные земли [Електронний ресурс] // Финансовая ретрознциклопедия. – Режим доступу до сайту: <http://www.finance.sainfo.ru>.
9. ЭСБЕ / Имущество государственное [Електронний ресурс] // Электронный словарь Брокгауза и Ефрона. – Режим доступу до сайту: <http://www.ru.wikisource.org>.
10. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – С-Пб.: Тип-я М. Яковлева, 1906. – 60 с.
11. Земельна реформа в Україні / упор. Я.П. Конопада, І.І. Оржехівська; ред. Ю.Д. Білик. – К.: Урожай, 2001. – 47 с.
12. Волковинський В.М. П.А. Столипін: з життя та державної діяльності / В.М. Волковинський, Ю.А. Левенець // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 116–123.
13. Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк и столыпинская реформа (1906–1916 г.) / Н.А. Проскурякова // Имущественные отношения в Российской Федерации. – 2007. – № 5. – С. 91–98.
14. Бородай Ю.М. Кому быть владельцем земли / Ю.М. Бородай // Наш современник. – 1990. – № 3. – С. 102–119.

15. Будзілович І. Оренда землі в Україні (історико-правовий нарис) / І. Будзілович, А. Юрченко // Право України. – 1994. – № 10. – С. 63–67.
16. Комов Н. Российская модель землепользования и землеустройства / Николай Комов. – М.: Институт оценки природных ресурсов, 2001. – 624 с.
17. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.
18. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. КМФ-12, оп. 1, спр. 454, 38 к.
19. Землеустройство (1907–1911 г.). Обзор деятельности Землеустроительных комиссий со времени их открытия по 1 января 1911 года. С приложением статистических таблиц, планов и списков хуторов. – СПб.: Тип-я В. Киришбаума (отделение), 1911. – 150 с.
20. Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Приймак Олег Миколайович. – Запоріжжя, 2002. – 286 с.
21. План землеустроительных и гидротехнических при землеустройстве работ на полевой период 1915 года по Черниговской губернии. – Чернигов: Электро-Типография С.И. Цинберга, 1915. – 56 с.
22. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 430, 167 арк.

В статье освещается процесс реализации столыпинской аграрной реформы на Черниговщине (1906–1917 гг.), в частности рассматривается осуществление землеустройства на казенных землях.

Ключевые слова: Черниговская губерния, аграрная реформа, община, казенные земли, землеустройство, хутор, отруб.

In the article the process of Stolypin's agrarian reform implementation on Chernihiv region (1906–1917) is illuminated, namely realization of land managemental works on government lands is examined.

Government lands are lands, ownership and disposition of which belonged to the state. They were divided into two groups: 1) unoccupied lands in relation to which the state had only the right of supreme supervision and management; 2) lands that were the state property as a legal entity; they served as a means of generating income of the state. The lands of the first category could be sold or leased by the state. The state lands on Chernihiv region in the early twentieth century had 117,8 thousand des.

Government lands were sold at a price that was lower than the nominal value by 20 %. The government forbade transferring of state-owned lands by land managemental commissions and Peasant Bank to poor peasants, who had no inventory and working cattle. The importance attached to leasing of government lands.

Distribution of plots of state-owned lands and their sale in the Stolypin's agrarian reform period in Chernihiv province did not achieve success. For the entire period of reform implementation on Chernihiv region on state-owned lands were created only 91 sole farms on 931 des. in Novozybkiv, Surazh, Borzna districts, which accounted for about 0,7 % of the total area of the newly established farms and land cuts in the province (across the Empire, this figure was 1,5 %).

With the exception of three provinces of the South Ukraine in the Stolypin's agrarian reform period the creation of individual farms on state-owned lands in other Ukrainian provinces also did not acquire significant scale. If in the southern regions to state lands included steppe fertile lands, in other areas in this category were forests or «inconvenient» lands. These lands were significantly smaller in comparison to the steep lands, unsuitable for agriculture too and costly for farmers with low purchasing power. Farmers in these areas preferred renting of state-owned lands, which was available to them.

Key words: Chernihiv province, agrarian reform, community, government lands, land managemental works, farm, land cut

Людмила Касян

ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ У ДОСЛІДЖЕННІ КУЛЬТУРНО-ГРОМАДСЬКОЇ ТА ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ П. Г. ТИЧИНИ

У статті на прикладі документального масиву ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного розглянуто змістове наповнення та інформаційний потенціал аудіовізуальних документів як одного із джерел дослідження культурно-громадської, державницької та літературної діяльності українського поета П. Г. Тичини.

Ключові слова: П. Г. Тичина; аудіовізуальні документи; кіносюжет; фотодокумент; аудіозапис.

У січні 2016 р. Павлу Григоровичу Тичині виповнилося 125 років. І майже століття його постать і творчість перебувають в епіцентрі різноманітних дискусій і є предметом численних рефлексій. Критичні оцінки і метафоричні означення неодноразово коливалися між діаметрально протилежними точками: Тичина тільки співець «сонячних кларнетів» або тільки «вірний співець партії». Але дуже часто категорична однозначність і однополюсність несе викривлене уявлення про предмет дефініції, тим паче, коли мова йде про історичні персоналії, які жили й працювали в жорстких і жорстоких умовах ХХ століття, ситуації «заблокованості» української культури.

Сьогодні інтерес до Тичини не зменшується, бібліографічний перелік праць як вітчизняних, так і закордонних дослідників, присвячених П. Тичині, налічує не одну сотню позицій. З'являються синтетичні студії, які охоплюють поезію, прозу, публіцистику, музику, живопис митця (наприклад, [6]). Творчість поета вже не сприймається в одній тональності. З цього погляду дуже інформативною і показовою є вступна стаття до тому вибраного П. Тичини багатолітнього дослідника його творчості С. А. Гальченка із влучною і точною назвою «Між білим і чорним» [2]. Завдяки новим дослідженням та виданню незавершених, недрукованих творів змінюється й уявлення про творчість Тичини після 30-х рр. ХХ ст. Так, німецький дослідник Герберт Нойфельд вважає Тичину «поетом трагічним і по-своєму вірним собі у часи катастрофічного падіння духовних вартостей і гідності людини» [10, с. 176].

У коло дослідницьких інтересів поступово входить освітянська, культурницька, громадсько-політична діяльність митця [3; 4; 11–14; 15].

У різновидовому корпусі історичних джерел та комплексі наукової й біографічної літератури, що стосується життя і творчості П. Тичини, особливе місце посідають аудіовізуальні документи. Вони є «міцними цеглинами» у реконструкції об'єктивного й багатогранного образу митця, оскільки «як джерела інформації мають унікальні можливості достатньо повно передавати та відтворювати зображувальну, звукову, зображувально-звукову сторони певних подій, процесів, фактів, фіксувати їх у той момент, коли вони відбуваються <...>. Істотно збагачує палітру пізнання минулого

© Касян Людмила Григорівна – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

властива їм інформаційна ємність, специфічні засоби увічнення того, що відбувалося (мова, колір, жест, пластика, звук, здатність асоціювати ідеї та образи, переконливість почуттів, динаміка, масштаб охоплення подій), широта трансляції» [16, с. 32].

Узагальнене поняття аудіовізуальні документи включає три основні типи документів: фотодокументи, кінодокументи, фонодокументи [23, с. 20]. Професор В. Магідов пропонує розглядати кінофотофонодокументи як «гіперсистему», що містить зображальну, аудіовізуальну, звукову і знакову інформацію [8].

Використання фото- і кінодокументів як історичних джерел розширює, доповнює методичні можливості дослідників, допомагає виявляти невідомий фактаж, деталізувати й уточнювати відому за іншими документами інформацію. Це дозволяє науковцям [9; 17] говорити про «візуальний поворот» у різних сферах історичної науки.

Мета нашого дослідження – проаналізувати інформаційне наповнення аудіовізуальних документів як одного із джерел вивчення громадсько-політичної, культурницької та творчої діяльності П. Г. Тичини.

Масив аудіовізуальних документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, які так чи інакше стосуються постаті П. Г. Тичини, хронологічно окреслюється 1900-ми – 1980-ми роками ХХ ст. і налічує близько 445 одиниць обліку. До нього входять фотодокументи (220 од. обл.), кінодокументи (182 од. обл.), фонодокументи (43 од. обл.).

Найранішими документами в архівному зібранні є фотознімки. Це фотопортрети Павла Тичини, студента Чернігівської духовної семінарії (1908–1909 рр.), та фото поета під час навчання у Київському комерційному інституті (1913–1914 рр.).

Фотодокументам властива висока міра тотожності зображуваного репродукованій (інтерпретованій) реальності, вони несуть образне уявлення про особу, подію, явище. Візуальні фотообрази статичні. Вони, за висловом С. Зонтаг, дозволяють зупинити, пильно вгледітися в мить, «яка змивається потоками часу» [5]. Із зафіксованих на фото окремих миттєвостей і фактів вибудовується біографія особи і літопис епохи, вони допомагають конкретне вписати в загальне, а загальне розгледіти в окремій людській долі.

Фотодокументи зберігають інформацію про різні «часопросторові» періоди життя поета (чернігівський, київський (початку століття, довоєнний, післявоєнний), харківський), близьке, дружньо-приятельське, службове й офіційне оточення. Представлені дві категорії знімків: групові й портретні (у них автори намагалися через фотооб'єкти виразити особистісну суть поета, прагнули вловити і передати характерний мимовільний жест, погляд, випадковий рух, з яких постає нешаблонний цілісний образ героя, увиразнити його предметним оточенням).

Серед обох цих жанрових груп представлені як репортажні (інформаційні фото, події, ситуаційні фотографії), так і постановочні фотографії, «сконструйовані» за нормами і канонами того часу. Фотодокументи зафіксували поета за творчою працею, з друзями, родиною, на різних ювілейних урочистостях, зустрічах з українською та зарубіжною творчою інтелігенцією, конференціях, засіданнях АН УРСР, зборах, книжкових виставках, письменницьких з'їздах України та СРСР, на урядових засіданнях та заходах, під час роботи Верховної Ради УРСР та СРСР. Особливо цікавими є знімки 1945–1948 рр., які детально відтворюють діяльність Павла Тичини на посаді спочатку наркома, а потім міністра освіти (1943–1948 рр.): Тичина на післявоєнній відбудові сільських навчальних закладів, серед учнів, студентів та вчителів і т. п.

Кінодокументи завдяки синтезу різноманітних елементів (статичного і динамічного зображення, кольору, звуку, світла, музики і т. ін.) є найбільш інформаційно насиченим видом аудіовізуальних документів.

За змістовим наповненням серед них можна виділити два види: кінодокументи, які містять прижиттєву зйомку поета, та кінодокументи меморіального характеру, які здебільшого фіксують способи і форми коммеморації митця.

За способом організації екранного матеріалу і специфікою його подачі – це переважно подієво-хронікальна, кінолітописна документалістика, інформаційно-описова

кіноперіодика: сюжети із кіножурналу «Радянська Україна» та окремі кіносюжети вітчизняних кіностудій.

Джерелознавча цінність документальної зйомки полягає в синхронізації факту і його візуальної фіксації на плівку. Кінохроніка несе оприявлену й приховану характеристику епохи й особи у суспільному контексті.

У кінодокументах, основу яких становить прижиттєва зйомка П. Тичини, відбилась напружена і надзвичайно інтенсивна зовнішньо-подієва канва діяльності поета, його вимушено-добровільна соціальна заангажованість. Окрім візуальної «артикуляції» офіційних подій і фактів, на кадрах кіноплівки раз по раз виринають почуття й емоції поета, поведінкові особливості в різних умовах і ситуаціях.

За характером діяльності П. Тичини прижиттєву кінохроніку можна поділити на три групи: 1) кіносюжети, присвячені громадсько-політичній, державницькій роботі поета; 2) фіксація культурно-громадської, наукової діяльності; 3) кіносюжети, які стосуються творчої праці.

До першої групи належать кінодокументи, які висвітлюють діяльність П. Тичини на посаді міністра освіти УРСР: численні виступи перед освітянами, участь у роботі республіканських учнівських олімпіад, виступи з доповідями про стан освітньої галузі на сесіях Верховної Ради та засіданнях уряду і т. п. (наприклад, сюжети «Зустріч із освітянами Західної України у Львові» з кіножурналу «Радянська Україна» № 6, за лютий 1945 р. (архівний номер (одиниця обліку) – од. обл. 205), «Виступ міністра освіти УРСР П. Г. Тичини на VIII сесії Верховної Ради УРСР» з кіножурналу «Радянська Україна» № 44, 1946 р. (од. обл. 329) *(далі в тексті зазначаємо лише архівний номер кінодокумента – одиницю обліку. – Л. К.)*; на посадах Голови Верховної Ради УРСР (1953–1959 рр.); заступника Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР (1954–1962 рр.), депутатську діяльність (П. Тичина в 1938–1967 рр. – депутат Верховної Ради УРСР I–VIII скликань, 1946–1962 рр. – депутат Верховної Ради СРСР I–V скликань); виступи на сесіях Верховної Ради УРСР, під час зустрічей з іноземними делегаціями та окремими діячами, участь у роботі комісії Верховної Ради, під час державних заходів різного рівня, зустрічей з виборцями *(наприклад, од. обл. 263, 2909, 382, 396, 445, 1174, 1139, 2260, 2285, 2909, 2312, 2386)*).

Культурно-громадська та наукова діяльність митця представлена сюжетами, які зафіксували виступи П. Тичини на сесіях АН УРСР, пленумах Спілки письменників України, ювілейних вечорах, присвячених класикам української та світової літератур (Т. Шевченку, І. Франку, А. Міцкевичу, М. Рильському, М. Бажану, Р. Тагору, А. Чехову, О. Пушкіну, Д. Гурамішвілі), декадах української літератури в Москві, Мінську, тижнях літератури колишніх радянських республік в Україні (вірменської, білоруської, таджицької), засіданнях творчих спілок та громадських організацій *(наприклад, од. обл. 151, 594, 620, 635, 2108, 2264, 2431, 2424, 2323, 2390, 3415, 3428, 3591, 1000, 1042, 1055)*.

Третя група кінодокументів відтворює виконання П. Тичиною власних творів. Цей кіноматеріал синтезує зображувальну, знакову та звукову інформацію і може бути цікавим для дослідників як з погляду вивчення фактів творчості поета, так і з погляду характеристики психоемоційного стану автора та слухачької рецепції. Кіноплівка зберегла авторське виконання поезій не тільки на офіційних заходах, присвячених «червоним датам» чи ювілеям, таким як чергова річниця народження вождя пролетаріату, а і в камерних умовах власного робочого кабінету *(наприклад, од. обл. 1003, 776, 2099, 2306, 2309, 2134, 5358, 8191)*.

Кінодокументи меморіального характеру *(наприклад, од. обл. 3791, 5512, 6016, 9097, 8317, 4836, 11099)* містять інформацію про похорон П. Тичини, траурний мітинг на Байковому цвинтарі, встановлення меморіальних дощок, пов'язаних із життям та діяльністю поета (в Києві, Уфі, Чернігові), про відтворення меморіальної родинної садиби поета та створення музею в селі Піски Бобровицького району Чернігівської області, вшанування пам'яті та відзначення ювілеїв митця.

Постать П. Тичини представлена не лише в кінолітописній документалістиці, але і в кінопубліцистиці. У ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного зберігаються

чотири документальні стрічки, фільми-портрети, присвячені поету: «Слово про поета» (1961 р.), «Павло Григорович Тичина» (1968 р.), «Павло Тичина» (1981 р.), «Прекрасне – явись!» (1988 р.).

Кінопродукція є своєрідним інструментом формування масових соціальних образів і водночас засобом репрезентації цих образів. Тому зазначені стрічки не лише несуть інформацію про П. Тичину, але й виступають історичним джерелом для дослідження формування соціального образу поета, історії сприймання П. Тичини-поета, науковця, громадського діяча.

Як будівельний матеріал для створення документального образу митця у кіно-публіцистиці використовуються численні фотодокументи (портретні, подієві, видові знімки П. Тичини) та хронікальні кінокадри, оскільки «кінофакт багатозначний» і легко піддається подальшому використанню в публіцистичній і навіть образній конструкції» [1, с. 108].

Стрічка «Слово про поета» («Укркінохроніка», режисер М. Юдін) (од. обл. 2407) присвячена сімдесятиріччю від дня народження П. Г. Тичини. Кінооповідь продукує образ Тичини – канонізованого «співця партії, співця нового життя» [20]. Візуальну основу фільму становить хронікальна зйомка урочистого ювілейного вшанування поета з вітаннями «партійно-номенклатурного офіціозу» та стандартизовані агітаційні кадри (Тичина серед піонерів, на заводі, розмовляє з двічі Героєм Соціалістичної Праці С. Виштак), які мають ілюструвати тезу про «тісний зв'язок поета з народом, з людьми, про яких він пише, яким віддає полум'я свого таланту» [20]. І візуальний, і вербальний (закадровий дикторський коментар) складники покликані сфокусувати увагу глядача на калейдоскопі мікроподій на екрані, «вмонтувати» у свідомості глядача діяльність і творчість поета в загальну ідеологічну канву. Таким чином повністю нівелюється сприйняття героя як особистості, витісняється інтенція глядацького сприймання до проявів реального життя із якимись побутовими деталями, спостереженнями, щирими словами і роздумами.

Фільм «Павло Григорович Тичина» («Укркінохроніка», режисер Г. Гончарова) (од. обл. 4320) вийшов через рік після смерті поета на останніх, вже ледь чутних акордах хрущовської відлиги. Смерть принесла часткове звільнення образу «репресованого визнанням» [18] поета від тоталітарних догм, спорадично, «крапельно», як відлуння недавнього суспільного потепління, вводилася інформація, яка раніше була незручною чи якось могла зашкодити поету. Автори стрічки прагнули створити, по можливості, об'ємний соціально-психологічний портрет митця і суспільного діяча, портрет живої людини, а не лише залаковану й формалізовану датами й заслугами постать. Було ретельно візуалізовано біографію П. Тичини, залучено масив фотодокументів дитячих і юнацьких років, фото родини й друзів юності, деталізовано чернігівський період життя, показано рисунки поета, його автопортрет, введено окремі фото, які задокументували мандрівку П. Тичини Україною разом із хоровою капеллою К. Стеценка, світлини воєнних і перших повоєнних років. Численні й різноманітні кадри кінохроніки (виступи поета на засіданнях Верховної Ради, зустрічах із виборцями, читачами, творчою молоддю, діячами культури, Тичина за працею в робочому кабінеті, читає власні твори, слухає музику), використані у стрічці, доповнюють фотодокументи й створюють звукозоровий динамічний портрет, передають риси зовнішності, міміку, характерні жести, особливості поведінки, ходи, одягу та ін. П. Тичина постає перед глядачем різним: офіційним, ліричним, емоційним, замисленим. Важливим елементом в архітектоніці стрічки є короткі інтерв'ю-спогади людей, які спілкувалися, співпрацювали, приятелювали, зустрічалися з поетом: дружини Л. Тичини-Папарук, письменників-колег по державно-громадській роботі (М. Бажана, О. Гончара), представників молодшого покоління літераторів (Д. Павличка, Д. Білоуса), художників В. Касіяна, М. Саряна, композитора А. Філіпенка, землячки П. Тичини, жительки с. Піски Л. Дайнеко. Хтось згадує якийсь конкретний епізод чи подію, хтось розповідає про своє відчуття Тичини, враження від його особистості: «Зустрічі з Тичиною запам'ятовувались назавжди. В цій людині жив постійний потяг до оновлення. Молодість – це була його перша прикмета. То я маю на увазі і люд-

ське, і творче його обличчя. Другою прикметою Павла Григоровича була лагідність, ніжність, помножена на безконечну вихованість і ерудицію. Мабуть, нема у нас зараз людини, яка б могла поєднувати лагідність і ніжність, і дуже високу мудрість. Ну й третя його ознака – це зацікавленість буквально всіма справами, він хотів знати все» [21]; «Красивый на внешность, мягкий такой человек» [21]. З цих живих оповідей, переконливих мікрообразів П. Тичини вибудовується багатовимірний, «людський і людяний» образ митця, обрамлений особистісним, приватним контекстом.

До дев'яносторіччя поета 1981 року режисером М. Лінійчук була зроблена нова редакція стрічки «Павло Григорович Тичина». Фільм вийшов під назвою «Павло Тичина» (од. обл. 8869). Візуальний ряд в основному було збережено, додано нову інформацію про створений 1979 р. та відкритий для відвідувачів 1980 р. Літературно-меморіальний музей-квартиру П. Г. Тичини в м. Києві. Але скорочено окремі спогади про поета, зокрема спогади дружини про історію написання поезії «Я стверджуюсь...», «посилені і правильно поставлені» ідеологічні акценти. Наголос ставиться на тому, що вся творчість і діяльність Тичини підпорядкована виключно компартійній ідеології, і нині його поезія продовжує бути дієвою зброєю проти світового імперіалізму. На зображальному рівні ця теза підкріплюється «ідеологічно витриманими» хронікальними кадрами на зразок мітингів протесту проти американської агресії у В'єтнамі і т. п. Тобто знову робиться спроба ідеологічного лакування образу П. Тичини.

Фільм «Прекрасне – явьсь!» («Київнаукфільм», режисер Л. Анічкін) (од. обл. 11146) – одна з перших стрічок початку горбачовських реформ, періоду гласності й перебудови, зокрема початку процесу ослаблення цензури й існуючих у радянському суспільстві численних інформаційних табу. Частково ці суспільні явища вплинули на композицію і художньо-образну структуру фільму. Автори фільму через медіатекст як своєрідну форму комунікативної взаємодії з глядачем репродукують невідому, цензуровану поезію митця, прагнуть відкрити широкій аудиторії неординарну, багатогранну творчість П. Тичини, висвітлити замовчувані, викривлені факти його творчої біографії: «Поет складний, прекрасний, незвичний, незвичайний. Тож давайте подивимося на світ очима П. Тичини» [22]. «Кінотвір <...> не монолітне ціле, а надскладний ансамбль елементів» [7]. Фільмова фактура включає два головні складники: візуальний (споглядально-рецептивний) і вербальний (понятійно-мовний). Якщо в попередньо згадуваних стрічках вербальний складник доповнював візуальний, виступав його коментарем, то у фільмі Л. Анікіна домінує саме вербальний. Він є змістовим ядром. Кінооповідь будується за хронологічним принципом, висвітлює біографію та віхи творчості П. Тичини в історичному контексті епохи (розглянуто «проекції»: Тичина і національне відродження 1917 р., Тичина і голодомор в Україні 1932–1933 рр., Тичина і сталінські репресії та ін.). Містить біографічно-літературознавчий коментар письменника, дослідника життя і творчості митця С. Тельнюка, ранню лірику поета, поезії, які вважалися контрреволюційними і антирадянськими, твори Тичини, що зазнали цензурного втручання, пісні сучасних українських виконавців на слова Тичини. Фактично цей наратив «впаковано» у фільм. Нова інформація про поета, організована у вигляді тексту-сценарію, «розархівовується» засобами кінозображення» [19]. Підпорядкований вербальний складовий візуальний ряд містить різні історичні документи, фотографії Тичини та інших персоналій, кадри кінохроніки, натурної зйомки, які топографічно точно відтворили місця перебування митця, візуально посилюють емоційний вплив поезії, яка звучить у кадрі.

Аудіозаписи із виступами П. Тичини є не тільки одним із джерел інформації про участь митця в тих чи інших подіях, важливими документами епохи, а й засобом фіксації його мовлення, що є цінним матеріалом для характеристики особистості. За формою організації записаного матеріалу в фонотеці ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного присутні хронікальні записи подій, виступи, інтерв'ю, участь у радіопрограмах; за місцем запису – студійні, позастудійні та трансляційні записи. Серед фонодокументів можна виділити три змістові групи:

а) виступи П. Тичини на з'їздах письменників УРСР (наприклад, вступне слово на з'їзді письменників УРСР, 16 листопада 1966 р. (*в дужках зазначаємо архівний*

номер фонодокумента – одиницю обліку і одиницю зберігання. – **Л. К.**) од. зб. М-6588, од. обл. 18136);

б) розповіді та спогади про українських і зарубіжних митців, виступи на творчих і ювілейних вечорах (наприклад, спогади про друга з юнацьких років, композитора Г. Верьовку (од. зб. М-6005, од. обл. 18119; од. зб. М-9827, од. обл. 22801), М. Коцюбинського (од. зб. М-9864, од. обл. 22859), доповідь про творчість грузинського поета Шота Руставелі (од. зб. М-7247, од. обл. 18497), виступ на вечорі, присвяченому 110-річчю з дня народження І. Франка (од. зб. М-6076, од. обл. 18127). Збережено також записи П. Тичини про Т. Шевченка, Лесю Українку, М. Рильського, І. Паторжинського, В. Косенка, А. Міцкевича, Р. Тагора та ін.;

в) авторське читання власних творів (різних художньо й «ідеологічно»), розповідь про творчі здобутки і плани: «Розкажи, розкажи мені поле» (од. зб. КД-93, од. обл. 708), «Мій травню золотий» (од. зб. КД-93, од. обл. 710), «В час вечірнього розмаю» (од. зб. М-23360, од. обл. 10307), «Партію славить народ український» (од. зб. М-7954, од. обл. 19521), «Партія веде» (од. зб. М-11131, од. обл. 25121), виступи у передачах «Писати тільки правду» (1967 р., од. зб. М-6081, од. обл. 18142), «Лауреати Шевченківської премії» (1962 р., од. зб. М-7391, од. обл. 18541) та ін.

Огляд аудіовізуальних документів із зібрання ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного свідчить, що вони мають незаперечний інформаційний потенціал у дослідженні громадсько-державницької, літературно-культурницької діяльності П. Тичини, посідають важливе місце серед інших джерел, покликаних реконструювати повну і цілісну творчо-діяльнісну біографію митця, заповнити численні лакуни та зберегти у культурній пам'яті багатовимірний і далеко неоднозначний образ поета.

1. Беляев И. К. Спектакль документов: Откровения телевидения / Игорь Константинович Беляев. – М.: ЗАО «Издательский дом Гелиос», 2005. – 303 с.

2. Гальченко С. Між білим і чорним / С. Гальченко // Золотий годин: вибр. твори / П. Г. Тичина; вступ. ст., упоряд. та прим. С. А. Гальченка. – К.: Крилиця, 2008. – 606 с.

3. Даниш Л. В. Невідомі аспекти громадсько-політичної діяльності П. Тичини та їх вплив на формування молодих українських митців ХХ ст. / Л. В. Даниш // Література та культура Полісся. – Вип. 49 / [відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 146–155.

4. Даниш Л. В. Роль П. Тичини в суспільному житті та культурному розвитку України / Л. В. Даниш // Література та культура Полісся. – Вип. 51 / [відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 166 – 181.

5. Зонтаг С. О фотографии / Сьюзен Зонтаг // Избранные эссе 1960–70-х годов. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2012. – С. 38–254.

6. Косінова О. Музичні жанри у творчості Павла Тичини / О. Косінова // Літературознавчі студії. – 2013. – Вип. 39 (2). – С. 41–51.

7. Куренной В. Философия фильма: упражнения в анализе / В. Куренной. – М.: Новое литературное обозрение, 2009. – 232 с.

8. Магидов В. М. Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания / В. М. Магидов. – М.: РГГУ, 2005. – 394 с.

9. Мазур Л. Н. «Визуальный поворот» в исторической науке на рубеже XX–XXI вв.: в поисках новых методов исследования / Л. Н. Мазур. – Режим доступу – http://ivid.usoz.ru/publ/larpo_150/mazur_ld/16-1-0-144. – Назва з екрану.

10. Нойфельд Г. Поет жорстокого віку: до 120-річчя до дня народження П. Тичини / Г. Нойфельд // Березіль. – 2011. – N 1/2. – С. 174–185.

11. Павленко М. Листування П. Тичини зі школярами і вчителями / М. Павленко // Рідна школа. – 2000. – №7. – С. 8–12.

12. Павленко М. Освітнянський плуг Павла Тичини: Штрихи до педагогічної діяльності поета / М. Павленко // Рідна школа. – 2001. – №1. – С.70–73.

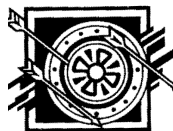
13. Павленко М. Павло Тичина – міністр освіти / Марина Павленко // Освіта України. – 2001. – №5 (233). – С. 6.
14. Павленко М. Педагогічна діяльність Павла Тичини / М. Павленко // Наука і сучасність: Зб. наук. праць Національного пед. університету ім. М. П. Драгоманова. Випуск І. – К.: Логос, 2000. – С. 69 – 76.
15. Присяжнюк К. Освітній подвиг П. Тичини / Катерина Присяжнюк // Освіта. – 1991. – 14 лютого. – С. 8–9.
16. Приходько Л. Ф. Теоретичні та прикладні аспекти дослідження архівних аудіовізуальних документів / Л. Ф. Приходько // Архіви України. – 2015. – № 4 (298). – С. 7–43.
17. Соколов А. Б. «Визуальный поворот» в современной историографии / А. Б. Соколов. – Режим доступу <http://www.igh.ru/conf/tesis2/sokolov.html>. – Назва з екрану.
18. Стус В. Феномен доби (Сходження на голгофу слави) / Василь Стус – Режим доступу <http://fs88.www.ex.ua/get/126f451465d56ae8a59cf1ae87a771c5>. – Назва з екрану.
19. Фрейлих С. И. Теория кино: От Эйзенштейна до Тарковского / С. И. Фрейлих. – М.: Академический проект, 2013. – 512 с.
20. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2407
21. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 4320
22. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 1146
23. Швецова-Водка Г. М. Документознаство: словник-довідник термінів і понять / Г. М. Швецова-Водка. – Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – Київ, 2012. – 319 с.

В статті на прикладі документального масива ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного проаналізовано інформаційний потенціал аудіовізуальних документів як одного з джерел вивчення культурно-общественної, державної та літературної діяльності українського поета П. Г. Тичини.

Ключевые слова: П. Г. Тичина; аудіовізуальні документи; киносюжет; фото-документ; аудіозапис.

The article considers the information potential of audiovisual documents as a source for the research of cultural, social, state and literary activity of Ukrainian writer Pavlo Tychnya by viewing documents from the funds of Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after H. Pshenychnyi.

Key words: Pavlo Tychnya; audiovisual documents; plot; photographs; audiotape.

Інна Непотенко

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ У ЧЕРНІГОВІ У 1919-1920-х рр.: ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті розкрито способи впровадження пам'яткоохоронної діяльності в умовах становлення радянської влади, а також розглянуто проблеми, пов'язані з їхньою реалізацією.

Ключові слова: пам'яткоохоронна діяльність, предмети старовини, збереження.

Під час воєнних перепитів 1918-1919 рр. Чернігів зазнав значних пошкоджень та потребував відновлення в усіх сферах міського середовища. Серйозної шкоди було завдано квартирному фонду, що неминуче призвело до житлової кризи. Крім того, вона ускладнювалася переселенням до міста чималої кількості сільських жителів, а також необхідністю забезпечення низки новоутворених радянських установ та організацій будівлями. Частина приміщень була надана з резервного житлового фонду. Однак чисельність будинків, отриманих у такий спосіб, виявилася замалою. Тому радянське керівництво почало вдаватися до різних заходів подолання житлової кризи, зокрема, «ущільнення» та заселення у приміщення, які, з утвердженням радянської влади, змінили своє функціональне призначення¹.

Серед будівель були й такі, що мали історико-культурну цінність та становили кращі зразки зовнішнього оформлення фасадів чи внутрішнього убрання. Однак, з огляду на кількарічну відсутність належної уваги, більшість з них потребувала нагального догляду, аби унеможливити їхнє наступне руйнування. З початком процесу націоналізації розпочався й перерозподіл житлового фонду міста. Відповідно до декрету РНК від 3 квітня 1919 р. «Про передачу історичних і художніх цінностей у ведення Народного Комісаріату Просвіти» приміщення, що мали історико-культурне значення, включаючи архіви та художньо-історичні цінності (книги, церковне начиння, старовинні меблі), були передані у відомство Народного комісаріату освіти. На місцях вони підпорядковувалися Губнаросам за згодою Губземвідділів².

«Пам'ятками старого побуту та мистецтва», з лютого 1919 р., займалася секція народних зображальних мистецтв. 21 березня 1919 р. з неї виділилася окрема секція – комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини³. Чернігівський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини (далі – Губкопмс) розташовувався у будівлі колишнього реального училища⁴.

Комітет складався з голови та його членів, які займали різні посади. Вони були інструкторами чи емісарами. Крім того, до комітету входили представники Губнаросу. Всі разом вони формували губернський комітет. Кандидат на голову комітету визначався Губнаросом і затверджувався на цій посаді всеукраїнським комітетом. Члени комітету обиралися та затверджувалися Губнаросом по можливості серед найбільш підготовлених (завідувачів музеями, професорів, викладачів історії мистецтва, археології, етнографії, української історії, церковної старовини та архівної справи). У своїй діяльності комітет керувався законами і розпорядженнями робітничо-селянського

© Непотенко Інна Василівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

уряду. Комітет зобов'язувався піклуватися про охорону, вивчення та популяризацію пам'яток мистецтва та старовини. До пам'яток, які входили до сфери діяльності комітету, належали археологічні знахідки, старовинні будівлі (селянські та міські садиби, церкви всіх віросповідань, монастирі, кладовища, пам'ятники), пам'ятки мистецтва, цінне домашнє начиння, архіви, рукописні зібрання, що мали історичне значення. Комітет повинен був слідкувати за недоторканністю пам'яток, а про осіб, винних у їхньому нищенні, псуванні чи крадіжці, повідомляти у відповідні установи для притягнення їх до відповідальності⁵.

Особовий склад Чернігівського Губкопмсу було сформовано впродовж першої половини 1919 р. На початковому етапі діяльності до його складу входили голова (Ю. Виноградський), двоє членів (Л. Віхман та М. Сахновський) та кілька емісарів (Б. Бутнік та А. Спановський). Упродовж року чисельність співробітників комітету зростає. Зокрема, протягом травня-червня 1919 р. емісарами у комітеті почали працювати ще чотири особи (М. Ідліс, А. Кірей, П. Пилипенко та Л. Могилянська). З огляду на необхідність фотофіксації предметів старовини та архітектурних пам'яток до штату було прийнято фотографа (Ачте)⁶. Крім того, до складу комітету увійшли два пакувальники та кілька різноробочих⁷.

Співробітники губернського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини відмічали, що революційні події негативно позначилися на пам'ятках старого побуту та мистецтва. «Колоссальное их количество погибало при каждой новой вспышке революционных событий...». Тому першочергово комітет визнав за необхідне звернути увагу на врятування та подальше піклування про ті з них, що збереглися, відклавши наукову розробку до спокійнішого часу, як це планувалося відразу⁸.

На початковому етапі (21 березня – 28 серпня 1919 р.) діяльність Губкопмсу полягала у догляді за колекціями музеїв та за архівами Чернігова⁹ як такими, що перейшли до відомства Губнаросу та підпорядковувалися йому в адміністративно-господарському відношенні¹⁰. Це були два музеї міста: Перший радянський музей українських старожитностей ім. В. Тарновського (колишній музей українських старожитностей В. Тарновського); Другий радянський музей (створений шляхом об'єднання Місцевого та музею Ученої архівної комісії), а також Перший радянський архів (музей колишнього губернського правління, що розташовувався в будинку Мазепи)¹¹. Надалі діяльність комітету полягала у розширенні фондів музеїв. Кількість речей, які йому вдалося врятувати від нищень, була чималою. Зокрема, за сприяння Губкопмсу до музею українських старожитностей ім. В. Тарновського були передані рукописи І. Нечуй-Левицького від родичів-емігрантів¹². Зі Спасо-Преображенського собору – знамено ополчення війни 1812 р.¹³ Крім того, Перший радянський музей збагатився предметами, що належали письменнику М. Коцюбинському. Другий радянський музей було поповнено книгами, в першу чергу історичного напрямку, що становили бібліографічну рідкість (зокрема, книги професора Володимирського-Будакова). Спочатку виявлені речі віддавали в існуючі музеї Чернігова чи на склади, часто-густо непристосовані для зберігання цінних речей, однак згодом вони стали настільки укомплектованими, що не здатні були вмістити передані від комітету предмети старовини. Тому Губкопмс порушив питання про надання нової будівлі, створивши, таким чином, ще один музей у місті. Після тривалих пошуків музей вирішено було облаштувати у колишньому будинку Ольги Милорадович (сучасна вул. О. Молодчого) попри те, що спочатку у ньому планувалося відкрити будинок для біженців¹⁴. Таким чином, Третій радянський або народний музей було відкрито 1 липня 1919 р.¹⁵ Він був сформований за кілька місяців та в подальшому поповнювався за рахунок надходжень з Губернської надзвичайної комісії, клубу комунальників, житлово-ревізійної комісії, відділу соціального забезпечення, колекції колишнього 131 Тираспільського полку¹⁶. Предметами, що були в експозиції, стали старовинна зброя, меблі з червоного дерева і бронзи епохи Петра Першого, картини, кришталь тощо¹⁷.

У ході боротьби за владу архіви також зазнали суттєвих пошкоджень. Зокрема, майже весь архів колишньої міської управи був спалений загоном радянських військ, які проживали тут у листопаді-грудні 1919 р. Лише його невелика частина була врятована. Відтак робота комітету щодо архівної справи полягала у виявленні

документів, які постраждали чи були знищені, а також вживанні заходів щодо збереження віцілих¹⁸. Губкопмс планував опікуватися загалом 16 архівами. Однак займався лише трьома з них – архівом колишнього губернського правління, дворянського зібрання (реорганізовані у 1-й та 2-й радянський архіви відповідно) та колишнього губернського земства. Інші архіви були взяті на облік, однак через відсутність персоналу з архівним досвідом, їх не опрацьовували, а умови, в яких вони знаходилися, часто-густо сприяли подальшому нищенню цінних документів. Наприклад, на липень 1920 р. архів губфінвідділу знаходився в сараї на подвір'ї колишнього будинку Соколова по вул. Радянській (нині вул. Шевченка)¹⁹.

З упровадженням радянської влади чимало дореволюційних закладів були видозмінені чи припинили своє існування. Це стосувалося і релігійних установ. Відповідно до декрету Ради Народних Комісарів УСРР «Про відокремлення церкви від держави» від 22 січня 1919 р. все церковне майно та самі приміщення оголошувалися народним надбанням. Храми закривалися, а майно підлягало опису. 16 липня 1919 р. була утворена Міжвідомча комісія з ліквідації майна церковних монастирів та інших релігійних установ²⁰. Відповідно частина будівель була передана новоствореним радянським організаціям, частина – релігійним громадам у тимчасове користування, решта – пустувала²¹. Оскільки у храмах було чимало цінних речей, тому представники Губнаросу наголошували на необхідності включення їхніх членів до ліквідаційної комісії задля огляду храмів та безкоштовного забирання того майна, що мало історико-культурну цінність, з метою їхнього врятування²².

У червні 1919 р. співробітниками комітету, разом з представником Вукопмсу, було оглянуто чотири церкви Чернігова (Соборну, Катерининську, П'ятницьку, Воздвиженську) та будинок Мазепи²³. Серед них одними з перших проінспектовані Спасо-Преображенський собор та будинок Мазепи на Валі. Обидва приміщення потребували ремонту. У будинку Мазепи розміщувався архів Губернського правління, в якому зберігалися справи з 1759 р. та грамоти цариці Єлизавети. Емісари комітету відмічали необхідність ремонту більшої частини будівлі – даху, вхідних дверей, укріплення віконних рам, необхідності заскрити 12 шибок та «виправлення» воріт²⁴. З огляду на відсутність достатнього фінансування першочерговим для будинку Мазепи було визначено ремонт вікон та віконних рам, на що було виділено 1374 руб.²⁵ Спасо-Преображенський собор також потребував ремонту. Він мав здійснюватися під наглядом Губкопмсу з метою уникнення зміни його первісного вигляду як одного з найдавніших храмів України. Відповідальним було призначено одного з емісарів комітету – М. Сахновського. Кошти на відновлення храму мали надійти від ліквідаційної вартості процентних паперів цього собору на суму 114173 руб.²⁶.

З серпня 1920 р. Губкопмс розпочав описи предметів історико-культурного значення, що знаходилися в чернігівських церквах з відповідним їхнім фотографуванням²⁷. Завдяки зусиллям комітету вдалося «собрать в порядок часть церковных древнехранилищ: капитель XII в., некоторые иконы»²⁸.

Обстеженням релігійних приміщень також займалися емісари. У 1919 р. була проведена значна робота щодо огляду будівель та церков. Зокрема, у квітні 1919 р. емісари комітету, відвідавши покої єпископа Чернігова та Ніжина – Пахомія, склали опис цінних речей з огляду на реквізицію будинку, у якому він мешкав²⁹.

Перший рік роботи комітету був досить продуктивний. Окрім заходів щодо збереження предметів старовини у Чернігові, задля обстеження старовинних церков та будинків, емісари практично щомісяця їздили по повітах та містах Чернігівської губернії, здійснюючи аналогічну роботу.

Оглядаючи храми та садиби колишніх заможних городян у населених пунктах Чернігівської губернії, емісари формували списки речей, які становили виняткову художню та історичну цінність, та надсилали їх головам волосних ревкомів. Зокрема, 3 березня 1919 р. Чернігівський Губкопмс звернувся до голови Козлянського волосного ревкому з проханням доставити до Чернігова всі ті церковні речі – ікони, книги, частини стародавніх риз, котрі планувалося в ході антирелігійної політики вилучити з церкви у с. Козлі після її закриття за адресою вул. Святославська (нині частина пр-ту Миру) у будинок колишньої контори нотаріуса Смирнова³⁰.

Загалом упродовж першої половини 1919 р. емісари Губкопмс здійснили 100 поїздок по повітах Чернігівської губернії, виявивши чимало вартісних знахідок. Наприклад, у Козелецькому повіті – французьку та англійську гравюру XVIII ст., стародруки XVIII ст., у Острі – дві чавунні гармати та відтиск Австрійської державної печатки³¹. У квітні 1919 р. два емісари комітету (Б. Бутнік та А. Спановський) провели обстеження церкви у с. Пакуль, побудованої в 1702 р.³² У травні 1919 р. вони займалися обстеженням цінностей у Глухівському повіті та в Новгороді-Сіверському³³. Було здійснено поїздку до Козельця в садибу П. Галагана. У ній була виявлена під Єлизаветинського періоду. З огляду на її цінність та з метою її збереження під було перевезено до чернігівського музею³⁴.

Для того, аби врятувати від нищень та розкрадань предмети старого побуту, комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини долучився до політики реквізиції майна городян³⁵. До революції, в залежності від фінансового забезпечення міщан, у місті були типові будівлі та ті, що вирізнялися вишуканим декоративним оформленням та внутрішнім убранням, засвідчуючи високий соціальний статус його власників. З утвердженням радянської влади була проведена націоналізація житлового фонду міста, а проголошений принцип «рівності» став приводом для вилучення низки предметів, які відтепер слугували показником розкоші³⁶. Розпочата політика експропріації проходила з метою уніфікації інтер'єрів трудящих та була покликана забезпечити потреби малозабезпечених городян і новоутворених радянських організацій. Конфіскації підлягали майно забезпечених городян, а також речі, які були у кількості понад установлену норму³⁷.

У процесі реквізиції речей у чернігівців, а також дореволюційних установах та храмах міста було виявлено чимало предметів, що мали історико-культурну цінність. Комітет, розуміючи унікальність знахідок старовини та можливість їхньої безповоротної втрати, звернувся до губернського відділу Наросу з проханням долучити співробітників комітету до процесу прийняття речей після їхньої конфіскації. Зокрема, у квітні 1919 р. голова комітету Ю. Виноградський звернувся до губернського відділу Наросу з тим, аби під час приймання рухомого майна з церков та монастирів обов'язково був присутній хоча б один із членів комітету³⁸. Відповідно губернський відділ Наросу звертався до ревізійних комісій з аналогічним питанням, зокрема, у середині 1919 р. – до житлово-ревізійної комісії³⁹. Відтак на початковому етапі конфіскації емісари комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини не брали участі у вилученні речей. Крім того, вже за кілька місяців виявилося, що значна частина цінних речей проходила повз увагу комітету. По-перше, не було виділено чітких критеріїв визначення значущих предметів, до огляду яких запрошували емісарів. Крім того, ті, хто займався конфіскацією предметів, часто-густо не мали потрібної кваліфікації у визначенні ступеня вартості речей. Прохання комітету було реалізовано частково. Відтепер емісари приїздили для огляду садиб, які до революції належали приватникам чи були покинуті їхніми власниками після встановлення радянської влади, а також будівель, у яких планувалося розмістити радянські установи. Емісари не входили до складу ревізійної комісії, а брали участь тільки у тому випадку, якщо представники комісії повідомляли їх про виявленні цінні речі⁴⁰. І хоча такі речі позиціонувалися в основному як пережитки царської епохи, все ж це надавало змогу зберегти левову їхню кількість.

У ході конфіскації частину речей комітет передавав до чернігівських музеїв. Однак за кілька місяців вони були вже укомплектовані у повному обсязі. Тому комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини порушує клопотання перед Губнаросом про необхідність тимчасового припинення перевезення цінних речей з садиб, у яких містилися вартісні предмети, допоки не буде знайдено відповідного приміщення. Відтак заборона забирати чи вилучати речі поширилася на чотири будинки: Л. Вілмана – по вул. Петроградська (нині вул. О. Молодчого – будинок Шрага), М. Віхмана – по вул. Московська (нині частина вул. Шевченка – будинок Когана), Д. Афанасьєва – по вул. Гонча (нині вул. Горького – його власний) та Л. Воробйова – по вул. Гонча (нині вул. Горького – будинок Дінулова)⁴¹. Будинки вирізнялися вишуканим інтер'єром.

Зокрема, під час конфіскації у одному з таких помешкань (Д. Афанасьєва) було вилучено: чотири крісла, вазу, стіл з червоного дерева Олександрівської епохи, ширму горіхового дерева та венеціанське дзеркало. Крім того, у коморі садиби знаходилися: мармурова статуя (жінка, яка тримала на колінах двох дітей), кубок «Білого орла», дві бронзові медалі, вишита бісером картина «Альтанка», дві колоритні картини, туалетна скринька, дорожочинна підставка для годинника, кришталева ваза для фруктів⁴².

Багато предметів були не датовані, тому, задля визначення марок дорожочинних речей, порцеляни та монету, у Києві було закуплено відповідну довідкову літературу⁴³.

Окрім згаданих будівель, емісари комітету здійснили огляд низки інших будинків. Зокрема, у березні 1919 р. вони оглянули помешкання О. Милорадович (сучасна вул. О. Молодчого), здійснивши у ньому опис предметів старовини⁴⁴, у травні 1919 р. – житло К. Лібкнехта по вул. Шосейній (нині пр-т Миру)⁴⁵.

Конфіскації чи реквізиції підлягало чимало предметів, включаючи транспортні засоби. Виняток складали ті з них, які конче необхідні були працівникам у здійсненні їхньої діяльності. Зокрема, щоб мати можливість їздити по навколишніх селах Чернігівської губернії, емісари комітету потребували велосипеди. У разі конфіскації проводити надалі таку роботу вони не мали змоги, зважаючи на відсутність інших транспортних засобів, щоб не вимагати фінансових затрат. Тому 21 травня 1919 р. Губкопмс звернувся до відділу Наросу Чернігівського революційного комітету з проханням не вилучати у емісарів комітету отримані транспортні засоби⁴⁶. Зважаючи на задоволення даного прохання, емісари могли й надалі продовжувати свою роботу.

З утвердженням радянської влади ліквідації підлягали також дореволюційні навчальні заклади. Натомість було створено нові – трудові школи, профшколи. У бібліотеках колишніх освітніх закладів зберігалось чимало вартісної та унікальної літератури. Тому співробітники Губкопмсу проводили огляд бібліотек дореволюційних освітніх закладів задля виявлення та врятування від нищень та розкрадань цінних книг. Оглянувши бібліотеку колишньої Чернігівської духовної семінарії, комітет виявив чимало рукописних книг, стародруків та інших музейних цінностей. Оскільки у першій половині 1919 р. не було необхідної для їхнього зберігання будівлі, визнані вартісні предмети заборонялося видавати без дозволу⁴⁷.

Чимало цінних речей залишалося поза увагою співробітників комітету. По-перше, Губкопмс брав участь у огляді цінних предметів не з самого початку роботи ревізійної комісії, а вже через кілька місяців після початку проведення конфіскацій. По-друге, частина городян, які не бажали віддавати свої речі, вдавалися до різних способів їхнього приховування. По-третє, невеликий особовий склад комітету не здатен був охопити всі місця здійснення конфіскацій. Тому члени комітету додатково почали застосовувати пропагандистські види роботи, використовуючи рекламу, у вигляді плакатів і оголошень, з закликами збереження предметів старовини. Виготовлення такої реклами відбувалося за рахунок всеукраїнського відділу Наросу, який надсилав їх в усі губернські відділи⁴⁸. Крім того, комітет розсилав оголошення по місту та навколишніх населених пунктах з проханням у разі виявлення жителями цінних речей передавати їх до комітету⁴⁹.

Для підвищення інтересу місцевого населення до предметів старовини, а також їхньої популяризації комітет ініціював проведення лекцій для чернігівців. Серед перших була на тему: «Чернігівська старовина». Однак у ході реалізації згаданого виникали труднощі. Одна з головних проблем полягала у відсутності достатньої кількості інструкторів⁵⁰. Окрім лекцій, з метою пропаганди охорони предметів старовини та розповсюдження історичних знань у січні-лютому 1920 р. у Чернігові була влаштована двотижнева виставка цінних речей⁵¹.

Деякі з предметів старовини, які відтепер знаходилися в чернігівських музеях, були отримані комітетом від Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини. Зокрема, 20 липня 1919 р. емісар М. Кірей відвідав Київ з цією метою. Отримані речі були передані до музеїв міста⁵².

Чимало колекцій для поповнення чернігівський музеїв були придбані за гроші. Члени комітету вважали, що це був один з важливих способів уберегти вартісні речі

від зникнення. З цією метою час від часу емісари комітету відвідували антикварні магазини Чернігова. У місті їх було три. У червні 1919 р., після їхнього чергового огляду, було визначено перелік речей у кожному з них, які варто було придбати: 1) у магазині С. Тлепянова – український старовинний медведик зі скла, два старовинних скляних українських глечики та одну старовинну діжечку; 2) у магазині Б. Ідліса – дві бронзові гармати, два стародруки, одну українську вишивку, один глечик, дві чашки з блюдцями заводу Міклашевського, одну кружку того ж заводу та предмети з бісеру; 3) у магазині Г. Кровга – десять срібних чарок⁵³. Однак не всі предмети, з огляду на обмежене фінансування, вдавалося придбати. Так, у магазині Б. Ідліса з більш ніж 10 предметів улітку 1919 р. планувалося закупити лише два: один глечик з мискою порцеляни заводу Міклашевського за 2300 руб. та одну тарілку, зроблену на імператорському заводі з маркою «Е II» за 3500 руб.⁵⁴

Кошти на придбання предметів старовини та оплата праці співробітників комітету здійснювалися за рахунок Губнаросу. Зокрема, 24 березня 1919 р. на засіданні комітету було визначено річний кошторис, який передбачав:

- утримання емісарів (5 осіб) – по 1200 руб. на місяць;
- утримання пакувальників (2 особи) – по 1000 руб. на місяць;
- утримання інших спеціалістів – 7 тис. для інших спеціалістів;
- витрати на закупівлю колекцій – 1 млн руб.;
- путівки та добові витрати емісарів – 215 тис. руб. (з розрахунку 100 поїздок по 2 тис. руб. і 500 діб по 30 руб.);
- перевезення предметів старовини – 100 тис.;
- реставрація предметів – 100 тис.;
- видавництво каталогів, праць – 200 тис.;
- розкопки – 100 тис. руб.⁵⁵

Зарплати співробітників комітету, що коливалися в межах 1000-1200 руб. на місяць на 1920 р., без врахування коштів, отриманих від відряджень, були невеликими. Для порівняння, у цей же час середня зарплата бухгалтера становила 2800 руб., лікаря – 2400 руб.⁵⁶

Після того, як предмети старовини були оглянуті у містах та селах Чернігівської губернії, емісари складали списки тих з них, які необхідно було перевезти до музеїв Чернігова. Забирати їх їздили на возах. Транспортні витрати здійснювалися за рахунок комітету та становили значні суми. Так, наприклад, проїзд з Чернігова до Городні на возі становив 800 руб., а з Чернігова до Києва – 2 тис. руб.⁵⁷

Таким чином, створення комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини мало неабияке значення. Попри несприятливі умови, діяльність в умовах становлення нової радянської влади, фінансову скруту та громадянську війну, Губкоммс, хоча й з перебоями, продовжував працювати, застосовуючи низку заходів, направлену на збереження унікальних предметів старовини та будівель, що мали історико-культурне значення. Крім того, його діяльність на цьому етапі стала плацдармом для реалізації нових цілей у майбутньому, направлених на збереження надбань історії та культури.

1. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 201, 40 арк; спр. 202, арк. 30 арк; спр. 203, 26 арк.; спр. 204, 38 арк.; спр. 205, 87 арк.; спр. 206, 206, 39 арк., спр. 207, 8 арк.; спр. 208, 67 арк., спр. 209, 64 арк.; спр. 399, 118 арк.; спр. 401, 246 арк.; спр. 402, 70 арк.; спр. 403, спр. 404, 52 арк.; спр. 405, 222 арк.; спр. 406, 186 арк.; спр. 408, 185 арк.; спр. 409, 59 арк.; спр. 410, 47 арк.; спр. 412, 41 арк.; спр. 413, 37 арк.; спр. 414, 95 арк.; спр. 415, 16 арк.; спр. 416, 30 арк.; спр. 417, 16 арк.; спр. 418, 31 арк.; спр. 419, 14 арк.; спр. 420, 25 арк.; спр. 421, 30 арк.; спр. 422, 16 арк.; спр. 423, 19 арк.; спр. 424, 25 арк.; спр. 425, 20 арк.; спр. 426, 39 арк.; спр. 427, 19 арк.; спр. 428, 83 арк.

2. Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 593, оп. 1, спр. 58, арк. 33; Збірка узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1919. – № 34. – С. 513.

3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 3, спр. 5, акр. 12; оп. 1, спр. 54, арк. 2-12.

4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 116.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 671, арк. 107-109.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 2-12.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 114, арк. 58-59, 120.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 2-12.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 15.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 11.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 11.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 3, спр. 5, арк. 13-14.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 3, спр. 5, арк. 13-14.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 347, арк. 6-8.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 110, арк. 26.
21. Обязательное постановление // Известия. – 1919. – 20 марта. – С. 1.
22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-67, оп. 1, спр. 39, арк. 7.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 11.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 59, арк. 3.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 14.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 57.
27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 114, арк. 58-59, 120.
28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 15.
29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 14.
30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 6.
31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 11.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 14.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 14.
34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 14.
35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 593, оп. 1, спр. 1516, арк. 19-20.
36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 593, оп. 1, спр. 55, арк. 1-7.
37. Непотенко І.В. Майнова політика радянського керівництва на початку 1920-х рр. (на прикладі міста Чернігова) / І. В. Непотенко // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 154-163.
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 11.
39. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 19.
40. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1-7.
41. Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 593, оп. 1, спр. 55, арк. 1-7.
42. Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 593, оп. 1, спр. 54, арк. 1.
43. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 14.
44. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1.
45. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1-7.
46. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 22.
47. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 14.
48. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 40.
49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 116.
50. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 114, арк. 58-59, 120.
51. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 114, арк. 58-59, 120.
52. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 89.
53. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 12.
54. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 14.
55. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1.
56. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 3180, 205 арк.; спр. 3182, 191 арк.; Дер-

жархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1. спр. 296, арк. 9; ф. Р-305, оп. 1. спр. 491, арк. 3; ф. Р-593, оп. 1. спр. 1884, арк. 96; ф. Р-758, оп. 1. спр. 201, арк. 18; ф. Р-942, оп. 1. спр. 4590, 108 арк.;

57. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 53, арк. 31

Инна Непотенко

В статье раскрыты способы охранной деятельности памятников старины в условиях становления советской власти, а также рассмотрено проблемы, касательно их реализации.

Ключевые слова: охранная деятельность, предметы старины, сохранность.

Inna Nepotenko

The Preservation Activity in Chernihiv in 1919-1920s:

Ways of Realization

During the hostilities of 1918-1919 Chernihiv was damaged substantially. Most of the housing stock was also destroyed. Among the buildings there were some buildings with historical and cultural value and were the best examples of external facades or internal decoration. According to the Decree of the Council of People's Commissars of April 3rd, 1919 all premises with historical and cultural significance have been transferred to the People's Commissariat of Education. Since February 1919 the section of folk graphic art took care about the monuments of the old everyday life and art. March 21, 1919 a special section was separated – the Committee for the protection of monuments of art and antiquities. The Committee was obliged to take care of the protection, exploration and popularization of the monuments. Initially, the Committee consisted of the chairman (Yu. Vynohradkyi), two members and a few emissaries. After a year their number increased to eight. The Staff of the Committee took care of archives and museums. They examined the town churches. In particular, in 1919 four of them were examined. Moreover, the Committee took part in the property requisition in order to save them from its destruction. Most of the confiscated things were transferred to the newly established museum.

Consequently, the Committee activity was substantive and diverse. Despite the unfavorable conditions, the activity, in conditions of the new Soviet government, financial difficulties and the civil war, continued to work. It enabled to save a lot of historical and art things.

Key words: preservation activity, antiques, saving.

Сергій Сергєєв

БУДІВЛЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПОВОЄННІ РОКИ

У статті йдеться про стан будинку держархіву м. Чернігова в післявоєнний час, опис пошкоджень, завданих будівлі, плани щодо ремонтних робіт у ній. Надано перелік знищених фондів колекцій. Показані соціально-побутові умови робітників місцевої архівної установи.

Ключові слова: Чернігівський архів, бібліотечний фонд, міська архітектура, фасад, кошторис.

Друга світова війна, що забрала життя багатьох десятків мільйонів людей та зруйнувала тисячі міст і сіл, також нанесла невідправні втрати і для культурної спадщини. Вогняний смерч, який пройшовся землями Чернігово-Сіверщини у 1941-43 рр., знищив цінності загальнодержавного значення. На жаль, не стали винятком в цьому плані архівні документи, що зберігалися в місцевих архівах.

На сучасному етапі історія будинку колишнього губернського правління висвітлена здебільшого у науково-публіцистичних статтях та енциклопедіях. Статті В. Леуса «У колишньому будинку архієпископа» [5], «Тут містився губком партії» [6], В. Сапона «Будинок архієпископа в Чернігові» [7], В. Кудіної «Резиденція черніговських архиєреїв» [4], інформація з довідника ще радянського часу «Чернігівщина» [8, арк. 43] подають дуже загальні моменти щодо головних періодів історії цієї споруди. Зокрема, відсутня інформація щодо втрачених у роки Другої світової війни архівних матеріалів, а також заходів по відновленню пошкодженого будинку архіву, які здійснювалися в перші повоєнні роки. За архівними документами радянського періоду зроблена спроба надолужити ці прогалини.

У радянський час влада приділяла увагу збереженню документів та стародруків, розмістивши обласний Державний архів Чернігівської області в кількох будівлях та передавши архівну справу під контроль УНКВС. На 1941 р. архівні приміщення розташовувалися по вул. Шевченка, № 14 та № 14-а; вул. Леніна (суч. проспект Миру), № 1; Міський Вал (суч. Центральний парк культури та відпочинку ім. М. М. Коцюбинського), № 4; Пролетарській (суч. вул. Пушкіна), № 3 та № 7. Загальна кількість архівних фондів була 3294, у яких нараховувалося 2005286 одиниць збереження. Документи охоплювали історичний період з 1661 р. до 1940 р. Окрім того, в обласному архіві розміщувалася велика бібліотека з науково-історичною та довідковою літературою, бл. 100000 томів [2, арк. 1-2].

Перші втрати Чернігівський архів зазнав 23 серпня 1941 р., коли розпочалося бомбардування міста. Під час пожежі було знищено 1280 фондів з 1275062 одиницями зберігання. Також згоріли науково-історична, довідкова бібліотеки, а також бібліотека масового читача. Після захоплення Чернігова німецькими частинами 9 вересня 1941 р., будівля архіву по вул. Міський Вал, № 4 використовувалася для розміщення фронтової частини. Німецька адміністрація задля звільнення приміщень викинула частину архівних матеріалів «под открытое небо, где они подверглись порче, расхищению и уничтожению» [2, арк. 2-3].

© Сергєєв Сергій Михайлович – науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Другий корпус архіву, що вцілів, по вул. Пролетарській, № 3, також було відчинено та пограбовано. У цих обох будівлях знаходилися архівні документи з 1763 р. до 1938 р., у кількості 1943 фондів та 642074 одиниці збереження. Незважаючи на катастрофічне становище СРСР влітку 1941 р., частина архіву була евакуйована до м. Улянівськ (РРФСР). Загальна кількість відвезених фондів – 121, справ 38810 од. зберігання [2, арк. 2-3].

Постраждали не лише чисельні історичні фонди, але й архівне майно: споруди 3-х архівосховищ разом із обладнанням, паркани, господарчі приміщення. Після проведення попередньої інвентаризації підраховали збитки, нанесені військовими діями. Сума втрачених документів та бібліотеки становила 4697500 крб.; знищене та пограбоване майно разом із обладнанням мало вартість 610460 крб.; будівлям завдано шкоди на 1251200 крб. Загальні матеріальні втрати обчислили в 6660160 крб. [2, арк. 5].

Та далеко не завжди духовні скарби можна оцінити суто з матеріальної точки зору. Надбання минулих століть становило дійсно безцінний спадок. Як зазначили співробітники обласного Держархіву управління НКВС Чернігівської області, за розмірами документальних матеріалів XVII-XIX ст., що зберігалися у повоєнний час, місцевий архів займав друге місце в Україні, поступаючись лише Київському архіву. У цьому архіві можна було побачити документи українських та російських письменників і поетів, як-от, Г. Успенського, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, П. Куліша та ін.; оригінали документів російських імператорів та історичних діячів: грамоти царя Олексія Михайловича, Петра I, Єлизавети Петрівни, Катерини II та ін. Також зберігалися рукописи митрополита Дмитрія Ростовського, «Описания Черниговского, Киевского, Новгород-Сиверского наместничеств» з 1782–1796, великий обсяг документів, які розкривали історію Лівобережної України, починаючи з сер. XVII до XIX ст.: діяльність графа Розумовського, царювання Єлизавети Петрівни, історія державних закладів в Україні з сер. XVII до 1938 р., судочинство та законотворчість, розвиток цивільного права з поч. XVIII до 1917 р., національно-визвольна боротьба українського народу, розвиток цехового ремесла, фінансовий стан в Україні в XIX ст., історія утворення Гадяцького полку, історія розвитку народної освіти на Чернігівщині в XIX-XX ст., значення міста Чернігова як центрального транзитного пункту переміщення біженців у роки Першої світової війни, повний комплект статистичних даних по Чернігівській губернії з сер. XIX-XX ст. [2, арк. 7-8].

Знищення зазнали не лише архіви історичного змісту. Також непоправна шкода нанесена матеріалам, що мали науково-практичне значення. Були втрачені цінні документи з кінця XIX ст. по 1938 р., які відображали процес будівництва мостів, будівель, спорудження шляхів, установлення фабричного та заводського обладнання по виробництву цукру та іншої продукції, видобуток й використання природних копалин, облаштування хімічних лабораторій, видобуток рідких горючих матеріалів, результати аналізу насіння.

На основі проведеної інвентаризації був складений перелік утраченого:

«І. Адміністративно-судова частина

Основні фонди:

1. Канцелярія Чернігівського губернатора.
2. Чернігівський губернський староста.
3. Чернігівська губернська інспекція в'язниць.
4. Чернігівський окружний суд.
5. Чернігівська міська ратуша.
6. Чернігівський міський магістрат.
7. Повітові суди.
8. Повітові межові суди.
9. Чернігівська палата Кримінального та Цивільного судів.
10. Чернігівський Генеральний Суд.
11. Чернігівський військовий Суд.
12. Прокурор Чернігівського Окружного суду.

13. Комісар Тимчасового Уряду Чернігівської губернії.

14. Повітові старости.

15. Районні міліції.

II. Фінансово-економічний відділ

1. Чернігівська Казена Палата.

2. Чернігівське Губернське Казначейство.

3. Чернігівське Губернське Акцизне Правління.

4. Дворянський Державний Земельний Банк.

5. Чернігівське відділення Селянського Поземельного Банку.

6. Чернігівське відділення Державного Банку.

7. Чернігівський міський суспільний Банк.

8. Чернігівська Контрольна Палата.

9. Чернігівське Управління Державного Майна.

10. Могилево-Чернігівське Управління землеробства та Державного майна.

11. Чернігівський лісосховищний комітет.

12. Чернігівський губернський Фінансовий Відділ.

III. Торгово-промислові заклади та підприємства

1. Чернігівські ремісничі управи.

2. Фабрики, заводи.

3. Торгові відділи.

IV. Земські громадські організації

1. Чернігівська Земська Управа.

2. Чернігівська Дума.

3. Чернігівська Управа.

V. Дворянські організації

1. Чернігівський Предводитель Дворянства.

2. Чернігівське Депутатське Дворянське Зібрання.

(Цей фонд уключав документи про спорудження Києво-Чернігівського шосе, царські та королівські грамоти (польські королі Сигизмунд III, Казимір), гетьманські універсали на земельні володіння (від Б. Хмельницького до К. Розумовського), універсали наказних гетьманів та полковників. – Авт.).

VI. Фамільні фонди

1. Особистий Фонд гр. Милорадовича.

2. Фамільний Архів гр. Ширяєвих.

3. Фамільний Архів гр. Чернолуських.

4. Фамільний Архів гр. Бакуринських.

VII. Просвіта та народна освіта

1. Чернігівська Дирекція Народних Училищ.

2. Інспекція Народних Училищ.

3. Губернські та Повітові шкільні ради.

4. Чернігівська Жіноча Гімназія.

5. Чернігівська Чоловіча Гімназія.

6. Професійні школи.

VIII. Релігійні культи

1. Чернігівський Троїцький монастир.

2. Чернігівський Єлецький монастир.

3. Чернігівський Катедральний Собор.

4. Чернігівська Духовна Консисторія.

IX. Статистичні заклади

1. Чернігівський Статистичний Комітет».

Були також підраховані втрати бібліотечного зібрання, яке налічувало в передвоєнний час близько 102000 томів, що мали не лише загальноукраїнське, але й загальнодержавне значення:

«1. Рукописи та стародруковані видання. Книги Московської, Київської, Львівської, Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень.

2. Історичний відділ. Нариси, описи вітчизняних та іноземних мандрівників, Олеарія, Палласа. Видання істориків: М. Карамзіна, С. Соловйова, М. Костомарова, С. Платонова, М. Яворського. Матеріали з історії Чернігівщини, літописи, описи, історичні нариси, дослідження, нариси культури та побуту Чернігівщини.
3. Література та археологія. Архітектура місцевого краю та інших частин СРСР.
4. Історія, політичні знання, класики марксизму.
5. Філософія, політологія та логіка.
6. Література на іноземних мовах.
7. Енциклопедії, словники, довідники.
8. Періодичні видання: «Нива», «Русский вестник», «Русская старина», «Исторический Вестник», «Летописец», «Вера и жизнь», «Епархиальные ведомости».
9. Юридична література. Історія права, збірники законів у Російській імперії та СРСР.
10. Природознавство, астрономія, математика.
11. Картографія—альбоми, мапи.
12. Художня література.
13. Церковно-слов'янська література» [2, арк. 8-17].

На кінець жовтня 1944 р., коли Радянська армія лише тільки витіснила німецький Вермахт за межі кордонів СРСР на західному напрямку, влада розпочала роботи по відбудові зруйнованих архівних приміщень. Незважаючи на вкрай скрутне економічне становище, місцеві органи, облвиконком й міськрада прийняли рішення провести ремонт та відновити пошкоджені будівлі.

Комісія у складі представників ОблКомГоса (обласного комунального господарства), міської архітектури та начальника відділу держархівів УНКВС провела обстеження стану архівних приміщень та склала відповідний акт щодо відновлення колишнього будинку губерньського правління.

За підсумками обстежень визначили, що проводити ремонтно-реставраційні роботи було цілком можливо технічно та економічно обґрунтовано. Повністю зруйнованими виявилися пічне опалення, водогін й каналізація, всі внутрішні сходи, електрична проводка. Частково пошкоджені внутрішні стіни, перекриття над першим поверхом (цегляної, стрілчастої та склепінчастої форм), але підлягають відновленню. У доволі гарному стані знаходилися зовнішні стіни (завтовшки 1 метр), окрім північно-західної, та фундаменти [1, арк. 32].

У пояснювальній записці управління головної міської архітектури наголошувалося, що цей будинок є пам'ятником архітектури XVIII ст., отже, при проектуванні реставраційних робіт слід дотримуватися наступних рекомендацій:

- повністю, без будь-яких змін зберегти всі зовнішні, внутрішні стіни, склепіння, які не мали суттєвих пошкоджень, у випадку значних дефектів конструкцій;
- внутрішнє планування мало бути вільним та раціональним, для чого дозволялося встановлення нових стін та перегородок або знесення старих;
- прибудова та надбудова архівних приміщень не дозволялися;
- зовнішнє оздоблення, архітектурні елементи фасадів мали бути відновлені у первинному вигляді без змін та доповнень;
- було дано дозвіл на встановлення центрального опалення, водогону та каналізації;
- проект треба було узгодити у відділі охорони пам'ятників управління у справах архітектури при РНХ УСРС [1, арк. 33].

Згідно з генеральним планом архіву, будівля за ступенем опору вогню відносилася до другої категорії (будинки з несучими та огорожувальними конструкціями з природних або штучних матеріалів, бетону, із застосуванням листових і плитних негорючих матеріалів.). Орієнтована по частинах світу головним фасадом на північний схід. Перший поверх мав наступні приміщення: вестибюль, караульна, гардероб, головна сходові клітка, 2 сходові клітки, вбиральня та духова кімнати. Одна кімната використовувалася під книгосховище, решту призначено під архівосховище. Для

опалення архіву на першому поверсі мали обладнати котельню та вугільну кімнати із заглибленням підлоги на 2.60 м у порівнянні з підлогою першого поверху. На другому поверсі планувалися службові кімнати, по центру будівлі – читальна зала та дві робочі кімнати. З правої та лівої частин архіву розташовувалися приміщення архівосховища. Крім того, у правому крилі будівлі знаходилася сходова клітка, вбиральня та душева кімната. Хід на горище було спроектовано на сходовій клітці в правій частині будинку [1, арк. 32-33].

Конструкції та матеріали, що використовувалися для відновлення будівлі:

- фундаменти для нових стін викладали із бутового каміння, застосовуючи в якості ізоляції 2 шари толі на смолі;
- усі перекриття на горищі робили дерев'яними, окрім сходових кліток, вбиральні та душевої, де облаштовувалися перекриття залізобетонні, по залізних балках;
- стіни та стовпи в лівому крилі, які були у напівзруйнованому стані, мали бути повністю розібрані, та на нових фундаментах зводилися нові цегляні стіни; підлога у всіх приміщеннях настилася дерев'яними дошками по лагам, встановлених на цегляних стовпах. Стовпи спиралися на бетонну підлогу, розраховану на навантаження із стелажів. У приміщеннях головної сходової клітки, вбиральні та душевої, малій сходовій клітці підлога настилася метлахською (керамічною) плиткою. У котельній та вугільній кімнатах підлога облаштовувалася із цементу, на бетонній основі;
- перекриття приміщень планувалися із каркасів, обшитих з двох боків дошкою, потинькованих та засипаних шлаком для зменшення звукопровідності;
- для збереження первинного склепінного перекриття над коридором першого поверху в приміщенні вестибюлю та головної сходової клітки неможливо розташувати головні сходи сучасного типу. Через це планувалося відновити первинні сходи. У малій сходовій клітці передбачалися сходи на косоурах (елементи каркасу сходів) із залізних балок та залізобетонних сходів. Ці сходи призначалися для сполучення першого та другого поверхів, а також входу на горище [1, арк. 34].

Відновлення фасадів передбачалося в первинному вигляді, без будь-яких змін та доповнень. У всьому приміщенні мали встановити електричне освітлення. За проектом, опалення встановлювалося центральне, водяне, в котельній, яка частково розміщувалася на першому поверсі, частково в підвалі. Вентиляція облаштовувалася природнім шляхом, через квартирки. Якщо кімнати не мали відкритих вікон, проектувалися витяжні канали.

Водогін архіву підключався до центральної міської магістралі. Внутрішній водогін був призначений для умивальників у службових кімнатах, вбиральнях та душевій. Для підігріву води у душевій призначалися водогрійні колонки. Каналізація для всіх рукомийників, вбиралень та душевій встановлювалася в автономний вигріб [1, арк. 34].

Не оминули увагою також протипожежні заходи. З дворового фасаду встановлювалися залізні пожежні сходи, що вели на дах будівлі. На головних сходах, також у правій та лівій частинах архіву передбачалися пожежні крани з брандспойтами та шлангами [1, арк. 34].

Станом на 26 лютого 1945 р. за всіма підрахунками ремонтних робіт начальником відділу держархівів УНКВС по Чернігівській області ст. лейтенантом Востриковою та ст. бухгалтером Пономарь було складено кошторис на суму 615462-75 крб. З яких на загальні будівельні роботи передбачалося 565291-87 крб., аварійні роботи — 50170-88 крб., повернення — 8932-76 крб. [1, арк. 39-43].

Між Держархівом УНКВС Чернігівської області та ГосВ (господарчий відділ) УНКВС була укладена угода. Підрядник замовлення, в особі ГосВ УНКВС, зобов'язувався виконати ремонтні роботи по відновленню приміщень колишнього будинку Губернського правління до 02.07.1946 р. Сума угоди становила 300 тис. крб. [1, арк. 23].

У листопаді 1945 р. була видана постанова РНК УРСР за № 1767 «Про план відбудови та розвитку республіканського і місцевого господарства УРСР на IV квартал

1945 р.», яка передбачала збільшення асигнувань на відбудову по Управлінню держ-архівами НКВС УРСР з 5000 тис. крб до 5500 тис. крб, у тому числі, на будинок обл. Архіву НКВС УРСР в м. Чернігові з 150 тис. крб до 200 тис. крб розпорядження про зміни до кошторису були підписані Головою РНК УРСР М. Хрущовим. Цікавий факт, що це розпорядження надруковано, на відміну від решти документів по цій справі, українською мовою [1, арк. 54].

Незважаючи на ті факти, що до справи відновлення архівного приміщення в м. Чернігові була приділена достатня увага та надано важливі фінансово-матеріальні ресурси, особливо в скрутний повоєнний стан країни, відбудова архіву вчасно не завершилася. Подібна ситуація виглядала ще більш дивною, адже архів знаходився в складі потужної державної структури, яка відрізнялася чітким виконанням поставлених завдань. Тим більше, у часи жорсткого контролю за всіма сферами діяльності з боку радянських партійних органів.

Станом на 4 квітня 1947 р. комісією у складі керівника облвідділу архітектури, головного архітектора міста, інспектора Держархбуднагляду та в присутності представника замовника, капітана УНКВС, були зроблені наступні висновки:

- якість виконання віконних та двірних відкосів незадовільна: поверхня відкосів нерівна, кути не вертикальні та потребують виправлення;
- віконні отвори в деяких приміщеннях закладені, що є причиною недостатнього освітлення. Вважати доцільним встановити вікна в зазначених кімнатах;
- у приміщеннях із колонами занадто низько розташований карниз, що псує вигляд приміщення. Запропоновано підняти карниз до низу металевих прогонів. Також, закруглити кути між стінами та стелею, починаючи від верхнього карниза;
- горизонтальну прокладку електропроводки провести по верхній частині карнизу;
- відновлювальні роботи ведуться надзвичайно повільно, головною причиною чого є погане забезпечення замовником потрібних будівельних матеріалів [1, арк. 9].

Вищезазначені висновки комісії не змінили ситуацію на краще. Протоколом технічного огляду облвідділу у справах архітектури від 18 грудня 1947 р. було встановлено, що робота Держархбуднагляду проводилася незадовільно, у районах ДАБК (державний архітектурно-будівельний контроль) не працює і будівництво там здійснюється безконтрольно. Стан пам'ятників архітектури в області загрозливий. Головними причинами подібного безладу визнали недостатній авторитет Держнагляду, відсутність співпраці будівельних організацій та банків [1, арк. 9-9 зв.].

У суворих умовах післявоєнної країни, у яких перебувало майже все населення СРСР, важко доводилося і робітникам архівних установ. У березні 1945 р. була створена комісія по обстеженню матеріально-побутових умов співробітників держархівів. Висновки комісії могли б вразити сучасних громадян, адже побутовий стан працівників державної установи можна без перебільшення назвати жалюгідним.

Як було засвідчено в ході перевірки, у деяких співробітників не вистачало навіть елементарних речей, як-от, одєжі (сукня, пальто), постільної білизни, взуття тощо. Більшість людей мала проблеми також із житлом, мешкаючи або у знайомих, або навіть у службових приміщеннях. Дехто, незважаючи на власну кімнату, не мав дров для опалення та меблів. Судячи із зазначеного, працівники архіву мали ділянки землі для вирощування продуктів харчування, тому що комісія постійно наголошувала на нестачі насіння для посіву. Також у деякого на утриманні перебували неповнолітні діти та старі батьки [3, арк. 1-18].

Як можна побачити із наведених матеріалів, під час Другої світової війни архів м. Чернігова, що в довоєнний час мав другий в Україні фонд (2005286 од. зб.), втратив через пожежі, бомбардування та крадіжки більшу частину архівних документів (1275062 од. зб.). Доволі значними виявилися також пошкодження будівель та майна архівної установи. Та, незважаючи на скрутні повоєнні роки, місцевою комісією було прийнято рішення про відновлення будинку колишнього губернського правління для потреб архіву УНКВС. Роботи, як було зазначено вище, проходили незадовільно, з постійним порушенням графіка виконань та періодичним збільшенням кошторису на ремонт. Також комісія з перевірки соціально-побутових умов виявила погане

матеріальне забезпечення робітників архіву, наголошуючи на проблемах із житлом та, навіть, одягом.

1. Державний архів Чернігівської області (далі: Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-651, оп. 1, спр. 165-а, 54 арк.
2. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 167, 291 арк.
3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 188, 19 арк.
4. Кудина В. Резиденция черниговских архиереев / В. Кудина // «Черниговские новости: семь дней» — 2007. — № 37. С. 17.
5. Леус В. Тут містився губком партії / В. Леус // «Чернігівський вісник». — 1990. — № 24. С. 2.
6. Леус В. У колишньому будинку архієпископа / В. Леус // «Чернігівські відомості». — 2002. — № 23. — С. 9.
7. Сапон В. Будинок архієпископа в Чернігові / В. Сапон // «Деснянська правда». — 2005. — № 27. — С. 16.
8. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — К.: УРЕ, 1990. — 1007 с.

В статье идет речь о состоянии дома госархива г. Чернигова в послевоенное время, описание повреждений, причиненных зданию, планы проведения ремонтных работ в архиве. Дан перечень уничтоженных фондовых коллекций. Показаны социально-бытовые условия работников местного архивного учреждения.

Ключевые слова: Черниговский архив, библиотечный фонд, городская архитектура, фасад, смета.

The article deals with the conditions of the house of the state archive of Chernigov in the postwar period, description of damage caused to the building, plans of the repairs of the archive. Courtesy of the destroyed stock collections. Showing social conditions of workers of the local archive.

Keywords: Chernihiv archive, library fund, municipal architecture, facade, estimate.

Микола Тимошик

ПРОДРОЗКЛАДКА НА СЕЛЯН ЯК ПРЕДТЕЧА ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ: на архівних матеріалах села Данина Ніжинського району

Аналізується політика більшовицької влади в українському селі 20-х років XX ст., суть якої полягала в тому, що замість вільного продажу харчових продуктів і сировини селяни змушені були в примусовому порядку майже все їстівне здавати державі. Йдеться про нові радянські поняття – продрозкладка і продподаток. Указується на причини, через які селяни не могли сповна виконати накладеної на селянські господарства продрозкладки.

Уперше оприлюднені архівні матеріали, в яких йдеться про нові способи викачування хлібних запасів у селян на користь держави: контрибуційні суди та обов'язкові трудові повинності.

Уводяться до наукового обігу раніше не опубліковані документи про те, як влада розгортала справжні економічні репресії на селі, як і ким здійснювалися арешти тих селян, хто не спроможний був оплатити накладені високі податки.

Ключові слова: продрозкладка, продподаток, сільради, комнезами, викачування продуктів, подвірні карточки жителів села, контрибуція на село, трудова повинність, комітети праці, арешти неплатників податків.

«...селяни далеко не всі розуміють, що вільна торгівля хлібом є державний злочин. «Я хліб виростив, це мій продукт і я маю право ним торгувати» – так розмірковують селяни, за звичкою, по-старому. А ми кажемо, що це державний злочин».

В. Ленін. Повн. збір. тв. – Т. 39. – С. 315.

«Мобілізувати армію, виділивши здорові її частини, і призвати 19-літніх... для систематичних військових дій для завоювання, відвоювання, забирання і зведення хліба та палива».

В. Ленін. Повн. збір. тв. – Т. 36. – С. 374-375.

Суть продрозкладки і продподатку

Слово *продрозкладка* (російською – продрозверстка) – один із перших неологізмів радянської пори, який швидко поширився на теренах колишньої Російської імперії від березня 1919 року. Тоді правляча комуністична партія оголосила політику воєнного комунізму. Суть цієї політики полягала в тому, що замість вільного продажу харчових продуктів і сировини селяни змушені були в примусовому порядку майже всю її здавати державі.

На окуповані українські губернії московський уряд накладав обумовлену в центрі відповідно до потреб промислових міст кількість різних продуктів харчування. Цифри, спущені з гори, розкладали на повіти та волості, а ті, в свою чергу, – на сільські

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережових видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

громади (звідси – продрозкладка). Сільради, спільно з комнезами (комітети незаможних селян) доводили норми здачі на сільські двори. Принцип продрозкладки від початку був дискримінаційним: подані у списках господарства малозаможних селян повністю звільнялися від цієї повинності, натомість основний тягар на виконання лягав на плечі працюючого середнього та заможного селянства. У них забирали все, залишаючи для прожиття членів родин лише мінімальні норми продуктів. Дискримінаційність продрозкладки бачиться і в загальнодержавному масштабі: на українські губернії, які були захоплені більшовиками, Москва накладала значно більші норми здачі продуктів, ніж на губернії радянської Росії. Те, що планові цифрові показники були для влади бажаними, а не реальними, засвідчують і такі дані. Упродовж 1920-1921 років із селянських господарств підрадянської частини України за допомогою надісланих із міста озброєних загонів було забрано 77,4 млн пудів хліба, що становило лише 47 відсотків запланованого [1].

У березні 1921 року на Х з'їзді РКП(б) кремлівське керівництво визнало політику воєнного комунізму не лише неефективною, а й шкідливою. Тоді ж у лексиконі влади вперше з'являється термін неп (нова економічна політика). Новим у системі оподаткування було те, що продрозкладка була замінена на продподаток. Він передбачав також обов'язкову здачу селянами натуральних продуктів, але в значно менших обсягах. Це давало їм можливість решту хліба продавати на ринку за вільними цінами. Продподаток проіснував до початку 30-х років, коли була здійснена суцільна колективізація селянських господарств і коли вже колгоспи були зобов'язані поставляти сільськогосподарську продукцію державі знову в тому порядку, як це було заведено в період продрозкладки.

«Викачати» продукти, щоб укріпити революцію в світі

З відновленням в українських селах улітку 1920 року сільвиконкомів Москва зажадала від нових державних формувань чим скоріше провести на місцях ретельну ревізію кожного селянського господарства. Про списки коней, іншої худоби, а також про земельний фонд ішлося в попередній темі. На осінь черга дійшла для з'ясування вмісту продуктових комірів у запасливих українців. Промислові центри радянської Росії, а також армія відчували гостру нестачу продовольства. Взяти його будь-що планувалося за рахунок українців.

Першим кроком до детального опису тих продуктових комірів було складання «Подвірних карточок жителів села Данини Володьково-Дівицької волості Ніжинського повіту». Основою його послужили дані першого після революційних подій 1917 року перепису населення на теренах колишньої Російської імперії, проведеного 1920 року.

Населення Данини тоді офіційно називалося «Товариство селян колишньої княгині Голіциної». Так ось кожен двір цього товариства (а таких на 1920 рік налічувалося 583 двори) був детально описаний на окремих картках. З них влада могла черпати детальну інформацію про кожну родину та її маєтність, що мешкає в дворі, за такими характеристиками: вік, стать, рівень грамотності, кількість худоби і птиці (за конкретним переліком), кількість сільськогосподарського інвентаря (за конкретним переліком), величина земельних наділів (орних, сінокісних, стан посівів).

Як виглядали ці подвірні картки, проілюструємо це на прикладі 23-річного глави двору по вулиці Шинковій Івана Петровича Мозгового. Після смерті батька Петра Мозгового цей молодий, 23-річний господар, став основним годувальником великої родини, що складалася із восьми чоловік:

Чоловіки:

23 роки – грамотний,

1 рік, син.

Жінки:

49 років, мати (неграмотна),

20 років, дружина (грамотна),

18 років, сестра, (неграмотна),

12 років, сестра (неграмотна),
10 років, сестра (неграмотна)
7 років, сестра.

У господарстві худоби і птиці:

Кури – 7 штук,
Корови – 1,
Телята – 1,
Свині – 2.

Сільськогосподарський інвентар:

Плуг – 1,
Борони 3 (залізні),
Соломорізка – 1,
Серпи – 3,
Усього землі (десятин – 9,81).
Посіяно озимих – 7,0.

Ось цього молодого господаря з одним плугом, трьома залізними боронами та трьома серпами, як десятків таких, як він, влада незабаром оголосить ворогами радянської влади, куркульським класом і, викачавши з господарства все до колоска, відправить на вірну смерть на російські соловецькі острови...

А поки що 9 листопада 1920 року, за вказівкою згори, сільрада створює комісію із трьох чоловік, завданням якої є виявлення та детальний запис продуктових запасів у кожному дворі за кількістю й видами. Зібрані дані мали без зволікань передаватися до волості, а звідти – в губернію. Поки що про ніякі вказівки щодо здачі лишків продукції не йшлося [2].

Та вже 14 грудня в село прибуває уповноважений Носівського райпродкомісаріату товариш Петренко. На його вимогу скликається спільне засідання сільської Ради, членів президії сільвиконкому та комітету незаможних селян. У селі тоді вперше почули незрозуміле доти слово *продрозверстка*. Згодом це слово увійде в новітню українську історію як страхітливе явище загальнонаціонального масштабу, від якого віяло жорстокістю й несправедливістю, яке посіяло зневіру, забрало здоров'я, понівечило долі мільйонів українців.

Судячи з протоколу, начальник із району говорив про «катастрофічний стан міської промисловості, про поступове погіршення ситуації в сільському господарстві та про необхідність виконати продрозверстку і тим самим врятувати життя міській промисловості та сільському господарству» [3]. Рішення, яке прийняли тоді данинські активісти, варто оприлюднити для історії. Цитую в перекладі з російської, зберігаючи стилістику та лексику протокольного документа: «Розверстку повністю **викачати** (виділення моє. – **М. Т.**) до 25 грудня 1920 року і тим самим укріпити радянську владу, Революцію України і Росії і всього світу в майбутньому і врятувати життя» [4].

Читаєш цей документ і думаєш: ну не міг малограмотний секретар сільської Ради записати таке до протоколу без підказки присланого вищестоящего начальника; ну не могли тоді, в умовах суцільної розрухи, невизначеності за завтрашній день, перейняті щоденними турботами про виживання своєї родини селяни думати передусім про врятування життя «всього світу в майбутньому», про «укріплення революції України і Росії» – без оглядки на те, а хто ж рятуватиме життя їх самих, їхніх народжених і ще не народжених дітей? Ще в цьому документі лякає лексика на кшталт «викачати». Не виконати, зібрати, а саме відібрати, викачати через силу, до останку. Така лексика стане відтоді нормою документів для безумовного виконання на місцях, які народжуватимуться у владних кабінетах не лише Москви, Харкова, а й Чернігова, Ніжина, Носівки, Володькової Дівиці.

Безпомилково можна ствердити одне: уже тоді, в 1920-му, з початком проведення масштабної кампанії продрозкладки над українськими селами вимальовувалася примара голоду 1933 року.

У цей же час із Чернігова до Ніжина надходить телефонограма з грифом

«таємно». У ній йшлося про персональну відповідальність голів продовольчих комітетів («предпродкомів») районів за доведені до кожного села цифри виконання продподатку. Наголошувалося на необхідності суворого дотримання класового принципу у «викачуванні» продподатку. Іншими словами, акцент у тому викачуванні робився на господарях-власниках. Ще йшлося в цій телеграмі про недопущення випадків саботажу та недовиконання доведених цифр [5].

«Я не в змозі виконати накладеної на мене продрозкладки...»

На основі поспішного аналізу зібраних «продовольчою трійкою» подвірних даних щодо стану продуктових запасів сільрада терміново доводить до кожного двору цифрові показники (у пудах) податку за різними видами продовольства. Письмові повідомлення були рознесені по дворах данинців перед кінцем листопада. Така поспішність була викликана тим, що перша хвиля збирання того податку мала закінчитися, згідно з вказівкою з району, до 25 грудня. Це означало, що до цієї дати кожний двір мав доставити належне для виконання персонального плану збіжжя своїми силами (власними возами) в Носівку на станцію та отримати на руки від райпродкомісаріату відповідну довідку.

Поки оторопілі селяни вивчали ті цифри та підраховували власні запаси, виконком сільради сушив голову над тим, як виконати ще одну, несподівану, вказівку з району. Цього разу йшлося про наказ Ніжинського повітового комісаріату з воєнних справ від 24 листопада 1920 року за №719 про термінову поставку від усіх сіл повіту коней для потреб радянської армії. Від Данини вимагалось п'ять коней. Виконати це рішення вирішили своєрідним способом. На початку, аби було по-справедливості, вираховували тих господарів, у кого була не одна, а дві-три коняки. Таких у селі виявилось дев'ятеро. Як із цього числа вибрати п'ять? Хтось запропонував жеребкування. Але більше чомусь сподобалася формула «від усіх – по одній коняці». Щоб не викликати суперечок. Ось прізвища тих, хто «постраждав» від такого, як видається, не зовсім правильного рішення: Андрій Микитенко, Парасковія Кулик, Яків Кательницький, Ананій Кательницький, Григорій Семенко, Іван Процько, Нестор Подолянко, Іван Яловський, Василь Івасенко.

Таким чином, данинські активісти успішно здолали перше випробування на здатність керування процесом, майже удвічі перевиконавши одну із численних вимог влади.

Не так пішло з виконанням першого етапу продрозкладки. Уже другого дня по отриманні письмово доведених планів невдоволення селян розтікалося вулицями, кількісно збільшувалося й щодень посилювалося. Голосіння, плачі, крики стали частіше лунають і в сільраді. Багато людей не стримували обурення: на якій підставі комісія визначала обсяги здачі продовольства, коли вони значно перевищують те, що наявне в дворі? Голова сільради не відважився тоді пояснити людям, що цифри ті справді не співпадали з даними подвірної комісії, а формувалися на основі приблизного «розкладання» по дворах отриманих на село загальних показників. А вони справді були занадто високими.

На стіл голови посипалися заяви-прохання. Ознайомимося зі змістом кількох із них (Всі заяви, до речі, слухняно написані російською мовою, бо українською могли не братися до уваги, дарма, що розгляд цей мали здійснювати в селі свої ж).

Заява від Ананія Кательницького від 24 листопада 1920 року, писана олівцем. У ній – крик душі простого селянина, безвихідь і страх:

«Прошу повторно прислати до мого господарства продовольчу комісію для перевірки моїх домашніх запасів через те, що я не в змозі виконати накладеної на мене продрозкладки в такій кількості: жита 35 пудів, картоплі 50, вівса 20 пудів. З цього я вже відвіз: жита 15, вівса 15, картоплі 30 пудів. Остальне відвезти не можу, оскільки в мене залишилося для прогодування сім'ї, яка складається з 10 душ. Згідно з нормами упродому, на одну душу треба мати мінімум 24 фунти в місяць. В чому й розписуюся» [6].

Заява ця перекреслена навскіс червоним олівцем. Це означає, що вона залишалася без задоволення. І таких, із перекресленнями, в архівній теці – десятки.

Центральна влада передбачала масову появу подібних заяв на перегляд обсягу продподатку. Аби не допустити розслаблення чи розжалоблювання місцевих активістів, було прийнято упереджувальне рішення: на тих, хто в зазначений термін недовиконував план бодай на пуд, накладати повторно податок у подвійному розмірі. Серед тих данинців, хто першим потрапив до списку «повторних», Павло Іванович Ярина. У його заяві – розпач і надія:

«Заявляю, що виконати розверстку я не можу. Можу тільки 20 пудів хліба, 20 пудів вівса і 25 – картоплі. Тому прошу сільраду звернути серйозну увагу на те, що я єдиний годувальник 11 душ сім'ї і сам перебуваю на службі, так що моє сімейство не в змозі прогодувати себе і скотину. Прошу вас, товариші, сприяти моєму становищу і зняти з мене накладену на мене повторно розкладку» [7].

Як і в інших випадках, сільрада була непохитною: повторну комісію до заявника не надсилала, саму ж заяву перекреслювала та списувала в архів.

До кінця виконання акції залишалося п'ять днів. Чи зміг, скажімо, Павло Ярина справитися з подвійним продподатком? Відповіді на це не знайдено. Вона була однозначною лише у випадку не виконання того плану: майно господаря конфіскувалося, а його самого відправляли в далекі від України краї. Практика ця набула системи дещо пізніше – в період розкуркулення та колективізації, про що йтиметься пізніше.

Податком обкладали навіть лошат

Влада шукала будь-якого приводу стягнути із українського селянина-трудівника чим побільше. Провалюючи із року в рік виконання від початку нереальних показників, спущених центром на місця, районне начальство із шкіри вилазить, щоб уникнути погроз вищестоящого керівництва трибуналом. Починаючи від 1925 року, база оподаткування негласно розширюється за рахунок худоби, яка ще не дає господареві додатково приплоду чи тяглової сили. Йдеться про лошат і телят до двох років. Селяни масово стали отримувати додаткові податкові листки.

Виникає питання: як довідувалися в районі про те, скільки і яких коней чи інших тварин є в господарстві селянина? Тут влада щороку набувала неабиякого досвіду. З перших місяців створення сільських рад (березень 1920) від них систематично вимагали подавати до волості чи району такі показники. З роками влада все більше пресингувала селянство, не довіряючи даним сільрад. Починаючи від середини 20-х років, запроваджуються графіки роботи виїзних комісій з перевірки господарств на місцях. Скажімо, регулярний переоблік коней здійснювався під контролем райвійськоматів у відповідності із заздалегідь складеними графіками.

Так, у відповідності з рішенням Ніжинського райвійськомату упродовж лютого 1932 року мав бути здійснений переоблік коней в усіх селах округи. Для цього створювалося п'ять кінських комісій. Данина, Лосинівка, Галиця, Сальне увійшли в другу кінську комісію. У *Даніні* (так писалася тоді назва села в носівській райгазеті, а сільрада називалася *Данінська*. – **М.Т.**) комісія працювала того року три дні – від 26 по 28 лютого. Тут перевірялися і коні шатурян. Графік роботи таких комісій був опублікований, скажімо, у числі газети «Червона Носівщина» за 8 лютого 1932 року. До оголошення додавалася приписка: «Роботу кінські комісії починають о 9 ранку. Коневласники за невивід коней на зазначені пункти для переобліку підлягають суворій відповідальності».

Та повернемося до податкових листів, які ставали для селян сущим прокляттям. Дехто понуро викладав останні припасені рублі, боячись, що в іншому випадку доведеться платити удвічі більше. Та знаходилися сміливці, які наважувалися відстоювати свої права. Бо стали грамотніші – слухають радіо, читають газети. У Даніні таким виявився вчорашній червоноармієць Роман Олексійович Хлібик.

Влада двічі порушила його права. По-перше, як щойно демобілізований, він, за

законом, не мав сплачувати податок на худобу. А по-друге, до рангу худоби зарахували його лоша й змушують терміново заплатити виставлену в податковому листі суму. За невчасну сплату сума податку подвоювалася.

У пошуках правди чоловік дійшов до районної податкової комісії, прихопивши з собою довідку від керівництва Таращанського полку 44-ї Київської дивізії, де недавно проходив службу.

Носівським бюрокартам цього виявилось недостатньо. Вони стали вимагати ще одного паперу – акта за підписом голови сільради, в якому було б зазначено точний вік лоша. І такого акта за кілька днів було складено. Данинський господар мусив витратити ще цілий день дорогоцінного часу, аби знову добиратися в Носівку, долучаючи до своєї справи (а в ній зібрано вже було 16 сторінок) черговий аркуш паперу. Читаємо:

«Акт. Я, голова Данинської сільради Кошма Є. в складі голови комітету незаможних селян Пономаренко Крисана Панкратовича та Кмательницького Омеляна Митрофановича сього листопада 17 дня 1925 року обслідували господарство громадянина Хлібика Романа Олексійовича. При обслідуванні оказалось, що записана коняка на оподаткування податком 1925/26 року дійсно зростом до 2-х років і не повинна в цьому році оподатковуватися. А тому комісія рахує означену коняку із податкового обкладання викреслити» [8].

Тепер цей архівний аркуш паперу став документом доби. Він багато про що свідчить. Передусім про те, що ще на середину 20-х років владі не вдалося першими репресіями непокірних повністю залякати селянство. Знаходилися правдолюбці, які готові були її шукати поза межами села. Той, хто відважувався на це, мав бути готовим витратити на це чимало часу і зусиль. У нашому випадку від отримання селянином додаткового податкового аркуша (2 листопада) і до написання протоколу засідання районної податкової комісії (14 грудня) пройшло півтора місяця. З іншого боку, своєю наполегливістю такий селянин ризикував бути запідозреним у контрреволюційній діяльності. Цю «фішку» влада широко й ефективно застосовуватиме дещо пізніше.

Покарання села контрибуцією

Нова доба принесла в село нову лексику. Стало модним скорочено називати новопосталі радянські органи, які все відчутніше впливали на організацію життя українського села. Селяни поступово почали звикати до термінів уповітком (управління повітовим комітетом), волвиконком (волосний виконавчий комітет), райпродком (районний продовольчий комісаріат). Оскільки такі скорочення широко використовувалися в пресі, по радіо, побутування їх у розмовній мові швидко поширилося.

У конкретиці звичних раніше для селян сходів села, які час від часу в ту пору скликалися, то до цього поняття додалися на початках радянщини незвичні означення *екстрений та контрибуція*. З «екстреним» селяни розібралися зразу. Це слово їх почало лякати, оскільки нічого доброго від того, що місцеве начальство у такий спосіб скликає всіх, воно не віщувало. А от «контрибуція» вперше прозвучала на сході села 4 квітня 1921 року.

Нині цілком очевидно, що «мудрі» голови з центру, які вирішили застосувати цей термін у конкретиці удосконалення, іншими словами, вироблення жорсткіших правил здавання продподатку, самі не усвідомлювали на початку, що ж такий незвичний термін первинно приховує? З'ясуємо тепер. Це запозичене віддавна з латини слово буквально означає «збираю», «стягую». Всі тлумачні словники пояснюють його як процес «примусової здачі грошової суми, що стягується окупаційною адміністрацією з населення окупованої території». Друге значення цього поняття є таким: «грошові виплати, які сплачує переможена держава за умовами мирного договору державі-переможниці» [9].

Як бачимо, і в першому, і в другому варіантах йдеться про окупаційну адміністрацію, яка нещадно ставиться до іншого народу. В історії українського села, як і України в цілому, запроваджене більшовиками явище контрибуції і слід розглядати

саме так. Бо навіть ці віднайдені в архівах факти переконливо засвідчують, що в світовій цивілізації важко віднайти владу, яка б експлуатувала свій народ так люто, з такою ненавистю, як це робили більшовики і комуністи щодо українців.

Проведенню так званого контрибуційного сходу передували невтішні показники ходу першого етапу здачі селянами продподатку, який мав закінчитися 24 грудня. Вимушено зібравшись на засідання другого дня нового року – 2 січня, сільвиконком розпачливо констатує: продрозкладка данинцями провалена, значне недовиконання здачі продуктів державі зафіксовано за всіма показниками: хліб, фураж, худоба, свині та інше. Розуміючи, що відступати назад не можна, бо за невиконання будь-якої цифри їх чекає революційний трибунал, активісти формулюють у протоколі жорстку, але не конкретну резолюцію: «Продовжити енергійно стягування державної розкладки хлібом, свинями і худобою доти, поки в жодного громадянина нашого села не залишиться лишків» [10].

Рівно через місяць (5 лютого) – ще одне засідання і знову та ж констатація: держпродподаток став надходити ще повільніше, тому заходи слід вживати ще енергійніше.

Схоже, і в центрі, і на рівні губернії та повіту помітили нездатність або небажання своїх представників на місцях забезпечити виконання доведених показників державної ваги. Цим, очевидно, і пояснюється звернення до такої крайньої форми примусового вилучення продуктів та коштів як контрибуція.

Заповнений щерт сільський церковний майдан 4 квітня 1921 року зберігав не-звичайне для такого заходу могильне мовчання в момент, коли уповноважений з повіту оголошував данинцям із привезеного з собою папірця своєрідний вирок:

«1. За саботаж із здачею продподатку, за не виконання його з усіх показників до 24 грудня 1920 року обкласти мешканців села Данина контрибуцією в сумі 2 мільйони 500 тисяч рублів.

2. Означена сума має бути сплачена всім товариством, його сім'ями, за винятком тих сімей, представники яких безперервно знаходяться в рядах червоної армії» [11].

Тут же було зачитано список червоноармійців, родини яких звільнялися від контрибуції. Таких на село виявилось 15 чоловік. Назвемо для історії їхні прізвища (в дужках зазначено вік і сімейний стан червоноармійця): Федот Коваль (21 рік, щойно одружений), Іван Кічка (одружений, син 6 місяців), Панфіл Процько (холостий), Іван Стеценко (22 роки, холостяк), Петро Романченко (21 рік, щойно одружений), Лев Вискірко (21 рік, холостяк), Андрій Литвин (21 рік, одружений), Трохим Вовкогон (холостяк), Кирило Вакуленко (холостяк), Дмитро Романченко (22 роки, одружений), Яків Калюжний (одружений), Микита Процько (холостяк), Денис Карамза (холостяк), Семен Кугут (холостяк), Іван Кулик (холостяк). [12].

Влада розуміла, що зібрати таку суму в грошовому вимірі село не зможе. Однак зменшувати її ніхто не збирався: всі цифрові показники спускалися з центру. Як варіант, громаді села пропонувалося компенсувати частину розміру контрибуції натурою, що практикувалося ще з 1920 року. Контролювати цю частину контрибуції покликаний був новоутворений у Ніжині повітовий Комітет заготівлі зернового фуражу. 23 листопада 1920 року звітти, в порядку контролю, в Данину надійшло таке повідомлення:

«До терміну 15 вересня ц. р. від села Данини недоотримано сіна 793 пуди. Цим пропонується вам як бойовий наказ упродовж трьох днів доставити указану кількість сіна в м. Ніжин на прес-пункт. Крім того, доставити одночасно з Данини 700 пудів соломи в рахунок розверстки» [13].

У квітні 1921 року (27 числа) скликався ще один екстрений сход села. Згідно з отриманої з повіту інструкції, на ньому відбирали лишки землі в тих господарів, де її було понад установлену норму.

Компраці і трудповинності

Ще одним способом розв'язання проблеми продподатку було запровадження в селах краю обов'язкової трудової повинності. Для організації такого вимушеного нововведення у повітових виконкомах були створені спеціальні відділи праці, а у волосних центрах та при сільрадах підпорядкованих їм сіл і хуторів – компраці (комітети праці). Суть трудповинності полягала в тому, що селяни мали відпрацювати певну кількість днів на різних важливих стратегічних господарських об'єктах, де бракувало робочих рук. Фактично йшлося про відновлення порядків, запроваджених ще за кріпаччини, коли залежні від пана селяни мусили всі дні тижня, за винятком одного вихідного, трудитися на його полях. Різниця лиш полягала в тому, що «трудповинні» радянської доби ніколи не знали, коли, куди й на скільки днів доведеться йти чи їхати на ту відробку. Щоправда, в окремих випадках за виконану роботу передбачалася винагорода.

Ось приклади.

14 травня 1921 року, в розпал посадки різних сільськогосподарських культур на присадибних та земельних наділах на ім'я Данинського компраці надходить письмова депеша такого змісту:

«Володьково-Дівицький компраці пропонує Вам у терміновому порядку вислати 200 душ із залізними лопатами і ножами в розпорядження волкомпраці для направлення таких у Носівсько-Козарський цукровий завод для вивантаження насіння цукрових буряків. Поденна плата робочим: цукру – 1 фунт, солі – 1 фунт, мануфактури – піваршина, грошима – 428 руб. Висилка вище зазначених – обов'язкова не пізніше 16 травня згідно з приписом Ніжинського укомпраці від 10.05. за №1148. За невиконання цього вся відповідальність падає на голову компраці [14].

Буквально через тиждень – нова вказівка. Цього разу вимагалось 25 трудмобілізованих – на заготівлю дров для цього ж цукрового заводу. У наказі – приписка: «За невиконання – сувора відповідальність, аж до арешту, покладається на голову компраці» [15].

Незважаючи на обіцянку оплати праці, що не завжди виконувалася, сільради реально не могли забезпечувати «поставку» поза межі своєї території такої кількості селян. Адже йшлося про полишення своїх домівок на кілька днів найбільш працездатних членів родин, на яких трималося все домашнє господарство. Саме з цієї причини ухиляння під різними причинами від трудповинності набирало масового характеру в усіх селах краю. Цим пояснюється поява в другій половині травня у Володьковій Дівиці, Данині та Шатурі ось такого оголошення, текст якого підписав начальник Володьковського воєнного гарнізону разом із начальником волосного виконкому:

«Цим доводиться до відома усіх громадян, що внаслідок повного небажання селян коритися наказам волостей і приступити до вивезення дров за графіком на кожний день, з останніх будуть взяті заложенники. Заложники будуть утримуватися під арештом у повіті до закінчення вивезення дров. Вивезення закінчити до четвертого грудня (неділя). Не виконання цього спричинить до строгіших мір покарання – аж до передачі під суд революційного трибуналу» [16].

Такого способу примусу і такого йому дружного і впертого спротиву не було навіть за царату.

Арешти неплатників

Взяття в заложенники окремих мешканців села для того, щоб змусити інших виконати поставлені перед ними обсяги робіт, стало початком розгортання справжніх економічних репресій у селі. Такий висновок можна зробити, аналізуючи архівні дані на тих селян, які потрапляли в списки недоплатників продподатку.

При сільраді 17 жовтня 1921 року створюється спеціальна комісія для складання списків. «На гачок» потрапили ті господарі, хто, недовиконавши до 24 грудня першу суму продподатку, був обкладений подвійним показником. Списків виявилось чотири: у першому – 9 чоловік, у другому – 5, у третьому – 6, у четвертому – 11 чоловік. Усіх – 31 чоловік. Передавши до повіту такі дані, в сільраді стали чекати подальших вказівок. Вони надійшли 29 листопада у вигляді наказу, що складався з трьох пунктів. Наказ цей викладений у своєрідний спосіб: до кожного з трьох каральних пунктів додавалися вказівки про те, як їх виконувати.

Першим пунктом наказу повітового ревкому передбачався арешт зазначених у списках хліборобів. Арештованих пропонувалося утримувати в «холодних місцях». З літератури про минуле українського села читачі орієнтуються в змісті поняття «холодні місця». Якщо в містах та містечках такими були підвали помітних кам'яниць громадського значення, то в селах за них правили звичайні погребі, що були на обійсті кожного господарства. Подекуди були погребі й громадські. З огляду на те, що таких у Данині не було, виникає питання: де ж перебували арештовані за несплату повного обсягу продподатку? Місць своєрідного ув'язнення в домашніх умовах непокірних владі данинців виявилось аж два. Арештованих за першими двома списками «спустили» до просторого кам'яного погребу колишнього сільського священика отця Петра Скорини. Селян із двох наступних списків свої ж погнали аж за село, до ще не зруйнованого маєтку колишнього відставного генерала, праправнука українського гетьмана Тараса Трясила Івана Тарасевича. За свідченням колишньої мешканки хутора Галини Іванівни Федоряко, підземні кам'яні схованки пана були такими великими, що там можна було бігати; ще в тридцятих у тих утаємничених підземеллях відомого на всю Російську імперію колишнього власника хутора було улюблене місце ігрищ хутірської дітвори.

Та повернімося до змісту наказу ревкому. Другим пунктом цього документа був допит арештованих. Пропонувалося вести запис допиту у такій послідовності: прізвище та ім'я, номер господарства, сума несплаченого продподатку, кількість землі, міра врожайності, партійна приналежність, причина несплати.

Третій пункт – вимога будь-що «вибити» з арештованих ті недостаючі пуди, навіть якщо вони будуть останніми в господарстві. Для цього подавалася форма розписки. Вона такого змісту:

«Ми, що нижче підписані, громадяни с. Данини, даємо цю розписку в тому, що ми зобов'язуємося сплатити накладений додатковий продподаток сьогодні протягом трьох годин, знаючи, що за невиконання його будемо знову арештовані, а накладений податок буде стягнуто примусово, в чому й розписуємося» [17].

У додатку до цього наказу є й така рекомендація: після поставлення підпису кожним під такими розписками вечором арештованих відпустити додому з тим, щоб завтра кожен з'явився в сільраду для відмітки до моменту здачі всієї суми продподатку.

Тримаю в руках розписки із тих чотирьох аркушів. Вони написані одним почерком, очевидно, секретарем сільської ради. Прізвища заповнені іншою рукою, вже олівцем. Ні підписів, ні власноруч проставлених хрестиків (так робили ті, хто був неграмотним і не вмів розписуватися) під прізвищами «винуватців» у цих спільних розписках немає. Важко сказати, чи ті господарі-власники принципово не хотіли розписуватися, чи владі було вже без різниці, адже підготовлені наперед колективні розписки в чотирьох списках були зроблені.

Пробую уявити обриси тих, хто відважився кинути виклик владі, яка в досягненні мети будь-якою ціною не зупинялася ні перед яким вибором репресивних заходів. Ці сільські представники середнього класу, на яких в усіх країнах і за всіх часів тримався світ, любили від малку працю коло землі, вміло і в поті чола господарювали на ній.

У кожного з цих 31-го була своя причина і своя мотивація несплати того зловісного, вже подвоєного, податку. У кожного була своя доля, здебільшого молода, ще не реалізована сповна. Скажімо, в Івана Мозгового та його молоді дружини Устини в ті дні його перебування під арештом у холодному сільрадівському погребі народився другий син, названий на честь батька, – Іваном, а старшому, Андрію, виповнилося

всього лиш два роки. Тільки б жити, кохатися, рости й виховувати дітей та з любов'ю доглядати землю-годувальницю, яка щедротами наділяє лише працелюбних і завзятих у справі. Керманичі радянської влади, які ніколи не толерували розумних, працьовитих і самодостатніх, навісили на цих справжніх господарів тавро куркулів, сформували не в одного покоління несправедливе чуття зневаги й осуду. У таких хліборобів та їхніх родин насправді не було майбутнього в країні, яка будувала світле комуністичне майбутнє для майбутніх поколінь на крові й кістах цілого народу.

Назвемо також для історії цих одержимих данинців, які через несприятливі суспільно-політичні обставини не могли сповна реалізувати богом даний талант успішних хліборобів. Потрапивши до списків неблагонадійних, вони вже через кілька років будуть відправлені до справжнього молоху сталінських репресій, доточно закінчують свої молоді життя в сибірських ГУЛАГах, так і не скорившись тоталітарній комуністичній системі.

Список №1:

1. Кулик Федор. 2. Сердюк Никифор. 3. Шимка Андрій. 4. Шимка Іван. 5. Микитенко Матвій. 6. Дідик Андрій. 7. Кулик Василь Гордій. 8. Мозговой Іван Петрів. 9. Микитенко Петро.

Список №2:

1. Вискірко Василь. 2. Кулик Феодосій. 3. Братченко Степан. 4. Ярмош Яків. 5. П'яте прізвище розпізнати не вдалося.

Список №3:

1. Перепелиця Зот. 2. Калюжний Юхим. 3. Гавриш Никифор. 4. Семенко Денис. 5. Калюжний Тимофій. 6. Семенко Ольга.

Список №4:

1. Свирид Іван. 2. Штиволока Іван. 3. Ярина Леонтій. 4. Авраменко Сидір. 6. Ярина Катерина. 7. Авраменко Гордій. 8. Рог Тихін. 9. Лисенко Ісак. 10. Подолянка Ігнат. 11. Авраменко Євдоким [18].

Незважаючи на посилення репресій щодо тих, хто не міг (чи не хотів) виконувати продрозверстку сповна, все нові й нові плани здачі продуктів повсюди провалювалися. Це можна простежити за ходом виконання інших видів продрозкладки.

Слідом за хлібом, фуражем, худобою, свиньми центр спускає на села все нові й нові види повинності. На глибоку осінь 1921 року наставала пора медової, яєчної, масляної. Ось документ від Володьково-Дівицького відділення Ніжинського повітпродкому, направлений у села волості 7 листопада, який засвідчує, що і в цьому сегменті повсюдного «викачування» останніх запасів із селянських господарств влада не змогла досягнути успіхів:

«Відповідно до наказу повітпродкому за №1750 звертається увага на бездіяльність виконання розверстки на мед, масло і яйця, яка повинна бути виконана в найкоротший термін. Виконано ж до цього часу так: Носівською волостю – медової повинності 15%, яєчної 9%, масла – зовсім не виконано; Мринською волостю виконано лише 4% яєчної повинності» [19].

Констатуючи таку невтішну для влади картину, районний продовольчий комісар пропонує сільським активістам для безумовного виконання плану по волості активніше застосовувати до неплатників такі найстрогіші заходи впливу: збільшення повинності до подвійного розміру, реквізування домашнього майна, арешт і передача власника двору під суд.

1. Прозрозкладка // Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – С. 2352.

2. Данинский сельский совет. Протоколы общих собраний. – ДАЧО. – Ніжинська

- філія. – Фонд 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 4.
 3. Там само. – Арк. 7.
 4. Там само.
 5. Там само.
 6. Там само. – Од. зб. 3. – Арк. 14.
 7. Там само. – Арк. 27.
 8. Протокол заседания Носовской районной комиссии по сельскохозяйственному налогу о рассмотрении жалобы налогоплательщиков по с. Данино 15 декабря 1925 года. – ДАЧО. – Ніжинська філія. – Ф. 5283. – Оп. 1. Од. зб. 1036. – Арк. 3.
 9. Словник іншомових слів. – К.: Довіра–Рідна мова, 2000. – С. 553-554.
 10. Данинский сельский совет. Протоколы общих собраний. – ДАЧО. – Ніжинська філія. – Фонд 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 1357. – Арк. 1-2.
 11. Там само. – Арк. 26.
 12. Там само. – Од. зб. 2. – Арк. 29.
 13. Там само. – Арк. 72.
 14. Данинский сельский совет. Приказы уездного отдела труда о проведении трудовой повинности. Нач. 20 янв. 1921 ок. 15 янв. 1922. – ДАЧО. – Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 14.
 15. Там само. – Арк. 25.
 16. Там само. – Арк. 67.
 17. Данинский сельский совет: Приказы и постановления Черниговского губисполкома, Нежинского исполкома об обложении граждан трудналогами. Списки плательщиков трудналога и опись имущества церкви села. Нач. 2 янв. 1921 ок. 18 дек. 1921. – 312 л. // Ф. 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 278.
 18. Там само.
 19. Там само. – Арк. 181.

Анализируется политика большевизской власти по отношению к украинскому селу. Речь идет о продразверстке, продналоге. Впервые вводятся в оборот архивные документы о том, как власть разворачивала настоящие экономические репрессии на селе и внедряла новые формы выкачивания хлебных запасов у крестьян: контрибуционные суды и трудовые обязательства.

Ключевые слова: продразверстка, продналог, сельсоветы, комбеды, выкачивание продуктов, подворные карточки жителей села, контрибуция на село, трудовые обязательства, комитеты труда, аресты неплательщиков налога.

PEASANTS' PRODROSKLADKA (soviet system of state corn storage) AS A FOR-RUNN OF STAMINE IN UKRAINE: on the archive matter from Danyna village of Nizhyn region

Bilshovik policy in a Ukrainian village in the 20s of the XXth century is analysed. The essence of this policy lied in the fact that instead of free sale of food products and agricultural raw materials peasants had to hand that over to the state. The article deals with new soviet notions - prodroskladka and product contribution. The reasons due to which peasants could not fulfill that contribution are shown.

The archive data show the ways soviet power used to extort provisions from peasants: contributory courts and obligatory working duties.

Unknown before documents about the ways peasants were punished like economic repressions, arrests; who were those arresting peasants for not being able to fulfill contributions are introduced.

Key words: prodroskladka, product contribution, village council, committee of the poor, provision extortion, farmstead cards, working duty, labour committee, peasants' arrests.

ДИСКУСІЙНІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Анатолій Магула

МЕНА – МІСТО ДАВНЄ, СІВЕРЯНСЬКЕ (щодо висвітлення історії давнього населеного пункту в публікаціях О. Салтана)

У статті аналізуються наукові праці кандидата історичних наук О. Салтана, автор робить деякі зауваження та уточнення щодо певних моментів, що стосуються дослідження історії виникнення міста Мени, висвітлені істориком у його попередніх публікаціях. Фактично стаття є продовженням дослідницької роботи з вивчення історії виникнення та розвитку населеного пункту.

Стаття спрямована на доведення факту давнішого заснування Мени.

Ключові слова: юхнівська культура, зарубинецька культура, пеньківська культура, колочинська культура, роменська культура, волинцевська культура, слов'яни, анти, сіверяни, городища, Мена, Хоробор, Менський музей.

Так сталося, що місто Мена Чернігівської області і столиця Білорусі Мінськ мають практично одну й ту ж офіційну дату заснування – 1066 (1067) рік. О. Салтан у журналі «Сіверянський літопис» в статті під назвою «Урустай – «князь» менський» заперечує те, що Мена станом навіть на 1408 рік була містом. У заголовку слово «князь» він узяв у лапки, а сам населений пункт назвав селом, заперечивши існування його як міста не лише в період Київської Русі, але й у часи згадки про менського Урустай за 1408 рік [1, с. 6 – 7]. Цю ж свою думку він також відобразив ще раніше в своєму науково-документальному нарисі «Місто Мена в історичній та науковій ретроспективі», що був виданий досить обмеженим тиражем [2]. Серед менської спільноти статті О. Салтана викликали нерозуміння. Будучи патріотами свого райцентру, меняни не сприйняли публікації належним чином, не повіривши, що Мена виникла як село і не була давнім і славним містом часів Київської Русі.

Справді, можна погодитись із О. Салтаном лише в тому, що вищезгаданий населений пункт навряд чи могли заснувати як якийсь серйозний торговий центр. Саме розташування для ведення торгівлі надто незручне, про що міркує і сам О. Салтан у «Сіверянському літописі» в статті під назвою «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени». Автор слушно зауважив, що для торгівлі «раціонально було б влаштувати торгово-обмінний пункт у гирлі р. Мена, поблизу сучасного села Максаки, куди б приїжджали і припливали жителі краю з метою продажу або придбання того чи іншого товару» [3, с. 100]. Але дослідник не пояснив, чому саме в районі Максаків, а не Осьмаків чи Дібровки? Адже в Максаках немає гирла річки Мени, воно розташоване поблизу с. Дібровка.

Свого часу у вітчизняній історіографії побутувала певна переоцінка торговельного фактора [4]. Історики-норманісти стверджували пріоритет скандинавів у заснуванні

© Магула Анатолій Валерійович – учитель історії, географії та правознавства Данилівської ЗОШ І – ІІ ступенів Менського району.

міст на Русі – їх заходом уздовж Дніпровського басейну виникли укріплені табори, які швидко стали центрами обмінної торгівлі [5]. В. Й. Ключевський, С. М. Середонін і ряд інших істориків висунули тезу про те, що східнослов'янські міста виникли переважно завдяки торгівлі зі Сходом. У результаті, крім різних предметів розкоші і прянощів, на Русі з'явилася велика кількість срібла, переважно монетного. Дослідники вже неодноразово відзначали, що для народів Русі найдавнішими монетами були арабські дирхеми, які співвідносились з гривнами, ногатами і кунами. Концентрація їх у міських центрах була особливо значна – в Києві знайдено понад 11 тисяч монет [6]. На території Мени таких знахідок ми не знаємо.

Чи була Мена містом від початку свого виникнення? Чи вона заснована як село, а вже потім перетворилася в місто? Д. Я. Самоквасов заперечував літературну теорію, за якою всюди і завжди хутори передували появі поселень, а поселення – містам. Навпаки, факти з історії поселень осілих народів Греції, Італії, Галлії, Німеччини, Лівонії та інших давніх держав доводять, що обживання територій починалось групою скупчених одна біля одної будівель, обнесених навколо загальним укріпленням. І в цьому плані слов'яни не були винятком [7]. Отже, Мена аж ніяк не могла бути селом, як про це пише О. Салтан [8, с. 6].

Стверджуючи одне, науковець в інших своїх публікаціях заперечує сам себе. У науково-документальному нарисі під назвою «Місто Мена в історичній та науковій ретроспективі» він пише наступне: *«Розташовані усі городища у вигляді асиметричного воєнно-стратегічного трикутника. Феськівське, Менське, Величківське, Киселівське городища знаходяться на одній лінії цього «трикутника» вздовж р. Мена, Макошинське – з іншого боку. Таке розташування вказаних городищ вказує на їх давнє походження, виходячи зі специфіки їхнього розташування та масштабів. Ці городища виникли ще в часи перебування тут племен роменської культури VIII – X ст.»* [9, с. 152]. Таку ж думку автор виклав і в «Сіверянському літописі» у своїй статті під назвою «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени» [10, с. 100]. Однак видно, що автор при її написанні не мав даних з археології, тому не визначив навіть приблизного датування городищ на території Менського району. Звідки О. Салтан узяв інформацію про те, що ці городища роменської культури у наших краях виникли у VIII – X ст., невідомо, адже більшість з них з'явилися не раніше IX ст., а VIII століттям в районі датується лише одне – городище «Замок» на території с. Волосківці, на лівому березі р. Дягова. Тут були справді виявлені матеріали роменської культури та давньоруської доби [11].

Якщо ж говорити про те, чи могла Мена бути заснована як місто в часи, коли почали з'являтися перші міста, то на основі фактів, що ґрунтуються перш за все на результатах археологічних досліджень, можна досить упевнено стверджувати, що вона була «городком» (чи градом) і аж ніяк не селом, як про це пишуть деякі науковці. Більше того, такі невеликі укріплені городища першопоселенців з'являлися на нових, неосвоєних землях навіть раніше, ніж сільські поселення. Хоч можливо, що в соціально-економічному плані такі невеликі за своїми розмірами «гради» все ж більше тяжили до села, аніж до міста, а за своїм призначенням були лише оборонними фортецями, з яких майже завжди розвивалися і повноцінні в соціально-економічному відношенні міста. На Русі, як загалом і в усій середньовічній Європі, поселення розрізнялися тільки в силу їхньої укріпленості: якщо населений пункт має оборонні укріплення – це «город» або «град», якщо не має – то це вже село [12]. Безпосередніми попередниками руських міст раннього середньовіччя були укріплені святилища та убжища типу дитинця або кремля, які зводили жителі низки сусідських поселень, розкиданих посеред полів і лугів [13]. У літопису нова форма поселень дістала назву «град», однак це визначення не розкриває соціальної суті цих населених пунктів. Свого часу П. М. Третяков вжив щодо них дуже влучний термін «ембріон міста» [14]. Давні слов'янські міста виникали не поодино, кожне окремо, а цілими групами, як союзи міст, одночасно з появою міських общин, племен і племінних князів, і саме цим можна пояснити значну кількість городищ у Менському районі [15]. Слід зазначити, що в цій статті нас будуть цікавити не всі, а здебільшого ті городища, що були розташовані вздовж річок Мена і Дягова. Аналізуючи публікації та музейні

матеріали, приходимо до висновку, що всі городища на цих водних артеріях теж виникли групами і майже одночасно.

У Менському районному краєзнавчому музеї ім. В. Ф. Покотила в експозиції знаходиться так звана «Археологічна карта Менського району», на яку нанесено аж 11 городищ по річках Дягова і Мена. Важко сказати, на основі яких даних вона була складена, однак, якщо довіряти їй, можна зробити наступні висновки. Згідно з цією картою, найраніше, приблизно в період з VIII по X ст., на території Менщини виникли такі городища: Менське, Киселівське, Лісківське, Волосківське, Дягівське, Макошинське, Слобідське та в урочищі Бурімка. Відносяться вони до періоду ранніх слов'ян, тобто це період приходу племені сіверян у наші краї (VIII – IXст.) [16]. Налягають ці городища до роменської культури. Племенами, яких відносять до неї, були сіверяни, які в свою чергу мали якесь певне відношення до антського союзу племен, що існував з кінця IV до початку VII ст., про що буде йти мова нижче [17]. Утім, варто зробити зауваження щодо вище згаданої карти в цьому самому Менському музеї. Справа в тому, що його експозиція вже досить тривалий час не оновлювалася, а сама карта була складена, мабуть, ще покійним директором музею, ім'я якого він зараз носить. Зробивши деяку звірку з іншими матеріалами з археології, можна зробити висновок, що дані цієї карти застаріли, як і вся експозиція [18]. Навіть при першому погляді видно, що городища й поселення позначені не точно, багато плутанини. Городищ, позначених на цій карті, чомусь виявилось майже в два рази більше, ніж їх є в реальності. Можна навести хоча б приклад одного з неіснуючих таких поблизу села Осьмаки Менського району. Перше, що викликає подив при погляді на карту, – це позначене на ній городище періоду Київської Русі. Добре знаючи місце в околицях цього села, важко було зрозуміти, де саме знаходиться городище, адже місцевість тут повсюди майже абсолютно плоска і тому зовсім не могла підходити для влаштування якогось укріплення. Виявилось, що справді ніякого городища часів Київської Русі тут немає і ніколи не було, зате недалеко від ферми є поселення цього періоду (XI – XIII ст.) [19]. Можна навести й ряд інших неспівпадінь, про які буде йти мова нижче. Отож користуватися цією картою можна хіба що під час проведення екскурсій, однак писати наукові праці, спираючись на її помилкові дані, не слід.

Тепер варто дослідити низку питань, що стосуються наших далеких предків – антів. Антські пам'ятки в Україні – переважно прикраси до одягу й кінської зброї зі срібла, бронзи й білого металевого сплаву, пізніше – бронзові прикраси (найбільше фібули) з виїмчастою емаллю, центр виробництва яких був у Києві, є типовими знахідками на городищах роменського типу [20]. Торгівля в Мені, як і в інших подібних містах, все ж існувала з давніх часів, про що свідчить виявлення під час копання торфу в заплаві р. Мена носової частини якогось великого судна, а також предметів антського типу: бронзові браслети з потовщеними краями, бронзовий кинджал та пальчаста фібула з виїмчастою емаллю (VI – VII ст.), що нині прикрашають експозицію Менського районного краєзнавчого музею ім. В. Ф. Покотила [21]. На жаль, тільки прикрашають, адже музейна наукова робота з використанням цих експонатів за кілька десятиліть так і не просунулася вперед. Варто зазначити, що жодних залишків знайденого судна чи хоча б їх фото або бодай якихось відомостей про розміри цієї частини, за якими можна було б встановити реальний розмір і всього судна, в Менському музеї немає. Отож нам залишається вірити публікаціям краєзнавця Д. Калібаби і тодішнього директора музею В. Покотила. Ці бронзові знахідки відносяться до предметів антського типу, з якими частково пов'язана і культура роменського типу, про що ми будемо вести мову нижче. Роменську культуру ще часто називають «культурою городищ» і вона безпосередньо стосується племені сіверян [22].

Отож вищеназвані знахідки антського типу в експозиції Менського музею можуть, а точніше могли б стати переконливими доказами давнього існування міста, а особливо того, що Мена аж ніяк не могла бути селом. Адже великі судна навряд чи заходили б торгувати у якесь невеличке поселення, а згадані вище бронзові знахідки, що є окрасою експозиції, не були товаром, що користувався попитом у сільського населення, а скоріше – предметами розкоші міських жителів, про що стверджувала колишній директор Менського музею Г. Ф. Сироткіна [23].

Варто сказати, що не існує єдиної думки щодо того, які племена варто відносити до антів. Утім, належність їх до слов'ян є доведеною. Візантійський хроніст Йордан сповіщає, що у VI ст. вже існували три різні гілки слов'ян: венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і склавіни (Подунав'я) [24]. Наприклад, С. М. Соловійов вважав, що анти – це слов'янські племена уличів і тиверців, які мали безліч городів на півдні України (Подніпров'я, пеньківська культура) [25]. М. С. Грушевський вважав антів взагалі предками усіх українців [26]. Загалом намагання відносити антів до якогось конкретного племені або належність до якоїсь певної археологічної культури не зовсім однозначне, оскільки такого племені, як анти, скоріше за все взагалі не існувало. Це був лише тимчасовий військовий союз різних племен, що існував певний проміжок часу і у який, на рівні зі слов'янами, частково могли входити навіть якісь інші, неслов'янські племена. А отже, складно визначити напевно етнічну приналежність антів, використовуючи лише археологічні дані [27].

Зважаючи на зв'язки слов'ян з тюркським світом, взяти хоча б той приклад, коли тюркомовні гунни були союзниками антів у війні з готами, пояснення етноніму «анти» саме тюркською мовою є цілком логічним [28]. Але якщо зважати на те, що згадки про антів були ще до появи гуннів, то тюркська версія походження їхньої назви навряд чи є вірною. Етнонім «анти» (грец. Ἀνται, лат. Antae), ймовірно, не був самоназвою, оскільки він відомий тільки з візантійських джерел. На думку лінгвістів, це слово – іранського походження і означає людей, котрі перебувають на окраїні, на рубежі Візантії [29]. Професор В. Седов висунув думку, що анти були іранізованими слов'янами, які увібрали в себе залишки скіфського та сарматського етносів [30]. Археологічним еквівалентом антів прийнято вважати людність, що створила пеньківську археологічну культуру, до якої відносять уличів і тиверців [31]. В. Седов вважав, що початок формування антів, як окремого діалектного племінного угруповання слов'ян, пов'язаний з черняхівською культурою, яка насправді була складним поліетнічним формуванням, куди входили місцеве скіфо-сарматське населення, гето-дакійські племена Дунайсько-Дністровського межиріччя, гото-гепіди і слов'яни. У лівобережній частині Дніпровського басейну пам'ятники типу прага-пеньківка досягають Посейм'я [32]. Беззаперечні антські знахідки, що були виявлені румунськими і болгарськими археологами на Дунаї, виявилися ідентичними українським [33]. У антів високого рівня досягло ужиткове мистецтво, особливо – в ювелірному ремеслі. Їх своєрідна, яскрава культура була одним з компонентів при формуванні у пізніші часи давньоруської культури. Анти мали економічні стосунки з віддаленими країнами, в тому числі – з Римською імперією, Візантією (проти якої вони також і воювали). Їх торгівля з Римською імперією простежується на підставі численних знахідок на території антських земель римських речей (амфори, скляні та металеві вироби тощо), а також срібних римських монет [34].

Проте торгували наші предки, що проживали на території Менського району, ще задовго до появи антів в історії. Про розміри слов'янського експорту сільськогосподарської продукції II – IV століть н. е. можна судити з великої кількості скарбів римських монет у місцях розселення наших предків, що досить часто зустрічаються і на території Чернігівщини. Чи не яскравий доказ – знайдений у 1895 році на території смт Стольне Менського району скарб римських монет II ст. н. е. [35]. Можливо, його тут закопали ще племена зарубинецької культури, що торгували з римлянами. Особливо посилилися зв'язки Риму з народами Східної Європи за імператора Марка Ульпія Траяна (98 – 117 рр. н. е.), коли римляни підкорили всю Дакію і змусили її населення говорити на «ромейській», латинській мові. Імперія стала безпосередньою сусідкою слов'янських земель, де завдяки цьому знову відродилось експортне землеробство, до того ж у великих обсягах. Як бачимо, торгівля в наших краях велась іще задовго до виникнення хазарії, арабського халіфату, і першими монетами, якими користувалися наші предки, були не арабські, а римські. Отож з давніх давен слов'яни спочатку мали економічні зв'язки із Заходом, а не Сходом [36].

Перший, хто почав писати ґрунтовні наукові праці з історії Мени, – кандидат історичних наук Олександр Салтан, який піддав критиці попередні публікації кра-

єзнавців В. Покотила і Д. Калібаби. Хоча до їхніх статей є певні зауваження, але саме вони започаткували до вивчення історії Менського краю. Віддаючи Салтану належне, все ж варто зауважити певні важливі моменти, де автор не зовсім правий. У своїх працях О. Салтан надто багато уваги приділяє якимось міфічним меланхленам та племенам юхнівської культури. Зокрема, в № 2 за 2015 рік журналу «Сіверянський літопис», у статті «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени» він пише наступне: *«Виходячи зі специфіки розташування та масштабів, ці поселення виникли ще в часи перебування тут племен роменської і головним чином юхнівської культури (VII – I ст. до н. е.)»* [37, с. 100].

Але науковець чомусь взагалі не пише про інший проміжок часу між юхнівською (VII – I ст. до н.е.) і роменською (700 – 1000 рр. н. е.) культурами, адже він тривав більше ніж 800 століть. Зважаючи на те, що східні слов'яни оселилися в Чернігівських краях досить пізно, то цей проміжок буде іще довшим. Цей дуже тривалий період часу в нашій історії чомусь не зацікавив автора, тому його висвітлення лишилося відкритим. Проте автор статті «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени», перескочивши майже через ціле тисячоліття, робить надто сміливе припущення: *«Мабуть, юхнівські поселення часів раннього заліза були використані племенами сіверян для відновлення воєнно-господарської інфраструктури, яка слугувала їм до моменту вторгнення татарських орд»* [38, с. 100]. При цьому майже не використовуються матеріали з археологічних досліджень як по Менському району, так і в цілому, не приділяється увага експонатам Менського краєзнавчого музею, що могли б допомогти у дослідженнях питань історії Менського краю та Мени. Мабуть, тому О. Салтан зробив припущення, що після юхнівців одразу ж прийшли сіверяни, чого не могло бути в принципі [39, с. 100]. Проте автор, практично не торкаючись археології, якось надто швидко «перестрибнув» аж через цілих дев'ять століть. А хіба в період між II ст. до н. е. і VIII ст. н. е. на наших землях не проживали наші можливі предки чи наш край взагалі лежав безлюдною пусткою?

Відомо, що на околицях та поблизу Мени виявлено поселення доби бронзи, юхнівської культури, ранньослов'янські поселення перших століть нашої ери (зарубинецька культура) та VIII – X ст. (роменська культура) [40]. Отже, слов'яни проживали в Менському краї ще на початку нашої ери. Як саме називалися ці племена, ми не знаємо, але, як вважав М. Грушевський, до IV століття слов'яни в наших краях сиділи осіло і не збиралися нікуди переселятися [41]. Вважається, що з IV до VII ст. в історії всієї Європи тривало Велике переселення народів, що почалося з гунської навали, проте дехто вважає, що воно почалось уже в II ст. з вторгненням готів в Україну [42]. Хоча насправді міграції слов'янських племен уже почалися раніше, з того часу, як на початку I тисячоліття нашої ери розпалася слов'янобалтська спільнота і почалося формування праслов'ян [43]. Чи можна племена юхнівської культури, що проживали і на території нашого краю, вважати нашими предками? Це досить складне питання, яке не можна пояснити в одній статті. Але якщо юхнівці були балтами, то це означає, що вони мали певне відношення і до слов'ян, оскільки до початку нашої ери слов'яни і балти були єдиною спільнотою [44]. Однак нашими предками їх можна називати лише з дуже великою натяжкою. Сам процес розпаду слов'янобалтської спільноти почався ще за кілька тисячоліть до нашої ери і тривав дуже довгий час. Уже з перших століть нашої ери наші предки, праслов'яни, остаточно відокремившись від балтів, здійснювали постійні міграції. Так само ми не можемо вважати племена зарубинецької культури, що змінили юхнівців, стовідсотковими предками слов'ян, оскільки зарубинецька культура була лише одним з компонентів у формуванні слов'ян [45].

Продовжуючи висвітлення існування можливих торгових чи міграційних зв'язків з Європою наших далеких предків іще на межі нашої ери, тут знову не можна обійтися без використання експонатів, що знаходяться у Менському музеї. Особливу увагу варто звернути на бронзові короноподібні предмети, що були знайдені на території Менщини, два з яких знаходяться в експозиції музею. Аж шість таких предметів було виявлено саме на території нашого Менського району. Такої їхньої концентрації не-

має в усій Україні. Чергове підтвердження торговельних та інших зв'язків із землями Данії та півночі Польщі нам дають якраз вони, оскільки саме в Данії була виявлена їхня найбільша у всьому світі концентрація [46]. Якість виготовлення предметів говорить про те, що вони тут з'явилися в результаті зв'язків із Заходом і, ймовірно, відносилися до латенської культури, що належить кельтам [47]. Певні типи таких короноподібних гривн знаходять і на поселеннях пшеворської культури на території Польщі, проте німецькі вчені ці предмети пов'язують із ясторфською культурою, що належала прагерманцям (600 – 300 рр. до н. е.) [48]. Знахідки цих предметів в Менському районі були виявлені в районі села Ліски. Це поселення відповідає зарубинецькій археологічній культурі, до якої відносять ранніх слов'ян. Характерно, що три знайдені тут короноподібні прикраси лежали в землі на однаковій глибині, зубцями вверху, що свідчить про те, що ці знахідки потрапили сюди не випадково, а були зариті в землю. Всього ж на зарубинецькому поселенні в районі Лісок було виявлено аж чотири такі предмети, і це єдине у всій Східній Європі місце, де було знайдено таку їхню кількість [49]. Працівники Менського районного краєзнавчого музею ім. Покотила у своїх нечастих статтях у районній газеті, які фактично є передрукуванням старих статей, що виходили ще у 1980-х роках, та під час ведення екскурсій мають свої, теж не менш «оригінальні» погляди. Вони дивним чином пояснюють походження цих експонатів та їхнє призначення. На думку музейних науковців, ці короноподібні предмети вдягалися на голову під час церемонії задовбрювання бога боліт, що загалом не відповідає істині. Значна частина знайдених таких же бронзових речей на території Данії та Польщі має сліди зношеності з внутрішньої сторони, і це якраз є свідченням того, що їх носили не зрідка, під час якихось церемоній, а постійно, як прикрасу. І одягали їх на шию, а не на голову. Для того, щоб застібнути на шиї, ці гривни легко розкриваються і закриваються [50]. Ця прикраса складається з двох нерівних частин, які скріплені між собою шарнірною конструкцією. Дві половинки обертаються навколо штифта посередині й скріпляються збоку замочком (невеличкий штифт однієї половинки заходить в паз другої). Таким чином, гривну можна широко розкрити і щільно закрити. Ці предмети ще називають шийними або короноподібними гривнами, що є більш точною назвою. Зустрічається і назва «шийні корони». Про якесь культове значення цих предметів теж можна заперечити. Це були просто прикраси, якими торгували, обмінювали на інші товари, а отже, вони не можуть при цьому мати якесь сакральне значення [51]. Знахідки в районі с. Ліски Менського району свідчать, що наші далекі предки – племена зарубинецької культури (III / II ст. до н. е. – II ст. н. е.), під час якоїсь великої біди (можливо, нашествя готів) позакопували найдорожчі для них речі в землю, щоб їх не знайшли вороги, а самі пішли з цих місць, сподіваючись іще колись сюди повернутися та відкопати сховане. Звісно ж, їм так і не судилося цього зробити.

Більшість дослідників вважають, що на основі зарубинецьких старожитностей (II ст. до н. е. – II ст. н. е.), що поєдналися з пшеворською культурою, сформувалася київська культура (II / III ст. н. е. – V ст.). Деякі вчені вважають, що київські пам'ятки генетично пов'язані з черняхівською культурою. Остання в свою чергу також виникла на основі пізньозарубинецьких пам'яток, поєднаних із пшеворською культурою та в поєднанні з фракійським населенням Подністров'я. Черняхівська культура згодом стала підґрунтям для формування ранньосередньовічних слов'янських культур: колочинської (V – VII ст.) та пенківської (V – VIII ст.), що належала антам [52]. Отож можна підвести підсумок, що дві культури – колочинська, племена якої проживали і на Чернігівщині, та пенківська, до якої належать анти, пов'язані між собою, тому мають дуже багато спільних рис. Ось чому предмети колочинської культури ще називають антськими. Щоправда у колочинській спостерігаються впливи північно-східних сусідів з Білорусі і Смоленщини [53].

Отож такі експонати, як бронзові браслети, кинджал антського типу та фібула в експозиції Менського районного краєзнавчого музею ім. В. Ф. Покотила є місцевими знахідками і належали нашим, ранньослов'янським племенам, що були далекими

пращурами українців, і тому просто фізично не могли потрапити на територію Менського району від печенігів чи половців, як про це стверджують деякі дослідники. Адже перша згадка про печенігів у «Повісті минулих літ» відноситься до 915 року (X ст.), а половців – й ще пізніше [54].

Вивчаючи дані з археології по Менському району, не можна не звернути уваги на загадковий період в історії Менського району. Археологічні дані за період з V по VI – VII ст. майже відсутні за винятком трьох об'єктів. Відоме лише одне поселення періоду III – VIII ст. біля с. Комарівка Киселівської сільради, поселення «Гусавка-2» V – VII ст. та городище «Бор» поблизу с. Миколаївка, що датується VI – VII та X – XIII ст. [55]. І це все. Мабуть, Менщину також зачепило Велике переселення народів, про що свідчить відсутність археологічних знахідок за цей період. Отже, населення нашого Менського краю на певний час покинуло свої обжиті місця і подалося кудись мандрувати.

З початком VII ст. уриваються візантійські відомості про східних слов'ян. Це значною мірою залежало від упадку візантійської історіографії, частково – від історичних обставин: Візантію окрили нові слов'янські держави на Дунаї, і її безпосередні зносини з задунайськими краями слабнуть. Новим джерелом для історії слов'янської колонізації наших країв стає «Повість временних літ», передовсім – її етнографічні огляди, але вони написані в часи значно пізніші – в XI ст. і тільки небагато можуть нам сказати, як виглядало слов'янське розселення [56]. Не маючи інших джерел, доводиться вірити Нестору, який відводив історію розселення слов'ян на схід від того початку, коли вони осіли по Дунаю. Звідки вони прийшли на Дунай, Нестор навряд чи знав, однак натякав на те, що слов'яни все ж повернулися на свої давні землі [57].

Аналізуючи повідомлення літописця, С. М. Соловйов пояснює рух і розселення східних слов'ян наступним чином. Слов'яни, що прийшли з Дунаю і оселилися спочатку на заході, пішли з Галичини прямо на схід до Дніпра, – то були древляни й поляни. Потім слов'янське населення стало поширюватися на північ, по правому берегу Дніпра. Між Прип'яттю та Двіною явились дреговичі. За дреговичами по Двіні, знову прямо на північ – полочани (кривичі). За полочанами, теж на північ, оселилися словени новгородські. Кривичі пропущені в літописі в першій розповіді. Друга розповідь доповнює і пояснює першу: тут літописець спочатку перераховує тільки 5 головних племен на західній стороні Дніпра. Це такі спільноти: поляни, древляни, дреговичі, словени новгородські, полочани (кривичі). Але потім літописець указує на подальше виселення племен: від полочан (територія сучасної Білорусі) розселилися кривичі по верхів'ях Волги, Двіни і Дніпра, від кривичів на південь, по Дніпру і його лівих притоках оселилися сіверяни. Отже, якщо сприймати повідомлення літописця, то виходить, що східнослов'янське населення (племена) рухалось спочатку по західному боці Дніпра на північ, а потім з півночі спускалося на південь уже по східному боці Дніпра, оселяючись по Десні, Сейму і Сулі. Виходить, племена сіверян прийшли у наші краї дійсно з півночі або північного сходу. Причому прийшли вони на українські землі найпізніше [58, с. 95]. Отже, наші предки сіверяни за своїм походженням можуть бути ближчими до білорусів, ніж до росіян, адже племена радимичів і в'ятичів літописець прямо виводить від імен родоначальників, братів – Радима і В'ятко, повідомляючи розповідь, що ці обидва племена походять від ляхів, тобто ймовірно прийшли з території Польщі, причому пізніше інших племен. Також не зустрічаємо в літописах згадок про існування городів у цих двох племен, отже, вони їх просто не будували [59]. Однак наші пращури сіверяни, тобто жителі Чернігівщини, в тому числі і меняни, етнічно можуть бути ближчими до населення Мінської області, аніж, наприклад, Гомельської, оскільки формування білоруського народу відбулося на основі трьох племен: дреговичів, кривичів (полочан), що проживали спочатку на території Мінської області і звідки потім розселилися й на наші землі, та частково радимичів. А сіверяни пішли саме від кривичів [60].

Цілком логічною є назва сіверян (север), адже вони справді прийшли з півночі. Та чи була це самоназва племені, а точніше – союзу племен з назвою «север»? А чи не наштовхують на роздуми схожі назви: север, себер, серб, сябри? Якщо східні слов'яни

прийшли в наші краї з Дунаю, то цілком імовірно, що серед них було плем'я, що мало назву серби, спотворене у літописах? В історії VII ст. відомі так звані дунайські сіверяни, що перебували в союзі з племінним об'єднанням, що звалось «Славінія семи родів». Якщо ж взяти до уваги розробки фахівців з мовознавства, етимологія самого слова «северь» сягає давньоіранського кореня «seu» (чорний) у семантичному тлумаченні є реліктом архаїчної кольорової системи просторово-географічної орієнтації (моделювання видимого світу у багатьох народів Евразії) із значенням «північний». Відносини праболгар з слов'янами спочатку склалися не найкращим чином. Це примусило невдоволених щодо них переселенською політикою болгарського хана Аспаруха сіверян «по многих летех» повернутися на батьківщину – у Дніпровське Лівобережжя [61].

А чи не може Мена бути якось пов'язана з Мінськом в зв'язку з рухом слов'янського населення з півночі на південь, можливо, навіть уже в пізніший період, тобто в часи Київської Русі? Тут ми лише наведемо приклади схожості та ідентичності назв гідронімів, не вдаючись у глибокий аналіз самих цих назв. У Менському районі, якраз майже біля гирла р. Мена, де вона впадає в Десну, є село, що носить офіційну назву – Дібровка, яке насправді з давніх часів і до наших днів ніхто й ніколи так не називав і не називає. У народі це село і досі називається Дубравка або Дубровка. Біля сучасного Мінська є водосховище, яке по-білоруськи зветься Дубравскає. На території сучасної однієї тільки Мінської області налічується з десятків населених пунктів, переважно сіл, із назвою Дубровка [62]. Д. Калібіба і В. Соляник у книзі «Наша рідна Менщина» припустили, що село Дібровка Менського району (Ушнянської сільради) виникло в середині XVI ст. разом із селом Ушня [63]. Проте така версія не узгоджується з даними археології. Адже біля с. Дібровка в урочищі «Лиса гора» (за 1 км на північний захід від села) археологами було відкрите поселення X – XIII ст. з назвою «Дібровка-1, а на схід від Дібровки знаходиться поселення з назвою «Дібровка-2» XI – XIII ст. [64]. Тобто поселення слов'ян тут виникли ще у X – XI ст.

Тепер наведемо приклади однакових назв гідронімів на Менщині і в Білорусі. І нині Меною протікає річка, що в народі зветься Бабка (ліва притока Мени). Річка Бабка протікає і територією Мінської області, є лівою притокою р. Лань басейну Прип'яті [65]. У Мінській області є струмок, що колись був річкою, з назвою Менка (Меня), притока р. Птич, що впадає в Прип'ять [66]. Саме на річці з назвою Менка знаходився давній Менск (Мінськ). На місці, де впадає в Менку південна притока, до цих пір лишилися вали древнього городища. Цікаво, що притокою Менки є струмок (мікрогідронім) із назвою Дунай, що наштотує на певні роздуми [67]. Сучасним Мінськом колись протікала літописна річка Немига, від якої лишилася тільки назва вулиці та району міста [68]. Свого часу перший директор Менського музею В.Покотило спілкувався з відомим українським географом, педагогом та краєзнавцем, членом Географічного товариства України, кандидатом педагогічних наук Миколою Янком. В одному з листів останній підтверджував, що річка з назвою Немига, яка згадується у Лаврентіївському літописі, тече територією Сосницького району Чернігівської області [69]. Є інформація і в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина», де сказано, що річка Немига є притокою р. Россоха. Течуть вони у Сосницькому районі [70. С. 489]. Хоча знайти ці обидві річки в наш час досить складно, оскільки від них лишилися лише струмки, що схожі на пересохлі канали, і їх назви і місцезнаходження можуть знати тільки деякі місцеві жителі. Але пошуком доказів існування річки Немиги могли б зайнятися працівники Менського музею, які так безапелятивно стверджують про те, що битва на Немизі у 1066 (чи 1067) році між київськими князями і полоцьким князем Всеславом Брячиславичем відбувалася саме в наших краях, а не на території Білорусі, однак не можуть показати, де саме вона протікала. Утім, саме те, що наша Немига була річкою малою, текла в незаселених територіях і навряд чи взагалі носила якусь назву, могла бути названа переселенцями в пам'ять про таку ж річку, що протікає в їхніх рідних краях, звідки вони прийшли. Відомо, що мікрогідроніми (назви малих водойм) на відміну від відомих і загальноживаних географічних назв є нестійкі і можуть в силу різних причин на протязі певного часу змінюватися [71].

Що ж стосується походження назви міста Мена, упевнено можна сказати лише одне: гідронім (назва річки) має давніше походження, ніж топонім (назва міста). У цій ситуації гідронім виконав роль базису, а топонім – надбудови. Тобто річка дала назву місту, а не навпаки [72, с. 114]. Особливо, якщо це більш чи менш велика річка, така як Мена.

Виняток становлять маленькі річечки, рівчаки й канави (мікрогідроніми), які і назву не завжди мали. Розглянемо назви річок, що носять людські імена чи прізвища. Тут маємо зворотню картину, як, наприклад, назва річки, а фактично невеликого рівчака з назвою Сидорівка, що протікає в однойменному урочищі, саме там, де знаходилося менське укріплене городище часів Київської Русі. Логічно було б припустити, що назва могла піти від першопоселенця або власника землі, що колись мав садибу чи інші володіння у тому місці, де протікає ця річка і, зважаючи на зовсім невелику її довжину, більша частина цієї водойми могла протікати територією володінь цього самого Сидора. Отож цю річку так і назвали. Тут не можна не згадати досить поширене прізвище серед менян – Сидоренко. Загалом, назва цього рівчака може бути більш пізньою.

Наступний випадок – невеликий майже пересохлий рівчак, що носить назву Хоробор і протікає на південний схід від смт Макошине, в однойменному урочищі де, на думку місцевих краєзнавців Д. Калібаби і В. Покотила, знаходилося літописне місто Хоробор. Ю. С. Виноградський, пояснюючи походження назви, виводить її з двох слів: «хоро» – гора, і «бор» – сосновий ліс [73]. Однак більш вірогідним може бути інше походження назви. Хоробор – давнє слов'янське чоловіче ім'я [74]. Відомо, що після прийняття християнства більшість слов'янських імен було заборонено, проте вони збереглися в назвах деяких населених пунктів. Можливо, був якийсь слов'янський вождь, якого звали Хоробор, що заснував це місто. Скоріше за все, рівчак отримав свою назву практично одночасно із заснуванням самого міста, може, й трохи пізніше. Цінність існування цього мікрогідроніма полягає в тому, що за багато століть цей рівчак не змінив своєї назви, давши вказівку на те, де саме могло знаходитись це літописне місто. Саме ж воно розташовувалось не біля смт Макошине, як прийнято було вважати офіційно, а в районі села Слобідка Менського району, де і досі жителі це місце називають словом «городок» [75]. Реальність його існування підтверджується даними з археології. На південній околиці села Слобідки було виявлено городище, що отримало назву «Городок», датується I – V та X – XI ст. н. е. Також тут виявлено поселення – посад городища Городок VIII – XIII ст. [83]. Скоріше за все, макошинські поселення та городища були спочатку пригородами Хоробора, що заснували його вихідці. Адже з якихось причин городище, що на території села Слобідка, в XI ст. перестало існувати. Ймовірною причиною виселення була велика кількість населення, що не могла поділити між собою землю, і люди часто через це не мирили. На території Макошиного були засновані два однакові городища, які в реальності могли бути лише частинами одного й того ж «города». Одне називалося Макошине, друге – Хоробор і розміщувалися практично поряд. Причому з самого початку виникли ці укріплені городища в X – XI ст., а уже потім поселення навколо них (посад). Отож можна припускати, що в районі населених пунктів Макошине та Слобідка виникло серйозне місто із досить складною системою пригородів як укріплених, так і неукріплених. Тож не дарма Хоробор згадувався в письмових джерелах, оскільки такі городища, як менське, феськівське та інші їм подібні в порівнянні з ним були меншими та не такими важливими з військової точки зору, що про них літописці навіть ніде не згадали. Наприклад, повідомлення літопису про міжусобні князівські війни за 1234 р. описує взяття міст об'єднаними військами Данила Романовича та Володимира Рюриковича, що вторглися у володіння Михайла Всеволодовича, князя чернігівського: «...взяша и Хороборъ и Сосницю и Сновескъ (сучасний Седнів – прим.) и инии грады многии, и придоша-же опяť Чернигову» [76]. Тобто серед «иини грады многии» могла бути і Мена, й інші городища нашого краю, адже археологія їх фіксує, а літописи – ні. Чи не тому, що літописець, не будучи людиною

місцевою, погано уявляв географію Чернігівського князівства, просто не знав назв усіх узятих городищ, тому й не згадав їх, перелічивши лише головні? А от плутанина з назвами «Макошине» – «Хоробор» і виникла якраз саме через складну структуру міста, що носило не одну назву. При цьому варто звернути увагу на таке археологічно підтверджене, але разом з тим не менш дискусійне серед науковців явище, як «перенос міст», що спостерігалось майже по всій Древній Русі в X – XII ст. Першим це явище серйозно дослідив А. А. Спіцин, а потім такі вчені, як І. І. Ляпушкін, Л. В. Алексєєв, В. А. Булкін та інші [78]. Дані з археології по Менському району підтверджують, що первісне городище (Хоробор) на околиці села Слобідка якраз і припиняє своє існування в XI ст. [79]. Отже, його перенесли з місця слобідського городища на територію, де знаходиться сучасне Макошине (південно-східна його частина). І якщо археологія доводить сам факт реальності «переносу міст», то ж щодо причин таких явищ у істориків і досі немає спільної думки.

Повертаючись до переліку та деякого неглибокого аналізу назв, для прикладу візьмемо село Осьмаки Менського району та прилеглі до нього території. На південь від цього села є невеликого розміру, так зване в народі Гетьманове болото. Прізвище Гетьман досить поширене в Менському районі,носять такі прізвища і деякі жителі Осьмаків. Отже, ймовірно, це невеличке болото знаходилося на території земельних володінь якоїсь людини з прізвищем Гетьман, тому й отримало назву Гетьманове. На південному заході до Осьмаків примикає невеликий ліс, який і досі зветься Маньчин, бо в ньому стояла хата, в якій ще в радянські (50 – 60-ті рр.) часи проживала одинока баба, яку звали Маня [80]. Майже поряд, на південь від Маньчиного лісу і на захід від Гетьманового болота, росте менший лісок, який у народі зветься Харитонів ліс. Зрозуміло, що ці назви є уже більш пізніми. Однак назва самого села Осьмаки може мати дуже давнє походження. Осмак, Осменник, Осмомисл – давньослов'янські імена, що були поширені до прийняття християнства [81]. Отож, можливо, колись давно було сімейство якогось чоловіка на ім'я Осмак, що заснувало тут своє поселення. Дані з археології підтверджують існування тут давніх поселень, у тому числі і I – V та XI – XIII ст. Можливо, жителі Осьмаків у якийсь період історії з якихось причин покинули свої поселення і пішли на територію Коропщини. Імовірною причиною могла бути татарська навала у XIII ст. А уже в XVII ст., як пишуть у книзі «Наша рідна Менщина» Д. Калібаба та В. Соляник, Осьмаки були по-новому засновані поміщиком Магденком внаслідок переселення сюди з Полтавщини селян-кріпаків, що йому належали [82]. Однак село було засноване хоч і поряд зі старими покинутими поселеннями, але не на тому старому поселенні XI – XIII ст., а уже трохи в іншому місці, де воно розміщується і нині [83].

Аналогічним способом можна пояснити походження назви села Блистови Менського району. Нагадаємо, що деякі дослідники вважають, що саме тут знаходилося літописне місто Блестовіт (Блестов), уперше згадане в Іпатіївському літописі під 1151 р. [84]. Існували давні слов'янські чоловічі імена – Блестан, Белесвіт і Блестовіт. Означають ці імена дослівно як світлий, сонячний, тобто пов'язані із сонцем, яке шанували давні слов'яни як божество. Відомий у білорусів бог, що мав назву Білбог, бог неба, світла, хмар і сонця, втілення світлого дня, який у подальшому, після прийняття християнства, перейшов в образ духа полів і жнив – Білуна, що уявлявся у вигляді здорового доброго діда в білому одязі і з довгою білою бородою [85]. А неподалік Блистови розташоване озеро з назвою Біле [86]. Чи не вбачаємо ми тут знову білоруський слід? До сказаного треба ще згадати і озеро з назвою Камарет, розташоване біля Десни, з правого боку, на південний захід від села Блистови [87]. Камарет – теж слов'янське ім'я [88]. Очевидно, що річка Блистовенька, що протікає поблизу населеного пункту, є мікрогідронімом, отож ця водойма цілком могла отримати свою назву від населеного пункту, а не навпаки. Отож мікрогідронім не міг дати назву селу. Сама ж назва річки Блистовенька в пестливій його формі приблизно може означати «блискуча», «світла» або «сонячна» річка, а саму воду слов'яни вважали сонцевою сестрою. Тобто, Блестовіт – брат, а його сестра – річка Блистовенька.

Чом би при нагоді не згадати легенду про Кия, Щека, Хорива і сестру Либідь? Або візьмемо озеро Люте, що знаходиться в місцевості між селами Блистова та Ушня [89]. Лютой, Лютогост, Лют, Лютобор, Лютобран, Лютовлад, Лютовой теж є давніми слов'янськими іменами [90]. Загалом, не тільки місцевість в окрузі Блистови має ряд старих гідронімів, а й увесь Менський район досить багатий на старі, ще слов'янські назви, які дивним чином збереглися і до наших днів. В цих же місцях, на південь від Блистови, майже біля самої Десни, протікає неширока річка, що має назву Слоут [91]. А в Білорусі, поблизу Мінська, протікає теж невелика річка, що носить назву Слоуст [92]. У Мінській області протікає річка Конотопка. Водойма з назвою Конотоп знаходиться в Менському районі між селами Осьмаки та Ушня [93].

Загалом люди як у давні, так і в більш пізні часи, даючи назви річкам, озерам, лісам чи іншим природним об'єктам, у їхньому виборі ніколи не відзначалися якоюсь оригінальністю. Згадаймо хоча б велику кількість озер по Десні, що носять назву Стара Десна або в народі просто Старуха, тільки по одному Менському району: озеро Стара Десна з правого боку Десни, на південний захід від с. Ушня, озеро Стара Десна, що розташоване у Задесенні, на схід від с. Ушня. Стара Десна на південь від с. Максаки за Десною. Озеро Стара Десна за с. Слобідкою [94]. Подібних прикладів однаковості гідронімів можна навести ще безліч. Перелічувати усі та аналізувати походження їхніх назв немає сенсу, оскільки це не є метою статті. Суть у тому, що, переселяючись на нові місця, люди дають старі назви новим об'єктам природи і населеним пунктам, отож можна визначити, звідки вони прийшли. Але давайте повернемося до топонімів-двійників.

Чи не викликає подив однаковість топонімів та гідронімів не тільки в Україні, але й на території інших держав? Для початку проаналізуємо однаковість назв на Чернігівщині. Сільські населені пункти з назвою Городище і Синявка є і в Менському, і в Коропському районах. Села із назвою Блистова і Осьмаки є в Менському районі, але є Блистова в Новгород-Сіверському і Осьмаки в Коропському. Оскільки на території нашого Менського району поблизу Блистови виявлено городище часів Київської Русі (XI – XIII ст.), а поблизу Осьмаків поселення цього ж періоду (XI – XIII ст.) [95], то стає очевидно, що Блистова і Осьмаки, що знаходяться в Менському районі, давніші, а мешканці їхніх «клонів» на Новгород-Сіверщині й Коропщині були вихідцями із них, що приблизно в період з XIII по XVII ст. заснували поселення в нових місцях, однак дали їм ті самі назви. У часи феодальних конфліктів до знищення Хоробора приклав руку і князь Данило Романович (майбутній Данило Галицький), військо якого у 1234 р. взяло місто, а вже в 1238 – 1239 рр. Чернігівщиною прокотилася татарська навала. У районі угідь смт Макошине є озеро Добротов або Добріть, як його ще дехто називає з жителів Макошиного. Село Добротове (Кролевецький район, Сумської області) є недалеко від смт Короп. Ймовірно, що й саме смт Короп є «клоном» давнього літописного міста Хоробор, але вже з видозміненою назвою. Навряд чи у вирішенні питання локалізації Хоробора допоможе лінгвістика тільки за його назвою, оскільки походження назви, спотвореної протягом віків до невпізнаності, досить складно встановити [96]. Адже слово «короп» вимовляти легше і приємніше, ніж «хоробор», отож ця назва і прижилась. Тим більше, що новий край був дуже багатий на рибу. Про це свідчить навіть назва одного села в нинішньому Коропському районі – Риботин [97]. Отож жителі міста Хоробор просто його покинули, заснувавши поселення в новому місці, але назвавши його уже трохи по-іншому. Адже лише таким чином можна пояснити загадкове зникнення літописного «города Хоробор», локалізацію якого не можуть визначити вчені до цих пір [98].

Єдине, про що можна стверджувати впевнено, так це те, що як у часи Великого переселення народів, так і пізніше відбувалися постійні рухи населення, змінювалися носії археологічних культур, на основі яких утворилася українська культура та українська нація. Вирішальну роль у формуванні українського етносу відіграли міграційні процеси II – VII ст. [99]. Проте ці рухи населення, хоч і в менших масштабах, відбувалися не тільки в епоху Великого переселення, а й у часи Київської Русі і пізніше.

Повертаючись до згадуваних вище бронзових експонатів антського типу (які, до речі, невідомо з яких причин, в експозиції Менського музею розміщені вперемішку з експонатами періоду Київської Русі) – браслети, кинджал та пальчаста фібула з виїмчастою емаллю, які датуються VI – VII ст., ставимо запитання щодо їхньої приналежності. Очевидно, що ці предмети ніяк не могли належати сівер'янам (роменська культура), бо вони з'явилися на Чернігівщині не раніше 700 року (VIII ст.), а на Менщині – й іще пізніше [100]. Отож їх полишили більш ранні племена, що проживали тут до приходу сівер'ян [101]. У Менському музеї відсутні дані про належність цих предметів. Однак, на основі здійснених у цій статті досліджень, можна зробити впевнений висновок, що ці знахідки належали племенам колочинської археологічної культури, яка має спільні риси з пеньківською (антською), й існувала вона з середини V до середини VII ст. на території нинішніх Чернігівщини, південної Білорусі та південно-західної Росії (Брянська область) [102]. Археологічні знахідки цієї культури ще називають знахідками антського типу. Серед бронзових та срібних прикрас колочинської культури на цих територіях поширені так звані старожитності антів (великі пальчасті фібули, наременні бляшки, пряжки, шийні гривни тощо) [103]. Можливо, знахідки антського типу поширювалися і завдяки жвавій торгівлі, тому потрапили від антів у наш краї, або ж, в результаті якихось інших процесів. Ми напевно не знаємо, яким саме чином стосуються племена колочинської культури до антів, однак ряд учених у вирішенні цього питання мають певні напрацювання. Згідно з результатами останніх досліджень, колочинська культура виникла на основі київської і сама стала одним з компонентів формування волинцевської культури, на основі якої виникла роменська [104]. Носіями колочинської культури, скоріш за все, були угруповання ранньоісторичних слов'ян – венеди чи північна частина антів, які жили на північному сході, а також, можливо, окремі балтійські племена, які мешкали на півночі цього культурного ареалу. На Лівобережжі колочинська культура, нарівні з пеньківською, є одним з компонентів наступної волинцевської культури. Волинцевська і роменська якраз, завдяки останнім дослідженням, вважаються майже ідентичними, оскільки вони генетично близькі, тому цю культуру ще називають роменсько-волинцевською (сівер'яни). Отже, літописні північно-східні східнослов'янські угруповання – сівер'яни, котрі проживали на Десні, Сеймі та Сулі, були носіями роменсько-волинцевської археологічної культури, а не роменсько-боршевської, як вважалося раніше [105]. Близького трактування питання про співвідношення волинцевських та роменських пам'яток дійшов О. В. Григор'єв. У перших з них вбачає «своєрідний пласт старожитностей, що на ранньому етапі наклався на культуру роменського типу». Хоча потрібно зробити певне уточнення: волинцевські пам'ятки не «наклалися» на роменську культуру, а разом з іншими культурними проявами лівобережного слов'янства стали її суттєвим компонентом, складаючи ранній етап культури літописних сівер'ян [106]. За сучасними даними археології, волинцевська культура сформувалася внаслідок просування із заходу на Лівобережжя племен празької культури або їхніх прямих нащадків (носіїв пам'яток типу Сахнівка), що фіксується за формами і орнаментациєю ліпної кераміки та житлами з пічки [107]. Протягом першої половини VIII ст. прибульці асимілювали на своєму шляху пеньківські (анти) і місцеві колочинські племена й увійшли в контакт з населенням салтово-маяцької культури (степи і лісостепи Прикаспію, Нижнього Поволжя, Подоння і Східного Криму, VIII – поч. X ст.), що спричинило появу специфічних рис матеріальної культури. Літописні сівер'яни якраз жили по сусідству з хозарами, які є носіями салтово-маяцької археологічної культури, що також не могло не вплинути на формування їхньої культури [108]. Так, на поселеннях Ходосовка, Вовки, Беседовка, Хитці, Роїще, Обухів-2 поряд з волинцевськими формами виявлені округлобокі та біконічні горщики, прямими аналогіями яких є матеріали пізнього етапу пеньківської культури. У ранніх шарах поселення Волинцево разом з волинцевськими виявляються посудини біконічних, циліндро-конічних і тюльпановидних форм, що цілком співставляються з колочинськими [109]. Це – очевидне свідчення не тільки контактів прийдшлого населення

з місцевим пенківським та частково з колочинським, але й метисації аборигенів з переселенцями. Поступово пенківські й колочинські традиції стираються, волинцевські елементи стають домінуючими. Швидка акультурація місцевого антського населення обумовлена його етномовною близькістю з прийшлим [110]. Іменьківська культура теж пов'язується зі слов'янським етносом. Її носіями були слов'яни, що становлять велике культурно-племінне угруповання після гунського погрому черняхівського ареалу. У цій ситуації якась частина (доволі багаточисленна) антів у кінці IV ст. перемістилась із цього ареалу в Середнє Поволжя, де і заснувала іменьківську культуру [111].

Аналізуючи можливе походження вищеназваних експонатів антського типу (характерних для колочинської культури), що перебувають в експозиції Менського музею – бронзові браслети, бронзовий кинджал (який музейні науковці чомусь називають скіфським акінаком) та велика пальчаста фібула, знайдених в заплаві річки під час копання торфу, варто зауважити, що існує ряд утрачених важливих деталей, які могли б допомогти у визначенні питання, за яких обставин ці предмети тут опинилися. Адже потрібно мати інформацію про точне місце їхнього виявлення, положення в землі та на якій глибині, були вони врозсіп чи складені в якусь посудину та багато чого іншого, чи не знаходили в цих місцях ще якісь предмети. В яких роках видобували торф на території самої Мени? Чи ж антські предмети були знайдені десь північніше, в районі сіл Киселівка, Прогрес та Комарівка, де дійсно видобували торф? Питань лишається досить багато, і без використання матеріалів музею відповісти на них складно, маючи лише невпевнені й розмиті розповіді його науковців. Проблемним з суб'єктивних причин виявився і доступ до роботи в музейних фондах. Тому невідомим лишається питання, чи є наявні там ще якісь предмети колочинської культури. У такій ситуації єдиним джерелом є деякі публікації місцевих краєзнавців у районній пресі, які стверджували, що, окрім вище згаданих предметів на території міста, в заплаві річки Мени (з розповідей місцевих жителів, десь на відрізку річки, що в народі й досі зветься як Пристань), була виявлена носова частина якогось затонулого великого судна. Варто сказати, що часто історії про знайдені експонати обростають народними легендами, що в подальшому підхоплюють та розвивають у своїх публікаціях краєзнавці, і визначити, де правда, а де вигадки практично неможливо. Тому щодо знайдених антських речей можна зробити лише деякі припущення. Чи це був схований скарб? Свого часу Спіцин помітив ту обставину, що найчастіше знахідки антів виступали у вигляді схованих, закопаних скарбів [112]. Але чому саме в заплаві річки? Не варто забувати, що її русло могло змінювати напрям. Або ж дійсно на цьому місці човном плив якийсь антський вельможа чи вождь та й випадково втопився. Оскільки, можливо, труп утопленика родичами не був знайдений, то ці предмети були викинуті, пожертвовані воді, щоб покійний узяв їх із собою в потойбіччя. Загалом ці бронзові предмети, характерні для антських (колочинської культури) знахідок Лівобережжя України (на Правобережжі знахідки антів переважно зі срібла), дуже нагадують поховальний набір, що належав якійсь місцевій знатній особі. Не могли такі речі належати простому селянину. Або ще можливий наступний варіант, якщо дійсно вірити в зв'язок судна зі знахідками. У давніх слов'ян, окрім відомих, існував незвичний обряд похорон. Померлого відправляли по воді на човні, в який клали предмети та їжу, що були призначені для покійного [113].

Отож, можливо, доведеться розвінчувати старий міф від місцевих краєзнавців Д. Калібаби і В. Покотила, які в розповідях і публікаціях стверджували про нібито знайдену частину великого затонулого торгового судна в заплаві річки Мени і намагалися прив'язати його до цих антських знахідок, доводячи тим існування в Мені торгівлі, бо ж, на їхню думку, Мена виникла в результаті обмінної торгівлі, а назва «Мена» пішла від слова «мінати» [114]. Адже ми не можемо бути певними, що ця частина судна (датування якого відсутнє) дійсно пов'язана зі знахідками антського типу. І якщо навіть ми мали б беззаперечні докази такого зв'язку, то все одно це нічого б не змінило, оскільки тут варто зважати на датування цих предметів. Однак упевнено

можна стверджувати, що легенда про затонуле в річці Мени торгове судно з антськими бронзовими предметами, що датуються VI – VII ст., які це судно везло продавати (чи обмінювати) в Мени на базарі, своє віджила. Базару тоді ще не було. І міста не було, адже археологічними дослідженнями на території чи поблизу Мени не зафіксовано жодного городища чи навіть поселення, яке б датувалося VI чи VII століттям. Якщо вище описана подія навіть реально колись відбулась на нашій річці, сама по собі вона абсолютно нічого не доводить. Та й торгівля відбувалась завжди, всюди і в усі часи, і в Мени, і в Березні, і в Сосниці, і в Хороборі, і в інших давньоруських містах. Навіть первісні люди вели обмінну торгівлю [115]. Надалі варто більше довіряти науковцям та науковим дослідженням, а не версіям краєзнавців чи працівників музеїв. Ці знахідки антського типу могли бути скарбом, схованим місцевими племенами в заплаві річки Мени під час якоїсь великої біди, наприклад війни. Можливо, це було нашествя аварів з Азії або ж сіверянських племен. Адже, зважаючи на всі докази мирного заселення сіверянами наших країв, не можна відкидати й можливих локальних зіткнень слов'ян-прибульців зі слов'янами-аборигенами. Місцеві племена сховали скарби цінних для них речей, щоб ті не потрапили в руки ворога. Загалом залишається багато питань. А може, рятуючись та втікаючи, місцеві племена викидали свої цінності, щоб вони не дісталися ворогам, у воду? Просто втопили їх у заплаві річки під час розливу навесні чи ж принесли воді у жертву. Вода відступила, і ці бронзові речі опинилися в мулі, а потім з віками вони все глибше опинялися в землі, доки їх не знайшли під час копання торфу. Та, скоріше за все, ці речі є типовим поховальним набором, що належав колочинській культурі. На території Менського району відомо лише кілька поселень, які за датуванням співвідносяться з даними експонатами: поселення «Гусавка-2» V – VII ст. н. е., городище «Бор» VI – VII ст. н. е. поблизу Миколаївки та поселення «Комарівка-1» III – VII ст. н. е., яке з усіх трьох знаходиться найближче до Мени. На жаль, окрім датування, у нас немає точних даних про те, до якої саме археологічної культури належать ці два поселення і городище. Але від встановлення істини, кому ці предмети належали і як потрапили в долину річки, не змінюється той факт, що вони не можуть бути переконливим доказом того, що Мена була тоді міським торговим центром, адже у VI – VII ст. на території Мени ще не було не те що міста, а й навіть ніякого поселення [116]. В усякому випадку, дані з археології їх не фіксують за цей період. Отож використання вищезгаданих експонатів як доказу давнього існування Мени, як це свого часу робили краєзнавці В. Ф. Покотило та Д. П. Калібаба, а пізніше і колишня директор музею Г. Ф. Сироткіна, є не що інше, як свідоме видавання бажаного за дійсне. На жаль, таку ж політику своєї попередниці щодо гальмування, консервації наукових досліджень «з успіхом» продовжують і сучасні монополісти музейної справи, традиції наукової роботи яких нічим не відрізняються від своїх наставників.

Що ж до долі короноподібних предметів, то вона могла бути схожою. Таким самим, аналогічним способом можна пояснити низинне, болотне місцезнаходження й положення експонатів, що були відкопані. Для початку визначимо причину, чому деякі «спеціалісти» вважають бронзові короноподібні предмети (шийні гривні) II ст. до н. е. – II ст. н. е., що знаходяться в Менському музеї, культовими, що вони використовувались у церемонії задобрювання бога боліт. Міф про неіснуючого «бога боліт» виник з певної причини: ці предмети дуже часто знаходили в болотистих місцях. Але там, де сотні років тому були колись озера, з часом могли утворитися болота, які взагалі висохли, ставши луками. Ймовірно і ці короноподібні предмети мають подібну долю. Під час нашествия ворогів люди зарубинецької культури просто викинули ці шийні гривні у озеро чи болото, щоб вони не дісталися ворогам, а самі пішли з обжитих країв, взявши з собою лише золото та срібло. Виникає цікаве питання: чи дійсно наші предки вважали ці бронзові короноподібні гривні цінними, якщо просто так їх викинули? Зважаючи на те, що наші пращури, торговці сільськогосподарською продукцією, були людьми далеко не бідними, оскільки мали достатньо срібла й золота, яке вони отримували від Риму як виручку, то бронзові предмети для них були ніщо.

Отож брати з собою не вельми цінну, зате досить важку бронзову річ, було б просто нерозумно. Інше питання: чому ці короноподібні предмети майже завжди знаходять у землі у положенні зубчиками вгору? Пояснення може виявитися простим і очевидним. Спробуйте кинути таку короноподібну гривну у воду. Оскільки нижня частина, яка без зубчиків, у цих предметів важча, масивніша, то очевидно, що, потонувши у воді, ця прикраса ляже на дно зубчиками вгору, а не вниз. З часом озеро висихало, і цей предмет лишався лежати уже в землі, доки його хтось випадково не відкопає. Втім, незрозумілого лишається ще досить багато, однак детальне висвітлення усіх питань, що стосуються цих шийних прикрас, не є метою публікації, бо нас цікавить лише факт міграції і торгівлі, доказами яких ці предмети можуть бути.

Щодо появи сіверян, варто підкреслити той факт, що вони у наших краях з'явилися досить пізно, не раніше IX століття, про що свідчить археологія і по Менському району [117]. Однак вважати нинішніх жителів Чернігівщини прямими нащадками одних тільки сіверян теж невірно, оскільки етнічний склад населення нашого регіону, як і весь український народ, формувався протягом дуже тривалого часу як до, так і після приходу сіверян у наші краї, і в пізніші часи, і сіверяни лише взяли участь у цих непростих процесах формування української нації [118]. Може бути життєздатною така версія: одні слов'яни, що прийшли з Дунаю, тобто дунайські сіверяни, завоювали інші племена, місцеві, що жили тут і які теж були слов'янськими або близькими до них слов'яно-балтськими. Але дуже просто все виглядає, що сіверяни прийшли і оселилися. А місцеві племена і не противилися прибульцям, і чи все могло бути у них так дружньо? Насправді ж, поряд із мирним освоєнням земель, вірогідними могли бути зіткнення слов'ян прийшлих зі слов'янами-аборигенами, в результаті яких українські землі заселили прибулі східнослов'янські племена, що прийшли із заходу й півночі, в тому числі й сіверяни. Інакше навіщо сіверянам роменської культури потрібно було будувати таку величезну кількість міст, які мали військове, а не торговельне чи інше значення? Від кого сіверяни захищалися за стінами й валами своїх багаточисленних городищ? Важко сказати, адже завдяки існуванню Хозарії на Русі розвивалася торгівля, кочовики завдяки хозарам тоді не дошкуляли нашим краям. Проте міф попередніх істориків про нібито тільки дружні стосунки слов'ян з хозарами та роль Хозарського каганату як щита, який захищав Русь від східних кочовиків, перебільшений. Очевидно що і самі сіверяни були далеко не завжди миролюбними землеробами. Як можна зробити висновок з візантійських документів, в 30-х рр. IX ст. у Хозарської держави з'явився якийсь суперник. Правителі Хозарії не могли стримувати натиск цього войовничого сусіда і змушені були направити послів до Візантії з проханням про допомогу в будівництві фортець [119]. Візантійське військово-фортифікаційне будівництво в Хозарії в 30-х роках IX ст. не обмежалося зведенням Саркела. Паралельно, як показують археологічні дослідження, візантійськими майстрами були здійснені великі роботи з укріплення північно-західних рубежів Хозарського каганату: збудовані потужні для того часу фортеці там, де територія салтово-маяцької культури впритул стикалася з ареалом волинцевської культури, роменських і боршевських старожитностей [120]. Проте Чернігівщина була далеко від Хозарії, отже, і ця версія причини виникнення городищ на території Менщини не життєздатна.

Отож і сіверяни, і хозари активно готувалися до війни, про що свідчить виникнення в IX ст. великої кількості городищ роменсько-волинцевської культури, що мали не торгове, а військово-стратегічне призначення. Наші пращури сіверяни дійсно увібрали в себе характер отих самих надзвичайно войовничих антів. Сіверяни, мабуть, хотіли напасти на Хозарію чи ж навпаки, хозари на сіверян. Археологи розкопали понад десяток хозарських фортець на берегах Дону, Сіверського Донця й Осколу – всі вони були розташовані на правому, західному (тобто, ближчому до Русі) березі. Отже, фортеці призначалися не для оборони кордону, а були базами для нападу на Русь.

Проте Мена не входила в систему городищ, що призначалася для оборони від хозар. Вона була надто далеко від кордону з ними, та й заснована не в часи утворення держави ранніх слов'ян, так званого Руського каганату I пол. IX ст. та пов'язаного

з ним виникнення цих військових городищ, а пізніше, в часи Київської Русі, коли Хозарія припинила своє існування. Ми знаємо лише певну кількість городищ на території Менського району, що дійсно виникли в період приходу сюди племен роменської культури (сіверян). Це городище «Замок» VIII – XIII ст. на території села Волосківці, городище IX – XIII ст. на території села Дягова [121] і, якщо вірити книзі Д. Калібаби й В. Соляника, городище (але, скоріше за все, це поселення) IX – XIII ст. на околиці села Городище [122]. Всі три знаходяться на річці Дягова (Дяговка). На річці Мена знаходилося лише одне, що виникло в IX ст. Воно має назву «Городок» (Замок), датується IX – XIII ст. і було розташоване на території села Киселівки Менського району. Решта ж, по річці Мена – менське, феськівське – пізніші на кілька століть [123]. Отож ми не знаходимо підтвердження військового призначення цих городищ на території Менщини у війні з хозарами, зважаючи на те, що вони виникли в різні періоди як у часи приходу сіверян, так і в часи існування держави Київська Русь, а Хозарія знаходилась дуже далеко, та й уже була на той час розгромлена князем Святославом у II пол. X ст.

Повертаючись до публікації О. Салтана, уже вкотре вчитаемось у зміст написаного в статті з назвою «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени» у «Сіверянському літописі» № 2 за 2015 рік: *«Водночас, якщо уважно поглянути на карту, то одразу впадає у вічі асиметричний воєнно-стратегічний трикутник, вершини кутів якого становили: на одній лінії городища: Феськівське, Менське, Величківське та Киселівське, з іншого боку Макошинське. Таке розташування вказаних городищ, а можливо, і селищ вказує на їх більш давнє дослов'янське походження»* [124, с. 100]. Неважко здогадатися, на яку саме «карту» дивився О. Салтан при написанні цих рядків своєї праці. Отож автор використав сумнівне, недостовірне джерело, яким є «Археологічна карта Менського району», що знаходиться в експозиції Менського районного краєзнавчого музею, і на її основі, не здійснивши звірку з даними археології по району, не використовуючи жодних інших археологічних матеріалів, зробив певні власні висновки. У раніших публікаціях О. Салтан відносить городища на річці Мена до роменської культури, а тут чомусь різко передумав і вирішив, що вони мають «більш давнє дослов'янське походження». На основі вищенаведених рядків з публікації під назвою «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени» можна зробити впевнений висновок, що такі нестійкі, мінливі припущення виникли саме через відсутність у автора інформації щодо точного датування усіх цих городищ, до яких саме археологічних культур вони належать та відсутність даних щодо їхньої точної кількості. Адже у статті він і сам зізнається, що не впевнений у тому, городища то чи селища, написавши рядки: *«...городищ, а можливо, і селищ...»*. Але на річці Мена, як було сказано вище, немає жодного городища, яке б виникло в IX ст., окрім Киселівського. А більш ранніх, що датувалися б VIII століттям, на цій водоймі взагалі немає жодного. Феськівське виникло не раніше X ст., а сама Мена взагалі не раніше XI ст. [125]. Отже, не було і не могло бути ніякого воєнно-стратегічного «трикутника». Та й звідки О. Салтан узяв такий термін – «воєнно-стратегічний трикутник» невідомо. Але головна проблема в тому, що всі названі Салтаном городища виникли в різні століття, але автор чомусь їх усі зарахував до свого «трикутника». Отож висновок такий: варто завжди ретельно перевіряти достовірність будь якого музейного джерела.

Повертаючись до так званого «воєнно-стратегічного трикутника» та вивчаючи питання походження городищ на території нашого краю, можна зробити висновок, що усі вони, як ті, що стояли по річках Дягова і Мена, так і інші, будувалися не те що за схемою якогось там стратегічного трикутника, а взагалі безсистемно. Наші предки просто обирали найзручніші та найменш приступні місця для влаштування своїх фортифікацій, і саме вибір конкретного місця для будівництва був основним, а не те, як новобудова впишеться в загальну систему якогось там «стратегічного трикутника», адже для створення цілої оборонної системи потрібна сильна держава і сильна влада, чого на той час сіверяни ще не мали. О. Салтан у своїй публікації зауважує, що городища ці розміщені неправильно, не з того боку річки, з якого треба було б,

зважаючи на стратегію будівництва: *«Як відомо з археологічних розкопок, цитадель міста, а разом з нею і більша його частина знаходилися на лівому березі річки Мена. Тобто як тогочасна, так і сучасна Мена розташована перед річкою, яка мала слугувати водною перепорою для прискореного вторгнення ворога, який, форсувавши Десну, просувався до Чернігова. А виходить, що річка Мена не прикриває місто з південного-сходу, а відрізає можливий відступ його захисників з північного заходу»* [126, с. 100]. Але це єдиний момент, в якому можна погодитись з автором, бо дійсно ніякої стратегії в заснуванні міст тут ми і не побачимо. Однак О. Салтан висунув цікаву версію щодо того, що ці городища вздовж річки Мена були так неправильно збудовані племенами балтів тому, що ці міста повинні були обороняти край не зі сходу від кочовиків, а від нашествия північних воєвничих фінських племен: *«Вочевидь, балти на якомусь етапі перебування на теренах нашого краю зустрілися з волзько-фінськими племенами, які або проходили повз них, або ж намагалися їх підкорити. Ось чому городища вздовж річки Мена розміщені так дивно»* [127, с. 107]. І все ж таки, автор знову пише не про поселення, а про городища. Та й не було у Величківці ніякого городища, хоча на горезвісній «Археологічну карту Менського району», що в експозиції районного музею, їх чомусь помилково нанесено аж цілих два. Офіційний перелік пам'яток доводить, що на території Величківки виявлено кілька поселень різних періодів, у тому числі і два часів Київської Русі, але при цьому там немає жодного городища. А от на території Киселівки було виявлено не два давньоруських городища, як про це написано в книзі Д. П. Калібаби і В. С. Соляника «Наша рідна Менщина» [128], а лише одне IX – XIII ст., а друге – то не городище, а поселення (посад) цього городища, того самого періоду [129]. Та й чому О. Салтан вирішив, що Киселівське городище розміщене неправильно? Насправді ж, «неправильним» можна вважати одне тільки Менське городище, та й то це лише думка автора публікації, адже наші предки дурними не були, і свої городи будували правильно. А от про фінські племена, що нападали на балтські городища, О. Салтан взагалі висунув дуже цікаву версію. Даруйте, але про які городища балтів і які фінські племена веде мову автор, якщо ці городища насправді були засновані в період з IX по XI ст.? Та й не всі вони збудовані «неправильно». Отож знову, вже в котрий раз, ми бачимо цілий ряд версій, що не підкріплені достатньо вагомими доказами як документальними, так і археологічними.

Насправді ж, міста по річках Мена і Дягова виникали тому, що в цих краях були найродючіші землі, а річки слугували водними шляхами і таке їхнє розташування було досить зручним для сполучення між ними. Отож більш реальною варто було б розглядати на першому місці не торгівлю, яку підтримували Д. П. Калібаба [130] та В. Ф. Покотило, чи військово-стратегічну, яку висунув О. Салтан [131], а аграрну версію виникнення більшості давніх міст на території Менського краю. Загалом, на Русі дуже часто згустки міст виникали саме в місцях із родючими ґрунтами [132]. На думку П. П. Толочка, найдавніші міста в основі своїй були аграрними. Провідними функціями ранніх міст були політико-адміністративна та військова, а ремесло і торгівля концентрується в них уже пізніше [133]. Під час розкопок навіть найбільших стольних міст, таких як Київ, археологи у великій кількості знаходять лемеші плугів, мотики, коси, серпи, ручні жорна та інші сільськогосподарські знаряддя [134].

Повертаючись до статті О. Салтана «Урустай – «князь» менський», в якій автор вважає, що Мена у 1408 р. була не містом, а селом, варто сказати, що науковець зробив акцент на вивченні лише документальних джерел, які, можливо, і доводять його твердження, але навіть не торкнувся археології, яка якраз і суперечить висунутій думці [135, с. 6]. Аналізуючи дані з археології на території нашого міста за період розселення східних слов'ян та часи Київської Русі, можемо зробити деякі висновки. Свідченням значної заселеності, що не є характерною для сільської, може бути наявність аж семи поселень цих часів, які були виявлені в межах сучасного міста та його околицях. Шість з них виникли у X – XII ст. Одне – у IX ст., і розміщувалося на території, що належить Менській міській раді, біля міського парку, в урочищі Сидорівка – поселення з назвою «Мена-1» (посад городища). Тут же існує і виявлене городище «Замок», що датується XI – XVII ст. Його укріплення були зведені на

мису, що утворений лівим берегом річки Мени та струмком (в минулому річкою) з назвою Сидорівка. Отож час виникнення цього городища, тобто XI століття, можна вважати початком реальної появи міста Мени [136].

Якщо ж навіть припускати, що Мена була зруйнована монголо-татарами в XIII столітті, про перебування яких тут свідчать знайдені в урочищі Сидорівка, тобто на місці Менського городища, наконечники татарських стріл, які на даний час виставлені в експозиції Менського районного краєзнавчого музею, то навіть така версія не має підстав для ствердження того, що Мена занепала і з міста перетворилася в село. Новіші археологічні розвідки на Менщині в районі річки Дягова свідчать, що Менський край не був настільки спустошеним татарами, як інші [137]. Але чи стосувалося це Мени? Чи встояла вона під натиском східного агресора?

Для цього, використовуючи дані з археології, розкриємо питання, чи справді було місто Мена зруйноване монголо-татарами? Тут варто розрізняти саме місто (городище) і посади (неукріплені поселення міста, пригороди). Археологія не фіксує на території Мени існування посадів періоду з XIII по XVI ст. [138]. У випадку війн неукріплені поселення міст завжди страждали найбільше. Отож усі посади міста дійсно були знищені, спалені татарами в XIII ст. Наявні археологічні дані яскраво свідчать про зникнення менських посадів саме в часи татарської навали. А от головна, тобто укріплена частина міста (городище), в урочищі Сидорівка (Замок), вціліла, про що яскраво свідчать дані з археології, і існувала вона з XI і аж до XVII століття, поки в XVI ст. не було збудоване укріплення нове, в районі Менської районної стоматполіклініки на старому поселенні IX – XIII ст. [139].

Система укріплень Мени в XVII ст. включала в себе укріплення Замку, якими володів Адам Кисіль, і укріплення самого міста [140]. З опису Менської фортеці за 1654 р. ми знаємо, що за часів панування польської шляхти у XVII ст. на території Мени знаходилась фортеця із земляним валом і стінами з дубових колод. Була вона досить серйозною: мала троє проїзних воріт, 12 веж. Стояла на березі річок Мени і Сидорівки, а з двох боків навколо неї був викопаний рів. Від «того ж города» (Мени) до річки Мени збудований «відвідний острог», в якому знаходились хороми відомого політичного і державного діяча, православного сенатора Речі Посполитої, воеводи, магната Адама Киселя [141]. Очевидно, що «відвідний острог» (замок), де розміщувались хороми, знаходився не в районі стоматполіклініки, тобто в центрі Мени, як вважає більшість менян, а трохи в іншому місці, на старому городищі з назвою «Замок», що датується XI – XVII ст., в урочищі Сидорівка, в північно-східній частині сучасного міста, район якого в народі називається Перше Травня [142]. Саме там було знайдено посріблену ложечку із зображенням на ній замком. Знаходиться вона в експозиції Менського музею і, зі слів музейних науковців, належала самому Адаму Киселю. Отож за часів панування Польщі Мена почала розбудовуватися і розширюватися. Старе, ще давньоруське, городище на той час уже не відповідало вимогам часу і, в зв'язку з наявністю іншого і новішого, втратило своє оборонне значення, однак могло стати дуже зручним і безпечним місцем, яке магнат і обрав собі для будівництва хоромів, а сама Мена могла отримати нові, кращі укріплення, що відповідали вимогам оборонних споруд згідно з веденням війн XVII століття. Та скоріше за все були просто відремонтовані старі і лише частково, вибірково могли бути збудовані деякі нові оборонні вали, стіни, вежі міста. Загалом, у період з 1618 по 1648 рр. було збудовано понад 30 укріплень і замків на території Чернігівщини [143]. Так, саме «укріплень», а не міст. Однак виникає питання: чи мають міста (укріплені пункти) XVII ст. прямий зв'язок зі старими городищами часів Київської Русі? Для цього варто навести ряд прикладів, які доводять, що практично усі вони, достовірно відомі з документальних джерел XV – XVII ст., виникали там, де знаходилися старі городища часів Київської Русі, що доводить археологія, і навпаки, де не було давньоруських городищ, там не виникали і міста у пізніші часи. Мена, Березна, Блистова, Киселівка в своїй історії мають як городища Київської Русі, так і періоду Речі Посполитої. Селище міського типу Березна Менського району, згадане в літописах під 1152 р. як літописний Березий, на думку О. Шафонського, в часи панування Речі Посполитої

називалось Райгородок і належало Потоцькому [144]. До речі, Райгородок – село в Коропському районі Чернігівської області [145]. А літописний Хоробор, як уже писалось вище, «переїхав» у іншу місцевість Чернігівщини і продовжив свою історію вже там. Отож зв'язок старих міст Київської Русі з містами часів панування поляків є прямий. У 1618 р. за Деулінським перемир'ям Чернігово-Сіверщина, а отже, і Мена переходить з-під влади московського царя до Польщі. Чому поляки, відбудовуючи спалені росіянами укріплення міст та будуючи свої приватні замки, не робили це десь посеред поля, а використовували місця тих самих старих «неправильних» городищ? Очевидно, що міста часів польського панування не відбудовувалися з нуля, а лише укріплювалися та перебудовувалися старі в зв'язку з військовими потребами у війнах з росіянами, а також відбудовували зруйновані і спалені. Чи є в історії факти, щоб поляки в наших краях заснували хоч одне місто? Таких ми не знаємо. У 1633 р. росіянами були спалені остроги Блистова і Мена. Московські війська, спаливши Менський «острог», у результаті взяли у полон під час операції 72 чоловіки [146]. При цьому потрібно зауважити, що в усіх російських документах тих часів під словом «острог» розуміли і невеличкі містечка, і замки, і слабо укріплені частини міст (обгороджені посади), і тюрми. Отож слово «острог» не може мати якогось певного визначення і розкривати його справжню суть. Відомо, що до появи поляків у 1618 р. в наших краях збереглася певна кількість давніх міст, зокрема й Мена. Певних успіхів польська колонізація досягла в Седнівській волості Паців та Менській – Казановських. Як відомо, кращі землі з містами отримували сильніші родини. Більша ж частина території між річками Сновю і Убіддю, де розташовувалися переважно села і мало міст, була розподілена між малопотужними власниками, що визначило відсутність динамічних темпів заселення. Як наслідок, ситуація тут з мережею населених пунктів на початок Смоленської війни (1632 – 1634 рр.) фактично не відрізнялася від 1619 року [147]. Отож на Менщині в цей період поляками могло бути лише частково відновлено деякі старі чи зруйновані укріплення, збудовані приватні замки-хорони, проте не було побудовано міст нових, і Мена разом з іншими невеликими укріпленими пунктами ще часів Київської Русі продовжували існувати, інфраструктуру яких польські багатії просто використали для своїх потреб, зокрема будівництва приватних хоромів. Утім, не варто й применшувати роль поляків у розвитку нашого міста цього періоду.

Отже, ми ніяк не можемо погодитися з версією О. Салтана про те, що Мена у XV столітті була селом. Навіть коли припускати, що певний час своєї історії місто перебувало в занепаді. Це зовсім не означає, що варто вважати місто селом. Адже реальна, справжня історія населеного пункту починається від часу його виникнення. А усі етапи в його житті, періоди занепаду та розвитку є невід'ємними ланками однієї цілої історії міста від його початків до сьогодення. Та і сам автор «Урустая» пише, що часті феодалні війни, монгольська навала і численні набіги татар призводили до руйнацій поселень та відтоку значних мас населення у безпечніші регіони [148]. Хоч це не дає права остаточно стверджувати про повне знищення міста і припинення його життя і розвитку, пов'язаного саме з його міськими функціями, якщо навіть на якийсь короткий час воно їх утратило. Відомо, що в радянські часи Мена з «містечка» була перетворена в селище міського типу, отримавши статус міста лише у 1966 році [149]. То що, вести відлік її історії потрібно тільки починаючи саме з цього року? Звісно ж, ні. Отож офіційний 1066 рік (XI ст.) цілком можна вважати роком реального заснування Мени, навіть незалежно від того, яке саме місто згадується в літописі за 1066 (1067) рік: Мена чи Мінськ (Менск). Мена цілком могла бути заснована частиною вихідців з Полоцького князівства (територія Білорусі, Мінська область) після того, як київськими князями у 1067 році був знищений стародавній Менск, адже на старому місці він уже не відбудувався і був заснований уже трохи в іншому, але ці події можуть мати певний зв'язок і з Меною. Можливо, частину жителів зруйнованого Менска переселили на територію Мени примусово, та й не треба забувати про реальність в історії факту, яким є перенесення міст. Ймовірним може бути і прямий чи якийсь інший зв'язок Мени з Хоробором. Але про всі деталі тих далеких подій ми можемо тільки здогадуватися, довіряючи лише безмовним даним з археології.

Підбиваючи підсумки статті, треба сказати, що незаперечним є факт грандіозних за своїми масштабами міграцій племен та торгових зв'язків з надзвичайно далекими краями, такими як Римська імперія та Данія. Зокрема, в Західній Німеччині, майже на кордоні з Данією, було розкопане місто Старігард, де майже півтора тисячоліття тому зустрілися південні й західні слов'яни [150]. Свідченням цих міграцій і торгівлі є знайдені на території Менщини артефакти, в тому числі й ті, що нині знаходяться в Менському музеї. Можливо, вони потрапили до Чернігівщини з далеких країн не в результаті торгівлі, а внаслідок міграцій, коли прибулі племена просто ці речі сюди завезли з собою, однак це вже тема для зовсім іншого дослідження. Проте думки, наведені з приводу такого можливого переселення племен з Мінської області на Менщину – це лише одне з припущень. Однак, якщо зважати на однакові назви цілого ряду гідронімів і деяких топонімів, зв'язок Менщини з Мінщиною може бути очевидним.

І, нарешті, дійшла черга до вирішення питання: ким же насправді був легендарний Урустай Менський? О. Салтан у статті «Урустай – «князь» менський» ставить під великий сумнів повідомлення історичного документа, використовуючи як доказ те, що Менського князівства ніколи не було. Отже, на думку автора, не могло такого бути, щоб князь був, а князівства не було, а сам Урустай нібито займав посаду сільського старости, яка за Волоським правом мала назву «князь». Отож, якщо «князь» – це посада, аналогічна голові села, то й Мена в той час (1408 р.) була селом. Такий підхід є невірним одразу з кількох причин. Перше: чому автор вирішив, що у Чернігівському князівстві колись діяло волоське право? Адже відомо, що воно застосовувалось лише в українських селах гірських районів Буковини, Галичини і Закарпаття [151]. Села волоського права існували в Галичині й на Холмщині. На інших українських землях воно не поширювалось [152]. З якого дива це право почало діяти на Чернігівщині, автор не пояснив. І друге: чому О. Салтан ставить під сумнів князівське походження Урустая? Адже відсутність Менського князівства зовсім не означає, що сам Урустай князівського титулу не мав, бо князь не завжди був головою якоїсь адміністративної одиниці, що називалася князівством. При переході татар на службу до Литви відбувалася майже автоматична зміна титулу, про що стверджує і автор статті «Урустай – «князь» менський». Татарський мурза ставав князем [153, с. 7]. Отож не завжди можна робити прив'язку особистого титулу особи до посади, що вона обіймає. На той час (1408 р.) Великий князь Литовський Вітовт планував здійснити адміністративну реформу з ліквідації удільного устрою руських земель, що налякало удільних князів і змусило їх збирати посольство та їхати за захистом до Москви [154, с. 6]. Автор «Урустая», мабуть, чомусь вважає, що все відбувалося приблизно так. У склад посольства, яке мало їхати у Москву, князі й бояри прихопили з собою якогось нікому невідомого сільського старосту з Мени на ім'я Урустай, як кажуть, для кількості, аби побільше їх там було. Утім, це виглядає дуже дивним і несерйозним вчинком, якби той справді був якимось дрібним сільським старостою. О. Салтан вважає, що автор Никонівського літопису навмисно називає Урустая «князем» з метою підвищення авторитету московського правителя Василя I, на службу якого прийшли не другорядні, а шановані й поважні особи [155, с. 7]. Однак, маючи князівський титул, отриманий за якісь певні заслуги, Урустай міг бути набагато вагомішою і впливовішою особистістю, нехай навіть і місцевого рівня. Але ж чомусь не взяли з собою усіх інших сільських старост, а тільки одного Урустая, що вже викликає сумнів щодо думки про його сільське походження. Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського виникає досить складна система взаємовідносин між центральною владою, власниками міст і міськими громадами. Скоріше за все, Урустай був не сільським старостою, а міським, бо в князівських містах поряд з органами міського самоврядування функціонувала старостівська адміністрація – міський орган державної влади, очолюваний старостою. Старосту не обирали. Його призначав сам князь, часто зі своїх слуг, які добре себе зарекомендували. Очевидно, що наш Урустай мав найтісніші зв'язки із самим Великим князем. Тут виникає ще одне, не менш важливе питання: а чому Урустай мав таке ім'я? Адже добре відомо, що, переходячи на

службу до Литви, татари приймали християнство, а отже, і змінювали свої татарські імена на православні, і Урустай міг бути вже Іваном, однак у літописі виступає саме як Урустай. Перший, достовірно відомий за джерелами представник княжого роду Глинських, що мали великі володіння в наших краях (серед яких і місто Хоробор), отриманих від великого князя Литовського Вітовта, – Іван Олександрович Глинський, правнук Мамає, син Олександра Мансуровича Мамає, вихідця з Орди. Всі наступні представники роду, як бачимо, мають не татарські, а руські імена і по батькові. Тож сином Івана Глинського Урустай бути не міг, адже тоді він би мав не татарське ім'я. Та й серед синів Івана Олександровича не фігурує ніякий Урустай, а лише Борис, Федір та Семен. Чи був Урустай братом Івана Глинського? Навряд, бо тоді й він мав би якесь руське ім'я, та й ніде він не згадується серед його братів. Очевидно, що коли навіть Урустай і був родичем Глинських, то скоріше якимось далеким [156]. Якщо був родичем взагалі. Отож маємо розвінчувати ще один міф, цього разу уже від Ю. С. Виноградського про те, що Урустай нібито належав до роду Глинських [157]. Але ж в їхньому родоводі немає нікого з таким ім'ям. Утім, як би там не було, очевидно лише одне: наш легендарний князь Урустай був людиною авантюрною і разом з тим добре умів вислужуватися перед своїми покровителями, завдяки чому і піднявся на вищі щаблі. Особистість без стійких моральних принципів, а отже, зрадити свого вчорашнього хазяїна, якому вірно служив і від якого отримав титул князя та земельні володіння, йому не складало великих зусиль. Спочатку перейшов на бік литовців, потім – росіян. Він завжди служив і дружив із тими, з ким йому було вигідніше. Але знову питання: якщо Урустай був князем з роду православних татар Глинських, які отримали від Вітовта великі земельні володіння у вотчину, то чому Урустай виявився таким невдячним, вчинивши цю зраду стосовно Вітовта? Можливо, тому, що Вітовт якраз і не був його покровителем. Очевидно, що наш татарський князь, хоч і був вихідцем з якоїсь дрібної татарської знаті, але навряд чи мав відношення до відомого роду Глинських. Та й взагалі у наших краях був кадром випадковим, «залітним», котрому вдалося скористатися певним соціальним ліфтом, роль якого на той час могла виконати тільки вірна служба хазяїну, та досягти досить високого становища в суспільстві. Однак Урустай, ким би він не був, в історії Мени все ж виступає як персонаж негативний, звичайний сепаратист, що у 1408 році разом з іншими змовниками добровільно зрадив Литві і перейшов на бік московського князя.

На кінець підіб'ємо остаточні висновки. Історія кожного міста – це його одна ціла історія, що починається саме з виникнення на його теренах першого городища і закінчується нашими днями. Але науковці чомусь часто навмисно її розривають, заперечуючи зв'язок між городищами середньовічними і містами пізнішими, не визнаючи цілісності у процесі їхнього розвитку, що не є правильним. Що ж до питання, коли саме виникло місто Мена, археологія переконливо доводить, що Мена виникла в XI столітті і ніяким чином не пізніше [158]. Археологічні знахідки, значна частина яких зберігається та експонується у Менському музеї, особливо кераміка, результати археологічних досліджень переконливо доводять давнє походження нашого міста. Отож Мена має повне право бути давнім містом наряду з Мінськом та іншими давніми літописними містами часів Київської Русі.

1. Салтан О. М. Урустай – «князь» менський // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 6 – 7.
2. Салтан О. М. Місто Мена в історичній та науковій ретроспективі. Науково-документальний нарис / О. М. Салтан. – Харків.: «Барбаріс Прінт», 2013. – С. 1 – 134.
3. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. Салтан // Сіверянський літопис. – 2015. №2 (122). – С. 100.
4. Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – С. 187.
5. Ключевский В. О. Курс русской истории, ч. 1, М., 1937. – С. 123.
6. Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – С. 188.
7. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне. М., 1908. – С. – 58.

8. Салтан О. М. Урустай – «князь» менський // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 6.
9. Салтан О. М. Місто Мена в історичній та науковій ретроспективі. Науково-документальний нарис / О. М. Салтан. – Харків: «Барбаріс Прінт», 2013. – С. 152.
10. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. / Салтан // Сіверянський літопис. – 2015. №2 (122). С. – 100.
11. Перелік пам'яток археології Чернігівської області Менський район. / Відділ культури й туризму Менської РДА, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://meadm.cg.gov.ua/index.php?id=844&tp=1&pg=struktura.php>. – Загол. з екрану.
12. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии, М., «Наука», 1967. – С. 3.
13. Шмидт Е. А. О Тушемлинской культуре IV – VII веков в Верхнем Поднепровье и Подвинье // *Iš baltų kultūros istorijos*. Вильнюс. – 2000.
14. Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М.; Л., 1966. – С. 245.
15. Самоквасов Д. Северянская земля и северяне. М. 1908. – С. 56.
16. Карта в експозиції Менського районного краєзнавчого музею ім. В. Ф. Покотила.
17. Баран В. Д. Скарби VI – VII ст. Анти чи русь? – Археологія. – 1998. – №1. – С. 15 – 27.
18. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
19. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район; Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 107.
20. Шумилович Б., Івасюта О., Петрів О. Історія ювелірної справи в Україні // Ювеліри України. Тематичний збірник. – Київ, 2006. – С. 6 – 11.
21. Калібаба Д. П. Древня і молода: історична довідка про Мену // Наше слово. – 1996. – 21 серп.
22. Седов В. В. Восточные славяне в VI – XIII вв. М.: Наука, 1982. – С.130 – 134; Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. // Славянская археология: этногенез, расселение и духовная культура. М., 1993. – С. 31.
23. То ж скільки років нашій Мені? Дискусія триває. / Сайт Менської районної газети «Наше слово» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nslovo.com/blog/tozh-skilky-rokiv-nashij-meni-dyskusiya-tryvaje>.
24. Бойко О. Д. Історія України (запитання і відповіді). – К., ВЦ «Академія», 1997. – С. 14 – 15.
25. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Книга I. (Том 1 – Издательство социально-экономической литературы. Москва, 1959. – С. – 96.
26. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. – К.: Наук. Думка, 1992. – С. 50.
27. Кого такі анти? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sergeytsvetkov.livejournal.com/67056.html>. – Загол. з екрану.
28. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. – К.: Наук. Думка, 1992. – С. 50.
31. Попович М. В. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 22 – 55.
32. Седов В. В. Этногенез ранних славян // Вестник Российской Академии наук. – 2003. – Том 73. – № 7 – С. 594 – 605.
33. «Енциклопедія історії України»: в 10 т. – Т.1 (А-В), – К.: Наукова думка, 2005 р. – С. 95.
34. Бойко О. Історія України / Олександр Бойко, – 3-тє вид., випр., доп. – К.: Академвидав, 2007. – 687 с.
35. Археология СССР. Свод археологических источников. Древности железного века в междуречье Десны и Днепра, Под об. ред. ак. Б. А. Рыбакова. – А Н СССР, Ин-т археологи. Д 1 – 12. – М.: 1962. – С. 35.
36. Глущенко В. П. Скарб римських монет із с. Лукіщина. Інститут археології АН СРСР. Нумізмати́ка й епіграфі́ка, том XV [Електронний ресурс] / В. П. Глущенко.

- Режим доступу: http://vatazhkove.poltava.ua/istoriya/skarb_rimskih_denariyiv_iz_s_lukishchina.html. – Загол. з екрану.
37. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. / Салтан // Сіверянський літопис. – 2015. №2 (122). – С. 100.
38. Там само. – С. 100.
39. Там само.
40. Краткие сообщения Института археологи АН УССР, вып. 9. К., 1959, с. 97, 98; Археология СССР. Свод археологических источников. Древности железного века в междуречье Десны и Днепра. Под об. ред. ак. Б. А. Рыбакова. – А Н СССР, Ин-т археологии. Д 1 – 12. – М.: 1962. – С. 35.
41. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том I. Розділ IV. – С. 1.
42. Великое переселение народов [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://narodworld.ru/germantsy/velikoe-pereselenie-narodov-pervy-j-e-tap-germanskij.html>. – Загол. з екрану.
43. Максимов Е. В. Миграции в жизни древних славян //Славяне и Русь (В зарубежной историографии). – Киев: Наукова думка, 1990 – С. 5 – 11.
44. Каравайко Д. В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. – Киев: ИА НАН Украины. 2012. – 276 с.
45. Історія західних і південних слов'ян. Курс лекцій / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін. – К., Либідь, 2001. – С. 7, 11.
46. Andrzej MACIAŁOWICZ, Magdalena NOWAKOWSKA. Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Naszyjniki tzw . koronowate z Kluczewa i Lochstädt. Warszawa 2006 [Електронний ресурс] / Andrzej MACIAŁOWICZ, Magdalena NOWAKOWSKA. – Режим доступу: http://www.academia.edu/2627441/Naszyjniki_tzw_koronowate_z_Kluczewa – Загол. з екрану.
47. Попко О. О. Знахідки бронзових латенських короноподібних прикрас в Менському районі Чернігівської області. – К.: Археологія, 1965, вип. XIX. – С. 179 – 182.
48. Kronenhalsringe. Typ Friedrichshof [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.uni-greifswald.de/leben/freizeit-kultur/museen/sammlungsobjekte/april-juni-2011.html>. Загол. з екрану.
49. Попко О. О. Знахідки бронзових латенських короноподібних прикрас в Менському районі Чернігівської області. – К.: Археологія, 1965, вип. XIX. – С. 179 – 182.
50. Европейская Сарматия. Сборник, посвященный Марку Борисовичу Шукину. Сборник подготовлен по материалам конференции, проведенной в рамках XIV чтений памяти Анны Мачинской. – Старая Ладога, 2009 г., 26 – 27 декабря.
51. Andrzej MACIAŁOWICZ, Magdalena NOWAKOWSKA. Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Naszyjniki tzw . koronowate z Kluczewa i Lochstädt. [Електронний ресурс] / Andrzej MACIAŁOWICZ, Magdalena NOWAKOWSKA. – Режим доступу: http://www.academia.edu/2627441/Naszyjniki_tzw_koronowate_z_Kluczewa – Загол. з екрану.
52. Макарчук С. А. Етнічна історія України. – К.: «Знання», 2008.
53. Проблемы этногенеза славян. Академія Наук Української РСР/ Інститут археології, Київ 1978. Третьяков П. Н. О древностях середины и третьей четверти I тысячелетия в южных частях Верхнего поднепровья [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.archaeology.ru/Download/Tretyakov/Tretyakov_1965_O_drevnostyakh.pdf. – Загол. з екрану.
54. Довідник з історії України. В 3 т. – Т. 2. – К.: Генеза, 1995.
55. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
56. Грушевський М. Історія України-Руси. Том I. Розділ IV. Стор. 4.
57. ПВЛ, ч.1. «Повесть временных лет», под ред. В. П. Адриановой-Перетц, ч. 1, М. – Л. 1950. – С. 12 – 13.
58. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Книга I. (Том 1 – Издательство социально-экономической литературы. – М.: 1959. – С. 95.
59. Там само. – С. 96.
60. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. Етнічні процеси в Київській

Русі та походження білорусів та росіян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militaryhistory.narod.ru/etnicprozesy.html>).

61. Стрижак О. С. Сіверяни // Мовознавство. К., 1973, № 1. – С. 67 – 75; Мачинський Д. А. Вказ. Праця. – С. 46 – 52.

62. Список малых населённых пунктов Минской области. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. – Загол. з екрану.

63. Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 62, 124.

64. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.

65. Благітныя скарбы Беларусі: Рэкі, азёры, вадасховішчы / Маст.: Ю. А. Тарэеў, У. І. Цярэнцьеў – Мн.: БелЭн, 2007. – 480 с.

66. Менка на фрагменте топографической карты 1933 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.primefan.ru/stuff/pict/maps/menka_1933.gif; Минск и окрестности. Карта 1933 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.karty.by/2011/06/18/minsk1933/>.

67. Urban3p [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.urban3p.com/vivarium/2506/>. – Загол. з екрану.

68. Семашко Василь. Тайное русло Немиги / Экспресс новости [електронний ресурс] / В. Семашко. – Режим доступу: <http://www.expressnews.by/2541.html>

69. То ж скільки років нашій Мені. Дискусія триває [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://nslovo.com/blog/tozh-skilky-rokiv-nashij-meni-dyskusiya-tryvaje>. – Загол. з екрану.

70. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – Київ, «УРЕ» ім. М. П. Бажана, 1990. – С. 489.

71. Лучик В. Мікрогідроніми і норма // Культура слова. – 1995. – Вип. 46 – 47.

72. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. Салтан // Сіверянський літопис. – 2015. №2 (122). – С. 114.

73. Виноградський Ю. С. Назви міст, сіл і річок Чернігівщини / Ю. С. Виноградський // Мовознавство, 1957. – Т. 14. – С. 2 – 5.

74. Мужские славянские имена [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nasled.org/vera/Muzh_imena.htm. – Загол. з екрану.

75. Павленко С. О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. – Чернігів: ПАТ. «ПВК «Десна», 2013. – С. 116.

76. Перелік пам'яток археології Чернігівської області Менський район.

77. Літопис Руський за Іпатським списком. Переклад Л. Махновця. – Київ, Дніпро, 1989.

78. Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К предыстории древнерусского города // История СССР.– 1979. – № 4.

79. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.

80. Павленко С. О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. – Чернігів: ПАТ. «ПВК «Десна», 2013. – С. 100 – 116.

81. Мужские славянские имена [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nasled.org/vera/Muzh_imena.htm.

82. Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 62. С. 107.

83. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район; Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 62, 107.

84. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – Київ, «УРЕ» ім. М. П. Бажана, 1990. – С. 73.

85. Персонажи славянской мифологии / Рис. Словарь./ Сост.: А. А. Кононенко. – К.: Фирма «Корсар», 1993. – С. 19, 20.

86. Карта України [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://bestmaps.ru/strana/ukraina>.

87. Топографическая карта. Черниговская область. – Киевская военно-картографическая фабрика, 2007. М: 1:200 000.

88. Код імені [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://kod-imeni.ru/slavyanskije_drevneslavyanskije_imena/kaluga.html. – Загол. з екрану.
89. Топографическая карта. Чернигов, Мена. – Государственное предприятие «Киевская военно-картографическая фабрика», 1989. Масштаб: 1 : 100 000.
90. Славянские имена [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.stihi-rus.ru/name.htm>.
91. Топографические («генштабовские») карты Украины 1: 100000 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://maps.vlasenko.net/map-1k.html>. – Загол. з екрану.
92. Топографические карты Беларуси 1: 100000 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://maps.vlasenko.net/belarus/map1k-by.html>. – Загол. з екрану.
93. Топографические («генштабовские») карты Украины 1: 100000 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://maps.vlasenko.net/map-1k.html>. – Загол. з екрану.
94. Топографічна карта (Менський район). Генеральний штаб. Мена. Стан місцевості на 1986 р. Видання 1991 р.
95. Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 62, 107.
96. Ташицкий В. Вопросы языкознания. Издательство Академии наук СССР. – Москва, 1961. – С. 1, 6.
97. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник // під ред. А. В. Кудрицького. – Київ, 1990 р.
98. Хоробор – стародавнє місто-мандрівник [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://nslovo.com/blog/horobor-%E2%80%93-starodavnje-misto-mandrivnyk-abo-terra-incognita-chernihovo-siverschyn>. – Загол. з екрану.
99. Бойко О. Д. Історія України (запитання і відповіді). – К., ВЦ «Академія», 1997. – С. 14, 15.
100. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л.: «Наука», 1981. – С. 13, 16, 42.
101. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III – V вв. – К., 1984; Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л.: «Наука», Ин-т арх. АН СССР, 1981. – С. 44 – 48; Терпиловский Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис.н.е. // Автореф. дис. д-ра іст.наук. – К., 1994. – 24 с; Седов В. В. Славяне в древности. – М.: Ин-т арх. Рос. АН, 1994. – С. 316 – 318.
102. Сымонович Э. А. Городище Колочин I на Гомельщине. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1963, № 108;
103. Терпиловський Р. В., Шекун О. В. Олександрівка I – багатопалатне ранньослов'янське поселення біля Чернігова. Чернігів, 1996.
104. Подесіння. Словник археологічних культур. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://pryroda.in.ua/podesinnya/istoriya-desnyanskogo-krayu/slovník-arхеologichnix-kultur/>. – Загол. з екрану.
105. Залізняк Л. Л. Археологія України. Волинцевська і роменська культури. – К.: Л, 2005. – 504 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://libfree.com/104340278_kulturologiyavolintsevskia_romenska_kulturi.html#505. – Загол. з екрану.
106. Григорьев А. В. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры. // ПАЮР. – К., 1990. – С.52.
107. Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII – X ст// Археологія. – 1984. – в. 45. – С. 34 – 46.
108. Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962. – С. 37 – 39; 365 – 384; 457; Первые страницы русской истории в археологическом освещении //СА, 1990, №3. – С.277, 282, 286; Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. М.: Тов-во Клышников и Ко, 1992. – С.86 – 92; Новосельцев А. Н. Хазарское государство и его роль в истории восточной Европы и Кавказа. М., 1990. – С. 3, 1999, 202.
109. Березовец Д. Т. Новые раскопки в с. Волинцево // Археологические исследования на Украине. Вып. 1. Киев, 1967. – С. 169; Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян. С. 54, 90; Щеглова О. А. Ранние элементы в керамическом комплексе

- памятников волынцевского типа // КСИА. Вып. 187. 1986. С. 15 – 23; Шеглова О. А. Волынцевский горизонт поселения Вовки // КСИА. Вып. 190. 1987. С. 43 – 48; Петпращенко В. А. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX – XIII вв.». Киев, 1990. С. 47 – 50.
110. Седов В. В. Древнерусская народность. Русы [Электронный ресурс] / В. В. Седов. – Режим доступа: <http://rusograd.xpomo.com/sedov1/sedov6.html>.
111. Седов В. В. Славяне в древности. Подробнее о расселениях части Черняховского населения в различные регионы и формировании имениковской культуры. – М.: «Фонд археологии», 1994. – С. 304 – 315.
112. Спицын А. А. Древности антов. Сборник в честь А. И. Соболевского. Л.: 1928. – С. – 492 – 495; Ляпушкин И. И. Славяне восточной Европы накануне образования древнерусского государства. Л.: Наука, 1968. – С. 17.
113. Капица Ф. С. Тайны славянских богов. – Издательство: РИПОЛ классик, Москва, 2007. – 416 с.
114. Калібаба Д. П. Древня і молода: історична довідка про Мену // Наше слово. – 1996. – 21 серп.
115. Салинз М. Экономика каменного века. – М.: ОГИ, 2000. – С. 226 – 233.
116. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
117. Сухобоков О. В. Славянские древности последней четверти I тыс. н.э. Днепровского Левобережья // Археология Украинской ССР. Т. III. К., 1986. – 191 – 212. – Дніпровське лісостепове Лівобережжя. – С. 74 – 86.
118. Панібудьласка В. Ф., Деревінський В. Ф., Макогон В. П. та ін. Історія України. Видання 2-е, доп. – К.: КНУБА, 2008. – С. 35
119. Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). М., 1989. С. 171 – 173.
120. Седов В. В. Древнерусская народность [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://rusograd.xpomo.com/sedov1/sedov6.html>. – Загол. з екрану.
121. Перелік пам'яток археології Чернігівської області Менський район.
122. Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 72.
123. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
124. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. / Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2015. №2 (122). С. – 100.
125. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
126. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. / Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2015. №2 (122). – С. 100.
127. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. / Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2015. №2 (122). – С. 107.
128. Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 80.
129. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
130. Калібаба Д. П. Древня і молода: історична довідка про Мену // Наше слово. – 1996. – 21 серп.
131. Салтан О. М. Місто Мена в історичній та науковій ретроспективі. Науково-документальний нарис / О. М. Салтан. – Харків.: «Барбаріс Прінт», 2013. – С. 1 – 134.
132. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956. – С. 17.
133. Толочко П. П. Пути становления древнерусских городов // Проблемы славянской археологии. Труды VI международного конгресса славянской археологии. М: 1997.
134. Даркевич В. П. Происхождение и развитие городов Древней Руси. // Вопросы истории. – 1994. – № 10. – С. 44.

135. Салтан О. М. Урустай – «князь» менський // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 6 – 7.
136. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
137. Жаров Г. В. Жарова Т. Н. Археологическая разведка на Черниговщине. // сайт «Археология Чернигова» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://archeology.narod.ru>.
138. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
139. Там само.
140. Шекун А. В. Отчет. Археологические исследования Черниговщины в 1991 г. / А. В. Шекун // Науковий архів ІА НАН України. – Чернігов, 1992. – С. 5 – 30.
141. Акты Южной и Западной России, т. X., 1878 г., с. 821 – 822.
142. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
143. Бондар О. М. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV – XVIII ст.: ілюстрований довідник / О. М. Бондар. К., 2015. – С. 16, 17.
144. Брокгауз Ф. А. и Ефрон И. А. Энциклопедический Словарь (В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgauz/>. – Загол. з екрану.
145. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник Київ «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. – С. 696.
146. Ясенчук О. Як предок Пушкіна Мену спалив. / Північний вектор. – 2013. – 28 лист.
147. Кулаковський М. П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648 рр. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук/ Кулаковський М. П.; Нац. У-нт «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2007. – С. 22.
148. Салтан О. М. Урустай – «князь» менський // Сіверянський літопис. – 2011. № 1. – С. 6 – 7.
149. Відомості Верховної Ради УРСР. – 16 грудня 1966 – № 48. – С. 521.
150. Музиченко Я. До історії прабатьківщини слов'ян (Незалежний інформаційно-освітній ресурс) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0073.html>. – Загол. з екрану.
151. Шандра Р. Здійснення судами волоського права судочинства у кримінальних справах (XIII – XVIII ст.). / Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. 2009. – Вип. 48. – С. 77 – 87.
152. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 1, роз. 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://varnak.psend.com/narys/ch1_10.html. – Загол. з екрану.
153. Салтан О. М. Урустай – «князь» менський // Сіверянський літопис. – 2011. № 1. – С. 7.
154. Там само. – С. 6.
155. Там само. – С. 7.
156. Глинські – княжий рід Великого князівства Литовського і Московського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.sumynews.com/genealogy/item/114-glinski-knyazhij-rid-velikogo-knyazivstva-litovskogo-i-moskovskogo-velikogo-knyazivstva.html>. – Загол. з екрану.
157. Виноградський Ю. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості) / Ю. Виноградський // Чернігів і Північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К.: Державне видавництво, 1928. – С. 147 – 169.
158. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.

В статье анализируются научные труды кандидата исторических наук О. Салтана, осуществляются некоторые замечания и уточнения относительно определенных моментов, которые касаются исследования истории возникновения города Мены, которые были освещены автором в его предыдущих статьях. Фактически данная

статья является продолжением исследовательской работы по изучению истории возникновения и развития города Мены, которой положил начало и развил О. Салтан.

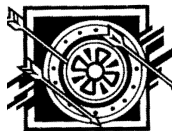
Статья направлена на доказание факта более давнего основания Мены, чем об этом писалось в предыдущих трудах, указывая на ошибки, допущенные авторами при освещении вопроса о реальном времени основания Мены и исторические условия, в которых город возник.

Ключевые слова: юхновская культура, зарубинецкая культура, пеньковська культура, колочинская культура, роменская культура, волинцевская культура, славяне, анты, северяне, городища, Мена, Хоробор, Менский музей.

Scientific works of candidate of historical sciences O. Saltan are analysed in the article, some remarks and clarifications come true in relation to certain moments, that touch research of history origins of city Mena, that were lighted up by an author in his previous articles. Actually this article is continuation of research work from the study of history of origin and development of city Mena, that put beginning and developed O. Saltan.

The article is sent to leading to of fact of more old founding of Mena, than about it written in previous labours, specifying on errors, sufferet authors at illumination of question about the real time of founding of Mena and historical terms in that a city arose up.

Key words: yuhnov culture, zarubinetska culture, penkivska culture, kolochinska culture, romenska culture, volintsevska culture, slavs, anty, siveryani, sites of ancient settlement, Mena, Horobor, Mena museum.

ЮВІЛЕЇ

До 100-річчя
Чернігівського національного
педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

УДК 37(09)(477.51) «1946/1948»

Анатолій Боровик

●

С. Ю. БОРИСЕНКО – ДИРЕКТОР ЧЕРНІГІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ (1946 – 1948 рр.)

Увазі читача пропонуються маловідомі сторінки історії Чернігівського учительського інституту періоду 1946 – 1948 рр. Мова йде про управління навчальним закладом С. Ю. Борисенком.

Ключові слова: Чернігівський учительський інститут, С. Ю. Борисенко, відновлення фізико-математичного факультету, створення навчально-матеріальної бази, навчальна і наукова діяльність.

На долю Свирида Юхимовича Борисенка випав не дуже тривалий за часом період керівництва Чернігівським учительським інститутом. Проте його управління навчальним закладом та педагогічна діяльність не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

Народився він 29 жовтня 1898 р. у м. Ніжині. Батько – Юхим Іванович – до революції працював наймитом, пас овець, а після революції працював сторожем на млині. Мати була домогосподаркою.

Після закінчення вищої початкової школи в 1916 р. С. Борисенко склав іспит на звання народного учителя й був призначений учителем Почекано-хутірської земської початкової школи.

З лютого 1917 р. був мобілізований до армії і направлений до 139 запасного піхотного полку, що дислокувався у м. Шадрінському Пермської губернії. 1918 р. демобілізований з армії. Повернувшись на батьківщину, працював учителем початкової школи у хуторі Богданівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії, а згодом у с. Лосинівка. З 1920 р. працював у м. Ніжин в семирічній школі.

1922 р. після закінчення підготовчого відділення вступив до Ніжинського інституту народної освіти, який закінчив у 1925 р. За рекомендацією інституту направлений на науково-педагогічну підготовку. Наркомосом УРСР 1925 р. його відряджено до аспірантури педагогічної секції науково-дослідної кафедри при Ніжинському інституті народної освіти. Індивідуальний план аспірантської підготовки виконав, підготував дисертаційну роботу на тему: «Інтереси учнів 4–7 класів сільської школи». Склавав іспит з практичної роботи у вищій школі. Народним комісаріатом освіти УРСР 1929 р. направлено його до Червоноградського педагогічного технікуму Полтавської губернії.

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

1931 р. призначено доцентом кафедри педагогіки Артемівського державного інституту соціального виховання Сталінської області. У Артемівському інституті працював завідувачем кафедри педагогіки та технології до дня евакуації навчального закладу 11 жовтня 1941 р.

У період аспірантської підготовки працював під керівництвом професора Я.М.Колубовського, а також професора М.Ф. Даденкова.

За цей час підготував такі праці:

1. Радянська трудова школа.
2. Інтереси учнів 4 – 7 класів сільської школи.
3. Педагогічні ідеї Писарева.
4. Виховання свідомої дисципліни учнів середньої школи.
5. Планування роботи в середній школі.
6. Життя та діяльність К. Д. Ушинського.
7. Громадсько-педагогічна діяльність Н. К. Крупської.
8. Педагогічні ідеї М. Г. Добролюбова.
9. М. Горький та виховання дітей.
10. Педагогічна діяльність А. С. Макаренка.

Неодноразово брав участь у наукових педагогічних конференціях університетів міст Києва, Харкова та Москви.

У липні 1941 р. Артемівський міський комітет КП(б)У прийняв Свирида Юхимовича кандидатом у члени партії, а у 1943 р. Чимкенським МК КП(б)К Південно-Казахстанської області був прийнятий у члени партії. Перебуваючи в евакуації, працював старшим викладачем педагогіки, заступником директора з наукової і навчальної роботи Чимкентського державного учительського інституту Південно-Казахстанської області.

14 листопада 1943 р. Наркомат освіти УРСР викликав на місце попередньої роботи до м. Артемівська. 11 квітня 1944 р. його призначено директором Артемівського державного учительського інституту, а 29 травня 1944 р. – переведено на посаду директора Сталінського державного педагогічного інституту.

Був відзначений значком «Відмінник народної освіти» та нагороджений медаллю «За доблестный труд во время Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.». 3 червня 1946 р. за станом здоров'я та власним бажанням переведений до Чернігівського державного учительського інституту [1, арк.6–7]. 18 вересня 1946 р. Міністерство освіти УРСР призначило його виконувачем обов'язків директора Чернігівського учительського інституту. 4 жовтня цього ж року був затверджений на посаді.

Саме за директорства С. Борисенка на початку 1946 – 1947 навчального року постановою уряду було відновлено фізико-математичний факультет для підготовки вчителів фізики і математики. На перший курс було відібрано 49 студентів цього профілю [2, арк.27]. У зв'язку з організацією фізико-математичного факультету створено кафедру фізики та математики, а також на роботу запрошено викладачів: фізики – С. А. Хатюкова, математики – В. С. Кролевця, основ марксизму-ленінізму – С. Н. Йоффе. Фізико-математичний факультет очолив В. С. Кролевець [3, арк.5]. У зв'язку з тим, що Міністерство вищої освіти УРСР незабаром затвердило поділ кафедри фізики та математики на дві окремі, з 1 вересня 1949 р. новостворену кафедру фізики очолив старший викладач С. А. Хатюков, а кафедру математики – старший викладач В. С. Кролевець.

Згідно з кошторисом витрат на 1946 р., Чернігівський учительський інститут мав триповерховий будинок по вулиці Ласалі, 1 та одноповерховий – по вулиці Селюка, 34. Перший мав 23 аудиторії площею у 1096 м². З них три кімнати займав гуртожиток (140 м²), у двох кімнатах розміщувалася бібліотека (98 м²). Другий корпус мав площу 390 м² і використовувався як спортивний зал [4, арк.80].

1947–1948 навчального року інститут мав ті ж приміщення, але в навчальному корпусі відбулося переобладнання 13 аудиторій (1174 м²), 8 лабораторій (437 м²), бібліотеки (53 м²), їдальні з 4-х кімнат (120 м²), студентського гуртожитку – 3 кімнат (112 м²). У гуртожитку мешкало 36 студентів, а 180 студентів проживало в орендова-

них квартирах м. Чернігова. Дві аудиторії були розраховані на 75 осіб, а шість – могли вмістити до 50 студентів. У навчальному корпусі розміщувалися також продуктовий магазин, який займав дві кімнати, а також кілька кімнат займали квартири викладачів. Їдальня була розрахована на 100 місць й могла обслуговувати до 300 осіб. Щоденно у ній харчувалося 250 осіб [5, арк.1–2]. Також інституту належав флігель у довоєнній садибі педінституту (вул. 1-го Травня, буд. №2). У січні 1947 р. інститут отримав вантажну машину «Форд 6», що дозволило покращити доставку палива.

У першому півріччі 1946–1947 навчального року створено окремі кабінети: історії, педагогіки, фізико-математичний та фізкультурний зал. Для фізичної лабораторії силами студентів виготовлено 12 лабораторних столів та 20 табуреток, 5 фізичних приладів [6, арк. 4].

Критичні зауваження попереднього директора інституту М. І. Різуна щодо ігнорування партійним і державним керівництвом м. Чернігова господарських проблем учительського інституту мали певні наслідки. Усі позитивні зміни відбувались за сприяння місцевої влади уже за директорства С. Ю. Борисенка, але педагогічний колектив та студентський контингент все ж таки отримали більш зручні умови для роботи.

Керівництво інституту робило все можливе для забезпечення навчального процесу необхідним обладнанням та приладами. Зокрема, з метою прискорення виконання замовлень інституту на лабораторне приладдя для фізичного кабінету і лабораторії в 1946 р. до Москви було відряджено старшого лаборанта Щербину з дорученням відібрати замовлені речі та відвантажити їх на адресу Чернігівського учительського інституту.

1948 р. в інституті уже діяли такі лабораторії та кабінети: 1) марксизму-ленізму, 2) мови та літератури, 3) історії, 4) педагогіки і психології, 5) математики, 6) лабораторія електрична, 7) лабораторія шкільного фізичного експерименту, 8) фізкультурний кабінет [7, арк.4зв.].

Непроста ситуація виникла із поповненням книжкового фонду бібліотеки. Дирекція інституту 20 листопада 1946 р. звернулася до Міністерства освіти УРСР. У листі, зокрема, зазначалося, що бібліотека не задовольняє попит викладачів і студентів. Поповнити фонди її немає звідки. Тому керівництво інституту просило допомогти укомплектувати бібліотеку хоча б мінімально необхідною літературою з держфондів і фондів інститутів, які не перебували на окупованій території і їх фонди збереглися [8, арк.10].

З бібліотек вищих навчальних закладів, що не постраждали під час війни, надходила література. До початку 1946 – 1947 навчального року книжковий фонд бібліотеки вже становив 11516 книжок. За час першого семестру інститутом було придбано ще 2652 книги на суму в 27852 крб. Однак наявний фонд не задовольняв нормальної роботи інституту. Цілого ряду навчальних посібників не було. Особливо погане забезпечення було підручниками з історії, мови та літератури. Підручник з історії СРСР для вищих шкіл був лише у двох примірниках, з історії середніх віків – лише один. Загалом були відсутні – друга частина історії середніх віків, підручники із загальної літератури, з української мови. Краще були справи з літературою з основ марксизму-ленізму. Бібліотека мала 115 примірників «Короткого курсу історії ВКП(б)» та в достатній кількості окремих творів К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна та Й.Сталіна [9, арк.4]. На кінець 1946 р. бібліотека мала 13817 томів [10, арк.27].

Перед початком 1947 – 1948 навчального року було організовано читальню, а фонди бібліотеки на 1 липня 1947 р. становили уже 15490 примірників [11, арк.44].

На підставі наказу Управління вищої школи при Раді Міністрів УРСР від 15 серпня 1946 р. дирекція інституту створила комісію на чолі з С. Ю. Борисенком для підготовки матеріалів про участь викладачів, співробітників та студентів Чернігівського учительського інституту у війні 1941–1945 рр. Комісія підготувала ці матеріали й надіслала їх до Управління вищої школи при Раді Міністрів УРСР.

Були спроби започаткувати видання інститутського наукового журналу. Зокрема, 6 березня 1947 р. директором С. Ю. Борисенком повідомлено Управління у справах

вищої школи при Раді Міністрів УРСР, що Чернігівський державний учительський інститут має намір видати цього року «Наукові записки» обсягом до 8 друкованих аркушів, накладом 100 примірників [12, арк.12]. Наказом директора інституту №45 від 1 квітня 1948 р. для підготовки цього видання силами викладачів та студентів була створена редакційна колегія у складі: Г. Г. Нестеренко – редактор, М. І. Ігнатенко – секретар, М. С. Красіко., П. В. Владимирський, М. А. Павленко. Вона мала зібрати матеріали та надрукувати їх на друкарській машинці до 1 червня 1948 р. Проте, чи були видані «Наукові записки», нам не відомо, віднайти це видання так і не вдалося.

Йшла також робота із підбору матеріалу для написання історії Чернігівського учительського інституту. Зокрема, наказом директора №54 від 17 квітня 1948 р. для ведення цього дослідження була створена комісія у складі: В. Т. Сиротенка – голови комісії, І. П. Львова та П. В. Владимирського – членів комісії. Вона мала скласти план роботи, подати його на затвердження дирекції й розпочати роботи з пошуку матеріалів [13, арк.64].

Проте побачити результати роботи комісії нам також не вдалося. Лише у «Звіті про науково-дослідну роботу та про підвищення кваліфікації викладачів у Чернігівському державному учительському інституті», зокрема зазначалося, що доцент психології І. П. Львов закінчив роботу на тему: «Декілька сторінок з історичного минулого Чернігівського учительського інституту» [14, арк.248]. Щодо результатів роботи інших членів комісії інформації не було.

Утім, у перші післявоєнні роки наукових й науково-методичних праць викладачі інституту фактично не видавали. На запит управління вищої школи при Раді Міністрів УРСР від 19 грудня 1947 р. дирекція Чернігівського державного учительського інституту 10 січня 1948 р. повідомляла про те, що у післявоєнний час жодної монографії, підручника чи навчального посібника видано не було [15, арк.3].

Тривалий час основний склад штатних викладачів інституту не мав наукових ступенів та вчених звань, а якщо з'являлися такі у складі деяких кафедр, то вони довго не затримувалися у Чернігові. Саме тому значною проблемою у науковій роботі інституту залишалася підготовка власних фахівців вищої кваліфікації. Упродовж років у інституті працювали по одному-два кандидати наук. У звіті кафедри основ марксизму-ленінізму від 18 листопада 1948 р. «Про стан науково-дослідної роботи кафедри марксизму-ленінізму за 1948 рік», зокрема, зазначалося, що протягом 1945–1948 рр. кафедра не планувала підготовку дисертаційних робіт, монографій і теоретичних статей для наукових і методичних журналів підготовлено не було. Втім кафедра розпочала процес у цьому напрямку. Усі її члени цього року були прикріплені до Київського державного університету для складання кандмінімуму і підготовки дисертацій. Викладачами була розпочата підготовка та публікація «науково-популярних» статей у обласній газеті «Деснянська правда», зокрема на такі теми: «Велика жовтнева соціалістична революція та індустріалізація країни», «Велика жовтнева соціалістична революція та перемога колгоспного ладу», «Депутат – слуга народу». Викладачі кафедри брали участь у науково-теоретичній конференції, присвяченій 30-й річниці жовтневої соціалістичної революції [16, арк.5]. Проблеми, які намагалися висвітлити у своїх дисертаційних дослідженнях викладачі кафедри основ марксизму-ленінізму, були присвячені в основному історії ВКП(б).

На інших кафедрах певна робота щодо підготовки дисертаційних досліджень розпочалася раніше. Зокрема, у 1947 р. виконувач обов'язків завідувача кафедри літератури Г. Г. Нестеренко працював над дисертацією «Нарис історії виразного читання в школі», виконувач обов'язків завідувача кафедри мови І. Й. Ярмусевич підготував дисертацію «Система російського правопису». Він же написав науково-популярну статтю «Про викладання старослов'янської мови». Завідувач кафедри фізики та математики С. А. Хатюков надіслав на рецензію до Московського державного університету кандидатську дисертацію «Чувствительность остаточной намагниченности к внешним полям». Директор інституту С. Ю. Борисенко працював над темою «Історія Чернігівського учительського інституту», зібрав та опрацював значну частину архівного матеріалу [17, арк.7]. 18 жовтня цього ж року рішенням

Вищої Атестаційної комісії при Міністерстві Вищої освіти СРСР найстарішому викладачеві кафедри педагогіки і психології І. П. Львову було присвоєно вчене звання доцента психології [18, арк.308].

Переважна більшість післявоєнних студентів була сільською молоддю, яка користувалася допомогою батьків та рідних і час від часу на вихідні дні змушена була їхати додому за харчами та грошми. Жили, як правило, ці студенти у приватних квартирах м. Чернігова за відповідну платню. Інститут сплачував студентам стаціонару по 25 крб на місяць на житло, студентам-заочникам – по 35 крб на найм житла під час сесії. З контингенту 1946–1947 навчального року серед 326 студентів було 94 місцевих студентів, 42 особи мешкали в гуртожитку, а 190 студентів мушили жити у квартирах приватного сектора, сплачуючи по 100–150 крб за житло на місяць [19, арк.24].

У двох класних кімнатах навчального корпусу був улаштований гуртожиток, де мешкали 40 найбільш матеріально незабезпечених та демобілізованих з лав армії студентів. До грудня 1946 р. у цих кімнатах ліжок не було, і студенти спали на саморобних тапчанах. У грудні одержали ліжка на кожного студента, матраци та по два простирадла. Але не було подушок, не вистачало меблів (тумбочок, шаф, стільців, етажерок для книжок). У навчальному корпусі було також розміщено вісім квартир викладачів.

У 1947 р. місцеві органи влади виділили інституту майданчик для побудови нового гуртожитку, а також майданчик під квартири для викладачів [20, арк.25]. Але термін побудови цих будинків не був визначений, і будівництво не було розпочате. 1948 р. 180 студентів проживали на квартирах, а в навчальному корпусі продовжував працювати гуртожиток площею 132 м², де проживало 36 студентів [21, арк.20].

1948 р. постановою Чернігівської міської ради зруйнований будинок довоєнного студгуртожитку повернули інституту. Але Міністерство освіти України асигнувань на відбудову не виділило, тому постановою Чернігівського облвиконкому його передано облспоживспільці для відбудови та організації кооперативного технікуму.

В інституті діяла студентська їдальня тресту їдалень і ресторанів. Але й у ній не вистачало меблів і обладнання. Студенти одержували гарячу їжу лише один раз на добу. Значна частина студентів, що мешкали в гуртожитку, ранком та ввечері готували собі їжу на кухні їдальні. У 1947 р. в їдальні було організовано буфет. Тут же знаходилася продуктова крамниця Міськторгу, в якій студенти одержували продукти по картках. Протягом першого півріччя 1946–1947 навчального року для студентів одержано промтоварних талонів на суму в 94960 крб. Талони розподілялися поміж студентами з урахуванням потреби і в першу чергу демобілізованим з армійських лав [22, арк.5]. Проте отоварювання продуктових карток відбувалося з перебоями, тому директор інституту С. Борисенко сповіщав про це Управління вищої школи при Раді Міністрів УРСР. Так, у листопаді 1946 р. одержано лише 20 кг жирів, не доодержано 45 кг., у грудні зовсім не одержали, за січень не додано м'яса 320 кг. Картоплю замість круп видавали недоброякісну. Студенти зовсім не отримували мила [23, арк.26 зв.].

Щоб покращити харчування студентам і викладачам, доводилося самим вирощувати продовольчі культури. У 1947 р. для підсобного господарства інституту було виділено 6,32 га землі, які були засіяні відповідними культурами. Було зібрано 108 ц картоплі, 18,4 ц проса та квасолі, 2,32 ц овочів [24, арк.25]. Наступного року інститут одержав 5 га землі під засів. Було посаджено 2 га картоплі, посіяно 1 га вівса, 1 га проса, 1 га гречки. Але через низьку якість землі та несвоєчасний засів було зібрано лише 5796 кг картоплі, 404 кг проса, 53 кг гречки [25, арк.40].

Навчання у інституті було платним. Відповідно до постанови Раднаркому СРСР від 2.10.1944 р. від студентів інституту було розпочато прийом платні за навчання. Її розмір становив 300 крб на рік. Утім від оплати за навчання звільнялися певні категорії студентів: 1) утриманці рядового та молодшого керівного складу, призваних до лав армії та флоту, які одержують допомогу згідно з Указом Президії ВР СРСР від 26.06. 1941 р.; 2) інваліди-пенсіонери та їхні діти в тому випадку, якщо пенсія є джерелом існування, а також інваліди-студенти (сліпі й інші інваліди, які не отримували пенсії, але направлені на навчання органами соціального забезпечення);

3) особи, які повернулися з лав армії після поранення, контузії, каліцтва або через хворобу; 4) вихованці дитячих будинків; 5) стипендіати з числа матеріально незабезпечених [26, арк.36]. Згідно з постановою РНК СРСР від 2.10.1940 р. № 1860 та розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 16.05.1950 р. № 7158, оплату за навчання у вищих школах студенти мали сплачувати по 150 крб двічі на рік до 25 лютого і до 25 вересня. Студенти, які не вносили оплату за навчання до встановлених термінів, відраховувалися з навчального закладу [27, арк.309].

На той час поряд з оплатою за навчання студентам надавалася стипендія. На 1 січня 1948 р. стипендія першокурсників становила 220 крб, другого курсу – 240 крб. З 307 студентів у 1948 р. 268 отримували стипендію. Щорічно два найкращі студенти були Сталінськими стипендіатами і отримували 700 крб на місяць. У той же час заробітна плата бібліотекаря інституту становила 425 крб, секретаря – 410, інститутського слюсаря – 420 крб. Декан факультету отримував 750 крб, старший лаборант кафедри зі стажем – 600 крб, старший викладач без наукового ступеня зі стажем до 5 років – 1200 крб, а зі стажем від 5 до 10 років – 1500 крб на місяць [28, арк.9, 12зв., 22].

Протягом двох років Свирид Юхимович керував Чернігівським учительським інститутом, через адміністративну завантаженість так і не зміг завершити кандидатську дисертацію і захистити її. У червні 1948 р. він звернувся до Міністерства освіти УРСР із заявою про звільнення його з посади директора інституту. 28 червня наказ про звільнення С. Ю. Борисенка із займаної посади був підписаний заступником міністра І. С. Гіленком. Проте він залишився на посаді старшого викладача педагогіки [29, арк.15]. Але і на цій посаді він пропрацював недовго. 6 липня 1949 р. у зв'язку із скороченням посад викладачів педагогіки та за браком навчального навантаження його було звільнено з роботи у Чернігівському учительському інституті і направлено в розпорядження Міністерства освіти УРСР [30, арк.18]. Подальша доля С. Ю. Борисенка нам не відома.

1. Архів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (далі – Архів ЧНПУ), ф. Р-608, оп. 1-О, спр.26, 22 арк.

2. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр.13, 31 арк.

3. Там само, спр. 14, 42 арк.

4. Там само, спр. 3, 95 арк.

5. Там само, спр. 33, 31 арк.

6. Там само, спр. 14.

7. Там само, спр. 33.

8. Там само, спр. 11, 17 арк.

9. Там само, спр. 14.

10. Там само, спр.17, 82 арк.

11. Там само.

12. Там само.

13. Архів ЧНПУ, ф. Р-608, оп. 2, спр. 39, 29 арк.

14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 35, 296 арк.

15. Там само, спр. 28, 41 арк.

16. Там само, спр. 21, 15 арк.

17. Там само, спр. 14.

18. Там само, спр. 30, 68 арк.

19. Там само, спр. 17.

20. Там само.

21. Там само, спр. 34, 46 арк.

22. Там само, спр. 14.

23. Там само, спр.17.

24. Там само, спр. 26, 193 арк.

25. Там само, спр. 34, 46 арк.

26. Архів ЧНПУ, ф. Р-608, оп. 2, спр.1.
27. Там само, спр.104, 124 арк.
28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 33.
29. Архів ЧНПУ, ф. Р-608, оп. 1, спр.26.
30. Там само.

Вниманию читателя предлагаются малоизвестные страницы истории Черниговского педагогического института периода 1946 – 1948 гг. Речь идёт об управлении учебным заведением С.Е. Борисенком.

Ключевые слова: Черниговский учительский институт, С.Е. Борисенко, возобновление физико-математического факультета, создание учебно-материальной базы, учебная и научная деятельность.

The article deals with little-known pages of history of Chernihiv teachers' institute in 1946 – 1948. It was a time of Svyryd Borysenko' managing.

Keywords: Chernihiv teachers' institute, Svyryd Borysenko, renewing of physico-mathematical faculty, creating of educational and resource base, educational and scientific activities.

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 94 (477)

Інна Тарасенко

МАЛОЗНАНІ ДОКУМЕНТИ ГЕТЬМАНІВ ІВАНА МАЗЕПИ ТА ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО

Сьогодні історики мають щасливу можливість користуватися двотомним зібранням універсалів гетьмана Івана Мазепи [1] (аналогічне видання універсалів Івана Скоропадського підготовлене в Інституті української археографії та джерелознавства НАНУ і лише брак коштів не дає можливість видати це зібрання). Однак листи в цю серію не були включені, а в архівах час від часу знаходять нові документи Мазепи. Не слід забувати, що упорядник двотомника Іван Бутич не включив до нього деякі документи, опубліковані емігрантськими істориками. Він міг і не знати про їхнє існування, оскільки вони були заховані в надрах спецфондів, якщо взагалі були в Україні.

Це стосується і знаменитих Записок наукового товариства імені Т. Г. Шевченка (ЗНТШ), які після 1939 р. припинили своє існування в Західній Україні, але були відновлені на еміграції. Так, у Мюнхені у 1948 р. вийшов 157 том ЗНТШ, на сторінках якого було вміщено статтю-публікацію документів козацької старшини XVII-XVIII ст. [2] відомого українсько-білоруського історика Льва Окиншевича (1898–1980), білоруса за походженням і переконаннями, який працював переважно на полі української історії.

Враховуючи те, що ці універсали невідомі навіть спеціалістам, не кажучи про загал істориків, і те, що цей том відсутній в бібліотеках України (особисто ми користалися бібліотеками Канади), витяг з даної публікації (документи гетьманів Мазепи і Скоропадського) ми нижче наводимо. Текст ми незначно скоригували згідно з правилами публікації документів XVI–XVIII ст., розробленими Я. І. Дзирою. Так, ми не проставляли Ъ (твердий знак) на кінці слів, слова «Его Царского Величества», «Гетман», «Міський Глуховський», «Ніжинський» полковник тощо подаємо з малої літери, а «Військо» (Запорозьке) – з великої. Літера «ять» передається як «і», «іжицю» – як «и», а «є» як «е».

Опубліковані Окиншевичем документи зберігалися у Чернігівському крайовому історичному архіві у фондї «Чернігівське депутатське дворянське зібрання», Чернігівському і Полтавському державних історичних музеях, Полтавському крайовому історичному архіві, де він працював ще в довоєнний період. З трьох документів Мазепи один є, за думкою Л. Окиншевича, фальсифікатом (універсал від 24(14).02. 1697 р. про прийняття під бунчук шляхтича Петра Кролевецького). Невідомо, на чому ґрунтується цей висновок Окиншевича, але, зважаючи на високу кваліфікацію цього історика, можемо погодитися з його висновком. Тим більше, що в універсалі йдеться про якогось Курабу, імені якого не знаходимо в інших джерелах, що посилює наші підозри щодо автентичності даного документа.

© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м.Київ).

У документах Скоропадського варто відзначити, що в двох із них йдеться про Івана Борозну. Останній згадується в доданих до документів І. Мазепи універсалах стародубських полковників Леська Острянина (1665 р.) та Петра Рославця (1672 р.) як бунчуковий товариш[3].

Не переказуючи змісту наведених документів, подаємо їхні тексти.

Джерела та література:

1) Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. – К. – Львів, 2002; Універсали Івана Мазепи. (1687–1709). – К. – Львів, 2006. – Ч. II.

2) Окиншевич Л. Значне військово-товариство в Україні – Гетьманщині XVII–XVIII ст. // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. CLMII. – С. 189–208.

3) Універсали Івана Мазепи. (1687–1709). – К. – Львів, 2006. – Ч. II. – №№ 104, 110.

* * *

№ 1

1697, лютого 25 (14). – Табір під Булюбашем. – Універсал гетьмана Івана Мазепи про прийняття під бунчук польського шляхтича П. Кролевецького (фальсифікат?).

«Копія

Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоих сторон Дніпра гетман Иван Мазепа.

Ознаймуем сим нашим писаньем всім, кому о том відати надлежит, иж пан Петро Кролевецький, зацний польський шляхтич, пожелавши прославлять святую христьянскую віру и служити в Войску Запорожском, вышшол из Польши добровольной в сей край и просил нашего гетманскаго позволения тут мешкати. Теды мы, гетман, склонившись на его прошения, а особливо на то, що он остерег нас от нападения проклятаго польскаго Курабы, позволяем ему, пану Кролевецькому, поселиться, гді он пожелает, и принимаем под знак наш войсковый гетманский. А про сю нашу, гетманскую, волю відаючи, всяк абы не важился ему чинити жадной перешкоды и кривды, варуем и строк(г)о приказуем.

Дан в обозі над Булюбашем, року 1697 февруария 14 дня.

Подлинное подписал:

Звышъменованный гетман рукою власною.

Місто печати».

(Чернігівський краєвий історичний музей. – Фонд «Чернігівське Депутатське Зібрання». – № 2380. – Арк. 19).

№ 2

1699, вересня 9 (серпня 29). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи про прийняття під бунчук Данила Герасимовича.

«Копія

Пресвітлішого и державнішого великаго государя нашего его царскаго пресвітлаго величества Войска Запорожскаго гетман Иван Мазепа.

Ознаймуем сим нашим універсалом всей старшині и черні Войска его царскаго пресвітлаго величества Запорожскаго, а особливо пану полковникові ніжинському, старшині полкової, пану сотникови глуховському зо всім тамошним урядом и каждому, кому бы колвек о том відат надлежит, иж мы, гетман, з ласки Божой и монаршее его царскаго пресвітлаго величества в Малой Россіи (маючи владу?) всякий порядки устревати и утверждати, и в Войску Запорожеком заслужонных особ, да и до услуг войскоких способных людей ласкою на шею окривати, – якою кого доведется, – так и пана Данила Герасимовича, выдячи быти способного а згодного до тих же войсковых услуг, до которых и сам он мысль свою охоче забывает, – прилучаем в компут войсковых, увольняючи его цале от всіх посполитых повинностей и от судов полкового и міського глуховского. Що чиним, міючи взгляд на значние и pracowитие пана Сави Прокоповича, судии войскового генералного, межи Войском его царскаго

пресвітлаго величества Запорожским на (у)рядех енералних, перше ж за бывшего антецесора нашего писарском, потом за нашего уже гетманства – судейском, – второго отца его, пана Данила, заслуги и для зичливой бывшей его ж родича небожчика Герасима Тимофиевича ку нам прислуги. Відаючи прото о таковой виразной нашей волі, абы як сам пан полковник ніжинській, так и нихто инший, а барзій пан сотник глуховский з тамошним урядом не важился жадными способами его, пана Данила, обтяжати и до судов своих потягат – пильно міти хочем и приказуем. А хто бы в яких кольвек случаях міл до одного претенції, то повинен не где инде только до нас, гетмана, и до суду нашего войскового енеральнаго, – перед которым всякому укривженому з винных неотвочная чинится справедливость, – удаватися прекладаем, ищучи на нем управы.

Дан в Батурині августа 29 року 1699-го.

На подлінном универсалі підписався:

Звышъименованный гетман рукою власною.

С подлинным читал канцелярист Михайло Калинин.

Місто печати».

(Чернігівський краєвий історичний музей. – Фонд «Чернігівське Депутатське Зібрання». – № 5084. – Арк. 70).

№ 3

1705, квітня 5 (березня 25). – Універсал гетьмана Івана Мазепи про звільнення від військової служби знатного військового товариша Чернігівського полку Л. Римші з тим, щоб він надсилав зі своєї маєтности на війну козака.

«Копія

Его царского пресвітлого величества Войска Запорожскаго гетман и кавалер Иоанн Мазепа.

Пану полковникови черниговскому зо всею старшиною полковою, а особливо пану сотнику седневскому, атаманови городовому з товариством и каждому, кому кольвек о том відати належит, сим універсалним писанием нашим ознаймуем, иж подавал нам, гетманови, свою супліку пан Леонтий Римша, значний товариш полку Черніговского, прекладаючи тое, что син его, который завше бывало отбывает вмісто его военние служби, тепер судбами Божиими преставился от сего жития, а он, при старости літ своих будучи, не может уже сам отбывать услуг войсковых, – в чем просил у нас такового респекту, абысмы уволили его от всяких повинностей и дорог войсковых. Ми теди, гетман, на его слушное склонившись прошение, а до того респектуючи на давние з молодых літ при полку Черніговском праці и услуги, визволяем его от всяких повинностей и военных услуг, тилко под такою кондицією, же міет он, когда кольвек военний позовет случай, доброго и совсем справнаго от себе виправовати козака. За чим відаючи о таковой волі нашей, пан полковник черниговский и старшина полковая, а найбарзі пан сотник седневский, атаман з товариством, аби не сміли и не важились его, пана Римшу, до жадних повинностей и услуг войсковых потягати и наименшаго утежеленя ему чинити, опроч того, что он повинен от себе козака в дороги военний виправовати, пильно, пильно сим універсалом нашим приказуем.

Дан в Батурини, марта 25-го, року 1705.

На подлінном подпис таков: Звышъ менованный гетман, рукою власною».

(Чернігівський краєвий історичний музей. – Фонд «Чернігівське Депутатське Зібрання». – № 792 – Арк. 3).

№ 4

1710, липня 21 (11). – Табір. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського про прийняття в протекцію знатного військового товариша Івана Борозни з зятем.

«Пресвітлейшого и державнійшого великого государя его царского священнійшого величества Войскъ Запорожских обоих сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Всей старшині и черні Войска его царского пресвітлого величества Запорожского, а особливо пану полковникові стародубовскому, старшині его полковой и всім

старшим и меншим войсковым и посполитим полку того обывателем и каждому, кому бы колвек о том відати належало, сым нашим ознаймуем універсалом, иж, міючи мы в особливом респекті знатние пана Івана Борозни – знатного товариша войскового здавна в Войску Запорожском охоче ронячиесь прислуги и праці, – в особливую нашу беремо оногo з зятем его ж паном Городиским оборону и пилно міти хочем, рейментарско варуем и приказуем, абы помененний господин полковник стародубовский з старшиною своею полковою не сміл и не важился до жадних полковых его, пана Борозни, потягати повинностей – найменших в маестностях оногo наносити прикростей, утисков и долегливостей. Кто бы зась поносил якую от его пана Борозни в чом кривду, – таковий повинен у суду войскового енерального искати з оногo управи, гдї кождому укривженому належитая будет учинена справедливость.

Дан в обозі, року 1710, июля 11.

Звышменованный гетман, рукою власного.

М. П.»

(Чернігівський державний музей. – № 177. – Оригінал).

№ 5

1719, червня 24 (13). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського про прийняття під бунчук З. Прокоповича.

«Копія

Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоих сторон Дняпра гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникові прилуцкому з всею его полковою старшиною и кому колвек о том відати надлежатимет, сим нашим ознаймуем універсалом, иж мы, гетман, респектуючи на пана Захарія Прокоповича при дворі нашом чрез несколько літнее время статочне знайдовавшася, а взираючи, же и впредь может при боку нашом же, войсковую отправоуваты службу, взяли его в особливую нашу протекцию и оборону. Чего ради, выдаючи ему сей наш універсал повагою оногo варуем и приказуем, аби помянутий пан полковник прилуцкий з старшиною своею и ніхто инший з тамошних полчан, відаючи о таковой волі нашей, жадной ему, пану Захарію, в спокойном помешканні не наносил трудности и ні якої бы до него не иміл претензии, але он, пан Захарий, має при боку нашом войсковую отправоуваты услугу. И если бы кто з ним міл якову в заводі справу, тот повинен будет нигде инде, тилко у нас, гетмана, в суду войскового енерального искать з него управи, упоминаем.

Дань в Глухові июня 13 року 1719-го.

Звышменованный гетман рукою власною.

Місто печати».

(Полтавський краєвий історичний архів. – Ф. «Дворянського депутатського зібрання». – № II. 373. – Арк. 41).

№ 6

1720, серпня 9 (липня 29). – Позовний лист гетьмана Івана Скоропадського з викликом військового товариша Івана Борозни до генерального суду в справі його суперечок з зятем – бунчуковим товаришем Ф. Городиским.

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоих сторон Дняпра гетман Иоанн Скоропадский.

Вам, Іванну Борозні, товаришові войсковому, державці медведовскому, сым нашим позовным листом обявляем, иж пан Фома Городиский, зять ваш, товариш бунчуковий, подал тут нам на вас супліку з немалым своим в ней изображенним жалем, плачливо ускаржаючи, что вы – пренебрегши его к себї чрез килканадцят літ явленную поволност, так в войсковых случаях за себе, а борзій за вась без пощадіния здоровья, як и в приватних ваших домових службах уставичне отбуваемую, од чего и слуги его, пана Городиского, од его ж самого зодігаемые, не были вымітними, а к тому чрез все тое время ему, пану Городискому, од якогo часу он вам стал зятем, не являючи вы своей отческой милости, як сами хотіли, оным работали и безпрестанне укорителными

его, во місто помилования и респекту отческого, безчестили словами, а часто и боем окривали. На остаток, випровадивши его ні с чим з дому своего по умертвии своей дочери, а жоны его ж, сына, а своего внука, з ним, паном Городиским, спложеного, у себя задержали. О якого оддане, когда он, пан Городиский, у вас упоминалься, для того, что жадного ему к літам до наученія ся способним пришедшему в дому вашем ніт увиченя, и при том просили вас о возвращение сіна, вами покошенного на власних его купленных сіножатах, – вы, з давней своей завзятости на его устремившис, яки сами хотілисте, его шкаредними укорали словами и, бючи по щокахи а по тілі носками и подковами, и волочачи за волоси по цегляной посадце, таки мощно его скривавленного об оную ударилисте и зверх того болш еще бити хотіли, – же, если б ваша жена, а теща его, пана Городиского, не оборонила, то бы там и живота своего был лишился. По якому бою ні сына, ні сіна просившему не возвратилисте.

В чем он, пан Городиский, з вас просил у нас святой справедливости. Теди мы такое ваше безправе, самоволство и тиранство над ним, паном Городиским, зятем своим, виконанное, вам сурово ганячи, пилно приказуеми чрез сей наш позовний лист, абы за получением одного зараз без умедления становилися сюда перед суди наш войсковый енералный для росправи з ним, паном Городиским, который же тут вас дожидатиметься иле под сее рабочее время; того ради, не дожидаячися повторного нашего до себе указу, албо иного якого посланца, наскоро сюда приездіте повторително приказуем. А не міли бы сте зараз прибути ви Глухов, то велімо вас, як самоволцу, власти и праву противящегося, примкнути за шию в Глухов, – декляруем.

З Глухова, юля 29 року 1720.

Звишименованный гетман, рукою власною.

М. П.»

(Чернігівський державний музей. – № 237. – Оригінал).

ГЕНЕАЛОГІЧНІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Валерій Костирко

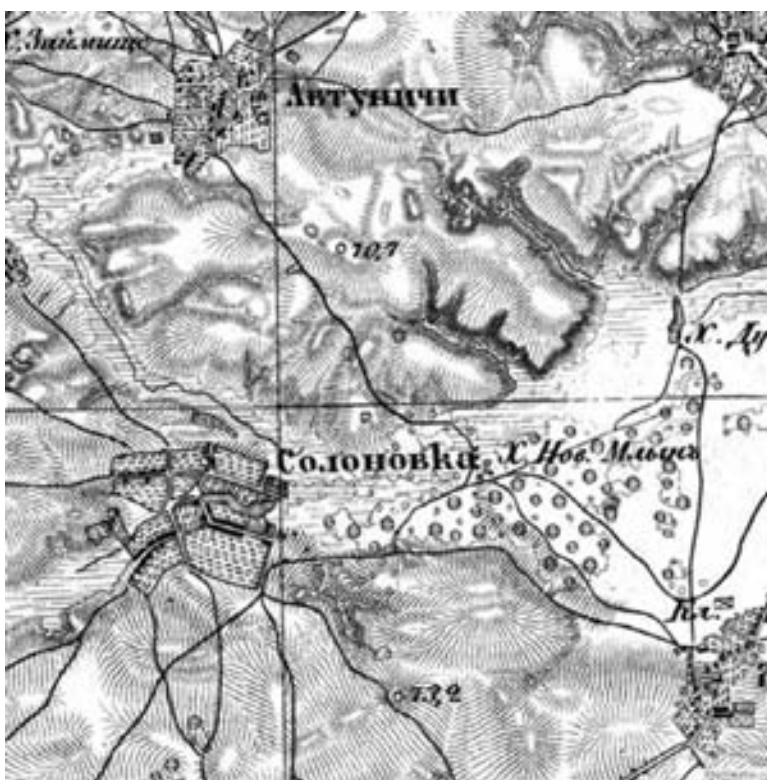

РІД КОСТИРКІВ ІЗ СОЛОНІВКИ

У статті йдеться про історію села Солонівки та рід Костирків. Частина цієї родини виїхала до Сибіру.

Ключові слова: Костирко, рід, земля, Солонівка.

На Чернігівщині проживає багато представників роду Костирків. Родові корені переважної більшості з них походять із сіл: Звеничева, Лав, Лукнова, Попівки і Солонівки. У пропонованому матеріалі розповімо про представників роду Костирків із села Солонівки Городнянського району.

[1. Арк. 10]

Цей населений пункт згадується уперше як хутір. Ймовірно він заснований в першій чверті XVII століття польським шляхтичем Фацем Кшиштофом, оскільки за підрахунками українських істориків у цьому регіоні Гетьманщини в цей час виникло

© Костирко Валерій Васильович – краєзнавець (м. Бийськ Алтайського краю).

понад 300 нових поселень [2. С.112]. Право володіння цим хутором закріплене Грамотою короля Іоанна Казимира за Бутовичами 27 березня 1649 р. *«Даємо знати цим листом нашим, – зазначається у ній, – що благородному Богдану Бутовичу за відмінну вірність і покірність у військовій і рицарській справі і щоб його заохотити милостю і увагою нашою королівською, до подальших для нас і Речі Посполитій послугам, визначили ми дати хутір, що називається Солоновка в Чернігівському повіті, лежить над річками Вербою, Солоновкою і Тятивою, куплений у Фаща покійним батьком його і ствердити за ним за правом ленним; а нині цією грамотою, ми затверджуємо вищезгаданий хутір з усіма грунтами, полями, річками, лісами, пасовищами, що прозиваються бутівськими, водницькими, смяцькими, від Шомши до Чекарипа розпростертих».*

Бутовичі* та їхні нащадки володіли цим селищем до 1804 року, після чого право володіння перейшло до титульного радника Івана Андрійовича Лисенка.

Згідно з даними «першого перепису» населення цього населеного пункту – присяги Петру I в 1718 р. – у селі мешкало 37 душ чоловічої статі. Під присягою писар зафіксував Мафія Даниловича – попа Свято-Микільської церкви і жителів села Солонівки: війта Терешка Кулагу і 35 посполитих: Павла Головка, Демка Слюсаря, Леона Хихлуха, Павла Ященка, Івана Протасенка, Кирила Гончара, Лавр. н. Литошенка, Конона Хорлана, Федора Стельмаха, Івана Бободайла, Мартина Хихлуха, Отрошка Дудиненка, Кирила Помісячного, Оникия Кудлоєнка, Гришка Солодовникова, Павла Кондратенка, Михайла Хвещенка, Івана Красного, Єрмолу Гречуху, Отрохима Паламар. н. а, Юска Швеця, Гаврила Волевоченка, Олексія Коржа, Івана Кута, Стефана Кута, Василя Погиба, Гаврила Гарицького, Максима Репкола, Лавр. н. Миколаєнка, Олексія Великого, Герасима Лихочовця, Гаврила Неділька, Ничипора Мороза, Андрія Єрмоленка, Матвія Кута [3. С.126-127]. У присязі згадані тільки особи чоловічої статі. Ці та інші жителі могли оселитися в селі так, як описує О. Русов у своїй монографії: «Спочатку селище складалося з однієї сім'ї або роду, згодом роди стали припускати до себе і із сторонніх, т.з. «потужників», «аби ж їм у службі допомогли супольно і помитки платежі». Це право спочатку одного роду, а потім і усього товариства цього села продавати новопритулим членам дворище і землю і надавати право на користування в усіх уходах до кордонів, куди доходили плуг і сокира, створило, окрім учасників особистої власності, тобто спільне володіння різними угіддями, які утрималися до теперішнього часу» [4. С.9-10].

Звідки прийшли в с. Солонівка частина жителів? На мій погляд, вони могли з'явитися там з правобережної України в результаті: – бойових дій і грабунку території турками і татарами (події 1675 р.); – насильних дій з боку чиновників Московської держави (події 1714 р). Основним джерелом існування жителів села був, звичайно, обробіток землі. Одним же з побічних джерел отримання доходу могло бути спалювання дерев, заздалегідь закиданих землею. У результаті цього процесу виходило деревне вугілля, яке йшло на продаж [5]. У 1732 р. в Городнянській сотні в Солонівці, згідно з переписом, числилися: будинок попівський – 1; школа – 1; шпиталь – 1 [6. С.20]. У історії цього села багато різних сторінок: перебування жителів села в кріпосній залежності, викуп землі суспільством – після відміни кріпосного права, колективні виступи проти влади в 80-х роках XIX століття, участь жителів у встановленні Радянської влади. Не обійшов голодомор 1930-х років і жителів села. Рамки цієї статті не дозволяють повною мірою розповісти повніше про ці та інші події з життя села. Про це йтиметься у наступних студіях.

* Бутовичі – один з кількох старовинних дворянських родів шляхетського походження, записаних в VI частину родовідних книг губерній: Ковельської, Мінської, Могильовської і Чернігівської. У останній записано потомство військового товариша Івана Богдановича Бутовича, один з синів якого, Степан Іванович, був генеральним осавулом (1709 – 17 рр.), а інший, Григорій Іванович, священиком, а два онуки, Дем'ян і Степан Степановичі – знатними бунчуковими товаришами. Онук останнього з них, Олексій Петрович (1759 – 1829 рр.), був чернігівським і вітебським губернатором. Детальніше життя і діяння нащадків Бутовичів описане в «Нарисах про старі дворянські роди Чернігівської губернії» М. Милорадовича (Записки Черниговского губернского статистического комитета. Кн.2. – Чернигов, 1868 г. – С. 115 – 133).

У цьому селі майже 300 років мешкають представники роду Костирків. Звідки вони могли з'явитися у цьому населеному пункті? Архівних даних, що підтверджують попереднє їхнє місце проживання, на сьогодні мені невідомо. Мною знайдені дані про проживання носіїв прізвища Костирко в Овруцькому старостві в XVI столітті. Предки вони Костирко з Солонівки або ні, поки доказів цьому в нас немає. Але прийняти цю гіпотезу можна. Найімовірніше вони потрапили на Городнянщину після подій 1712–14 років і не відразу, а поживши якийсь час в інших населених місцях, поки не дісталися до Солонівки, де і затрималися майже на 300 років. Вони з'явилися тут найпевніше після 1718 року. Чому? Їх немає в «Присязі Чернігівського полку 1718 року», хоча під цим документом були зобов'язані прикладати руку всі жителі Московської держави.

У 1729 р., згідно з ревізькими списками, в селі Солонівка уже числився «Федір Костирко, посполитий, можний» [7.АРК.141зв.]. У 1732 р., згідно з ревізією, числився «посполитий малограунтовий Федір Костирка, підданий бунчукового товариша Дем'яна Бутовича» [8.АРК.232]. Далі, у 1738 р., про нього зазначається: «Посполитий, підсусідок, худоби немає, Хведор Костирко, двір №9 – підданий бунчукового товариша Дем'яна Бутовича: хата 1, сім'я – 1» [9.АРК.387]. 1739 р. Ревізія: «Посполитий, підсусідок, худобу має, Федір Костирко, підданий бунчукового товариша Дем'яна Бутовича». [10.АРК.344зв.]. 1741 р. Ревізія. У розділі «Різні майстрові люди у володіннях, що перебувають між посполитих», згаданий «худобу має, стельмах Яків Костирко» [11.АРК.380зв.]. 1743 р. Згідно з ревізією, «посполитий, злидений, худобу має, Ананко Костирка, підданий бунчукового товариша Дем'яна Бутовича» [12.АРК.268]. 1748 р. Ревізія: «Посполитий, злидений, худобу має, Ананко Федоров син Костирка, підданий бунчукового товариша Дем'яна Бутовича» [13.АРК.586].

1751р. Згідно з ревізією: «Посполитий, злидений, худобу має, Яків Костирка, підданий бунчукового товариша Дем'яна Бутовича» [14.АРК.495]. 1755р. Ревізія: «Посполитий, украй злидений зі скотом, Яків Костирка, підданий бунчукового товариша Дем'яна Бутовича». [15.АРК.327зв.] У 1765 – 1769 рр. під час проведення Генерального опису Лівобережної України в с. Солонівці Городнянської сотні Чернігівського полку мешкали жителі, що носили прізвище Костирко, зокрема піддані Ганни Бутовичевої, вдови Семена Бутовича, посполиті Костирко:

«Двір 7. У нім 2 хати, 5 комор, 4 сараї, 1 овин. У дворі живуть:

Яків Костирко 70 років (1695 р. н.), його дружина Агафія 60 років (1705 р. н.);

його перший син Михайло – 45 років (1720 р. н.), його дружина Гафія – 40 років (1725 р. н.):

їхні діти: Дмитро – 20 років (1745 – 1750 р. н.)

Василь – 8 років (1757 – 1762 р. н.)

Іоанн – 3 роки (1762 – 1768р. н.)

Олена – 10 років (1755 р. н.);

його другий син Григорій – 30 років (1727 – 1735 р. н.), його дружина Марія – 25 років (1737 – 1740р. н.):

їхні діти: Трофим – 10 років (1755 р. н.)

Іван – 8 років (1757 – 1758р. н.)

Матвій – 5 років (1760р. н.)

Євдокія – 11 років (1754 р. н.)

Агрипина – 2 роки (1763 р. н.);

його третій син Максим – 27 років (1738 р. н.), його дружина Ульяна – 25 років (1740 р. н.):

їхні діти: Ілля – 3 роки (1762 р. н.)

Агрипина – 7 років (1758 р. н.);

його 4-й син Семен – 25 років (1740 р. н.), його дружина Параскева – 20 років (1745 р. н.);

їх діти: Андрій – 2 роки (1763 р. н.)

Ефросинья – 3 роки (1762 р. н.)

його 5-й син Мартин – 20 років (1740 – 1745 р. н.), його дружина Гафія – 19 років (1746 – 1749 р. н.):

їх син: Степан – 1 рік. Мешкали в одній хаті – 26 душ, з них ч. п. – 15 душ, ж. п. – 9 душ.

У іншій хаті брат його (Якова) рідний – Григорій 50 років (1715 р. н.), його дружина Ір. н. – 45 років (1720 р. н.):

його син Степан (Сімеон) – 25 років (1740 – 1743 р. н.), його дружина Параскева – 20 років (1745 р. н.):

їхні діти: Леонтій – 3 роки (1762 – 1770 р. н.)

Ілля – 1 рік (1764 р. н.)

Мар. н. – 9 років (1756 р. н.)

Ксенія – 2 роки (1763 р. н.).

Мешкали в одній хаті – 9 душ, з них ч. п. – 5 душ, ж. п. – 4 душі. Худоби у нього (Якова): 5 коней, 2 воли, 2 корови, 2 телиці, 15 овець, 2 кози, 7 свиней.

Всього у дворі №7 с. Солонівка мешкало 35 душ по прізвищу Костирко, з них ч. п. – 20 душ, ж. п. – 15 душ» [16.АРК.АРК.844зв. – 846].

З 1780 по 1804 рік в селі Солонівка мешкали кілька поколінь сім'ї Костирко:

«1. Михайло Яковлев (1720 – 1779 рр.), його дружина Гафія Данилівна (1725 р. – р.). Їхні діти:

1.1 Димитрій (1745 – 50 – 1803?рр.), з дружиною Мар. н.ю Романівною (1759 р. н.) і дітьми: Сидором (1775 р. н.) і дружиною Марфою Федорівною (1777 р. н.), Іуліанією (1778 р. н.), Савелієм (1781 р. н.), Кирилом (1787 р. н.). У Ісидора і Марфи були свої діти: Євстратій (1799 р. н.), Матвій (1803 р. н.);

1.2. Василь (1757 – 62 р. н.), його дружина Дарія Федорівна (1769 р.) і з дітьми: Климентієм (1794р. н.), Вассою (1799 р. н.), Пантелеймоном (1802 р. н.);

1.3. Трофимом (1766 р. н.), з дочкою Іриною (1798 р. н.);

1.4. Іоанном (1762 – 68 р. н.).

Окрім них, в селі мешкали сім'ї Костирко, брата Михайла: Григорій Яковлев (1727- 35 р. н.) з дружиною Марією Миколаївною (1737- 40 р. н.). Їхні діти: Трофим (1755 р. н.) з дружиною Марією Микитовною (1757 р. н.) і дітьми: Оленою (1794 р. н.), Артемієм (1795 р. н.), Марією (1798р. н.), Миколою (1802 р. н.).

1.1. Іоанн (1757 – 58р. н.), з дружиною Ганною Стефанівною (1768 – 1803 р. н.) і дітьми: Мар. н.ю (1782г.), Євдокією (1784 р. н.), Агрипиною (1787г.), Титом (1790 р.);

1.2. Матвій (1760 – 1803?рр.), з дружиною Агрипиною Микитовною 1768 р. н.) і дітьми: Михайлом (1784р. н.), Петром (1786р. н.), Павлом (1792 р. н.), Пелагеей (1794 р. н.);

1.3. Агрипина (1763 р. н.);

Разом з ними мешкав племінник Григорія Яковлева – Андрій Симеонов (1763 р. н.) з дружиною Оленою Лавр. н.вною (1771 р. н.).

2. Брат Михайла – Мартин Яковлев (1740–45 – 1803?г.г.) з дружиною Гафією Васиївною (1746 -49 р. н.). Їхні діти: Євменій (1774 р. н.) з дружиною Тетяною (1777 р. н.);

2.1. Сімеон (1775 р. н.);

2.2. Трофим (1782 р. н.);

2.3. Олексій (1785 р. н.);

2.4. Ісідор (1791 р. н.).

3. Двоюродний брат – Сімеон Григорьев (1743–1791?рр.) з дружиною Параскевою Григорівною (1745 р. н.). Їхні діти:

4.1. Андрій Семенов (1763 р. н.) з дружиною Параскевою Іванівною (1764 р. н.). У них самих були діти: Євфимій (1781 р. н.), Петро (1784р. н.), Гаврило (1789 р. н.), Євдокія (1792 р. н.), Харламп (1799 р. н.), Ір. н. (1802 р. н.), Єлисавета (1803 р. н.). З ними жили племінники: Ульяна (1793 р. н.), Короп (1795 р. н.).

4.2. Леонтій (1770 р. н.) з дружиною Іустинією Гаврилівною (1773 р. н.). У них самих вже були діти: Ксенія (1792 р. н.), Ганна (1795 р. н.), Лукія (1799 р. н.), Логгин

(1801 р. н.);

4.3. Климентій (1771 р. н.) з дружиною Мар. н.ю (1776 р. н.). У них була дочка: Феодора (1802 р. н.), Трофим (1809 – 22.12.1884 р.);

4.4. Євфрем (1773 р. н.);

4.5. Євфросинія (1770 р. н.);

4.6. Марфа (1778 р. н.);

4.7. Параскева (1781 р. н.);

4.8. Христина (1783 р. н.)

5. Племянник – Олексій Григорієв (1761 р. н.), з дружиною Ульяною Нестеровною (1764 р. н.). Їхні діти:

5.1. Анастасія (1787 р. н.); 5.2. Марфа (1790 р. н.); 5.3. Григорій (1792 р. н.); 5.4. Самуїл (1795 р. н.); 5.5. Марфа (1799 р. н.); 5.7. Олександра (1803 р. н.). Разом з ними жили: брат Олексія – Филимон (1764 р. н.) з дружиною своєю Євдокією Опанасівною (1764 р. н.).

6. Племянник – Ілія Максимов (1762 р. н.) з дружиною Євфросинією Яківною (1769 р. н.) і сином Никифором -1789 р. н.)»[17] .

На жаль, архів метричних книг з с. Солонівки за період з 1845 – 1875 не зберігся (загинув під час Другої світової війни 1939–45 рр.). У період часу з 1875 по 1914 роки в селі мешкали кілька поколінь сім'ї Костирків. Серед них і предки, що поїхали в 1893 році в Сибір:

«1. Микита Савельєв (≈ 1847 – 1912 р. н. з дружиною Феклою Йосипівною (1847–1912 г.г.), з дітьми:

1.1. Анастасія (1873 – 22.05.1879 р. н.);

1.2. Іоанн (29.08.1875–07.08.1878 р. н.);

1.3. Христина (29.07.1878 р. н.);

1.4. Андрій (04.07.1881 – 1933 р. н.);

1.5. Лука (20.10.1884 р.);

1.6. Євдокія (12.08.1887 р. н.);

1.7. Борис (23.07.1890 02.1962 р. н.). Окрім них, в селі мешкали ще сім'ї родичів, брати Микити:

2. Андрій (Савін – Савельєв – 1859 р.) з дружиною Марією Володимирівною (1862 р. н.) з дітьми:

2.1. Іоанн (26.09.1881 р. н.);

2.2. Сергій (25.09.1883 р. н.);

2.3. Михайло (23.09.1885 р. н.);

2.4. Онисим (13.02.1892 р. н.).

3. Григорій (Савін – Савельєв 1863 р. н.) з дружиною Гликерією Наумовою (1866 р. н.) і дітьми:

3.1. Анастасія (21.10.1895–20.09.1897 р. н.). Окрім них, й інші сім'ї, родичі.

4. Савва Ісидоров (1827 – 01.10.1897 р. н.) з дружиною Ір. н.ю Пантелемоновою і дітьми:

4.1. Петро (1870 р. н.) з дружиною Варварою Максимівною (1879 р. н.) і своїми дітьми:

4.1.1. Анастасією (1895 р. н.) і Іоанном (10.08.1898 р. н.);

4.2. Никанор (1875 р. н.) з дружиною Оленою Євфимієвою (1879 р. н.) і своїми дітьми:

4.2.1. Іоанн (1900 – 13.09.1903 р. н.);

4.2.2. Феодосій (04.02.1904 р. н.);

4.2.4. Микола (16.05.1907 – 16.03.1913 р. н.);

4.2.5. Ольга (13.07.1910 р. н.);

4.2.6. Григорій (19.01.1913 – 11.02.1913 р. н.);

4.2.7. Прокіп (08.07.1914 р. н.);

4.1.3. Параскева (30.10.1877 – 28.11.1883 р. н.);

4.1.4. Іоанн (29.08.1880 – 24.11.1883 р. н.);

4.1.5. Анастасія (24.10.1883 р. н.). 9. Лука Климентійович, дядько Микити (1820 – 26.02.1890 р. н.)»[18,19].

*Довідка: Усі наведені вище дати за старим стилем.

Тепер трохи про Микиту Савельєва, що переселився в Сибір у 1893 році. Він, ймовірно, закінчив Мошонське сільське початкове народне училище, оскільки умів розписуватися. Грамоті він навчив і сина Андрія – закінчив Мошонське сільське початкове народне училище, оскільки той теж умів розписуватися. Інших учбових закладів поряд із селом у той час більше не було. Вінчався він з Феклою ймовірно в 1872 році. У них народилося 7 дітей. Перша дитина – Анастасія – прийшла у світ в 1873 році, померла від дитячої хвороби 22.05.1879 року. Друга дитина – Іоанн – народилася 29.08.1875 року, помер від дитячої хвороби 07.08.1878 року. Третя дитина – Христина – народилася 29.07.1878 року. П'ята дитина – Лука – народилася 20.10.1884 року. Шоста дитина – Євдокія – народилася 12.08.1887 року, померла в період до 1893 року. Сьомою дитиною був Гліб – народився 23.07.1890 року, усе життя прожив під ім'ям Борис. У сім'ї Микити вижили 4 дитина з 7 – Христина, Андрій, Лука і Гліб (Борис). Судячи з імен дітей – Микита і Фекла – були благочестивими християнами. Микита мав у власності земельну ділянку. Розмір її був малий і міг становити від 0.14 до 0.24 десятини землі на душу, і не дозволяв прогодувати та виростити дітей, до того ж урожаї озимини і яр. н. за останні роки в губернії різко впали. Насувався голод, і він настав на початку 1890 років. Кількість жертв «цар-голоду» 1891-1892 рр. – з доступної інформації в 1892 – 1893 рр. коливається за різними оцінками (радянських істориків у тому числі) від 350 (за оцінкою академіка Новосельського радянського періоду) до 450 тис. (включаючи померлих від хвороб, – по Річарду Робинсу) [20]. З більшою мірою вірогідності це була головна причина, яка спонукала Микиту Костирка прийняти мужнє рішення, у віці понад 40 років поїхати, залишивши назавжди своїх рідних, разом з сім'єю в невідомі краї – Сибір, де, за розповідями людей, давали багато землі. Зібралися у дорогу вони не одні, а разом із земляками – жителями с. Солонівка і довколишніх сіл та хуторів, які і становили кістяк українців – переселенців деревні Глушинської Барнаульської повіту Томської губернії. Рішення Микити про переїзд у Сибір зіграло свою вирішальну роль не лише для його дітей, але і для нас, його нащадків. Не приймай його – можливо, не було б сьогодні багато кого з Костирків на сибірській землі, далеко від рідних місць.

1. Военно-топографическая карта Российской Империи 1846-1863 гг. созданная под руководством Ф.Ф. Шуберта и П. А. Тучкова. Масштаб: 3 версты на дюйм. Ряд: XIX, лист: 10. <http://www.etomesto.ru/shubert-map/19-10/>

2. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини/ Володимир Кривошея. – К. Стило. 2008. – С. 112.

3. 3. Присяга Чернігівського полку 1718 року. /Под ред. Рябцева В.В. – Чернігів, 2011. – С. 73;126-127.

4. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. /А.А. Русов/ Т.1. 1898. – С. 9,10.

5. Письмо Олега Костирко (г. Минск).

6.. Горобец С.М. Реестр приездных, владельческих, старшинских и бунчуковых товариства дворов, також поповских, дяковских, поламарских, шинковых, школ, шпиталей и футоров //Сіверянський літопис. – 2008. – №4 – С.20.

7. ЦДІАК.- Ф.51. – Оп.3. – Д.19403. – Арк.141зв.

8. ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Д.19363. – АРК.232.

9. ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Д.19377. – АРК.387.

10. ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Д.19322. – АРК.344зв.

11. ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Д.19336. – АРК.380зв.

12. ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Д.19342. – АРК.268.

13. ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Д.19328. – АРК.586.

14. ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Д.19357. – АРК.495.

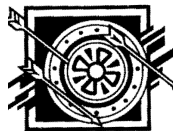
15. ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Д19356. – АРК.327зв.
16. ЦДІАК. – Ф.57. – Оп.1. – Д.12. – АРК.АРК. 844 зв. – 846.
17. ДАЧО. – Ф.679. – Оп.1. Исповедные книги Николаевской церкви с. Солоновка. – Д.416. – АРК. 114; Д. 453. – АРК.420-421; – Д.458.- АРК.111 – 112; – АРК.991 – 992,994.
18. ДАЧО. – Ф.679. – Метрические книги Николаевской церкви с. Солоновка. – Оп.10. – Д.287. – Д. 315. – 340. – Д.3381. – АРК. 20,153, 271. – Д. 3414.- АРК.АРК. 78,184, 208, 209,225.
19. ДАЧО. – Ф. 679. – Метрические книги Солоновской Николаевской церкви, с. Солоновка 1875 – 1890 года. – Оп. 10. – Д. 3304. – 3328. – АРК.АРК. 17, 179, 371, 20, 164, 218, 280.
20. <http://corporatellie.livejournal.com/1892.html>

В статье рассказывается об истории села Солоновка и род Костырко. Часть этой семьи выехала в Сибирь.

Ключевые слова: Костырко, род, земля, Солоновка.

In the article told about history of village of Solonovka and sort of Kostyrko. Part of this family drove out to Siberia.

Keywords: Kostyrko, family, earth, Solonovka.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

В'ячеслав Липинський: повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 1: Суспільно-політичні твори (1908-1917) / Ред. кол.: Я. Пеленський (гол. ред.), І. Гирич, О. Проценко, Г. Папакін, Г. Сварник, Т. Осташко. Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. – К.: Український письменник, 2015. – 784 с. – (Твори).

Рецензований том відкриває нову серію 25-томника праць В'ячеслава Липинського та містить усі відомі на сьогодні твори видатного суспільного мислителя та історика, друковані як окремими книжками («Шляхта на Україні», 1909), так і в часописах «Przegląd Krajowy» («Пшегльонд крайовий») (1909), «Рада» (1908–1912), «Літературно-науковий вістник» (1908–1912), «Украинская жизнь» (1912), «Діло» (1910). До цих праць тематично долучається також програма Української хліборобсько-демократичної партії, що вийшла друком у жовтні 1917 р. в Полтаві. Надруковано і кілька рукописів, знайдених в архівосховищах. Основу збірки становить ідеологічна публіцистика В. Липинського, та наявність політичного трактату «Шляхта на Україні» (вперше друкованого українською мовою) та програми Хліборобсько-демократичної партії робить цей том за змістом суспільно-політичним. Загалом оприлюднено 42 праці, більшість із них видавалася лише один раз за життя Липинського. Наклад видання 1000 примірників. Промоторами видання стали дві поважні наукові інституції – Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. Як зауважує в нещодавньому інтерв'ю один із упорядників видання, знайомий історик Ігор Гирич, «загалом, видання томів відбувається дуже повільно. ... Держава в нас фінансує тільки окремі наукові проекти. Та й то не всі. І чомусь проект Липинського не є пріоритетним ні для нашої Академії наук, ні для нашої держави. Хоча до підготовки цього видання долучились науковці Інституту української археографії і джерелознавства (НАН України). Тож можна сказати, що він академічний. Але йдеться передусім про ініціативу конкретних науковців, а не Академії у цілому»¹.

Видання має таку структуру: після «Переднього слова від редакторів» йде передмова Ігоря Гирича, де аналізується історіософія дореволюційного періоду діяльності В. Липинського, далі слідує розміщені за хронологією та місцем публікації тексти творів В'ячеслава Казимировича, подані одночасно мовою оригіналу і в українському перекладі (напр., статті з тижневика «Пшегльонд крайовий»). Тексти В. Липинського відтворені за сучасним правописом зі збереженням усіх лексичних особливостей авторської мови. Підрядкові примітки автора позначені латинськими літерами а, b тощо, примітки редакції подаються через «зірочку». Слід відзначити бездоганне високопрофесійне археографічне опрацювання матеріалів. Уміщені також додатки, які розкривають передусім теми, заторкнуті у працях В. Липинського. Зокрема широко представлено публікації симпатиків В. Липинського з газети «Рада» за 1908–1911 рр. у зв'язку з т. зв. справою провокатора Раковського (статті й нотатки В. Піснячевського, С. Єфремова, М. Лозинського, фейлетон С. Черкасенка). Відтворені без редакційних змін (як історіографічні пам'ятки) дві статті професора Я. Пеленського (україномовна 1957 р. та німецькомовна 1961 р. в перекладі). Тексти В. Липинського супроводжують високопрофесійні, по суті вичерпні коментарі [с. 605–708]², виконані співробітниками Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Наталією Черкаською та Григорієм Стариковим за участі Світлани Панькової. Завершується книжка іменним покажчиком, укладеним Георгієм Папакіним, Наталією Черкаською та Григорієм Стариковим.

У «Передньому слові від редакторів» [с. 13-16] стисло викладено концепцію

* Тут і далі в квадратних дужках посилання на рецензовану працю.

рецензованого тому та сформульовано кілька засад щодо змісту дореволюційних публіцистичних творів В. Липинського. Зазначено, що ще в 1950-х рр. професор Я. Пеленський висловив думку про демократичний період світогляду В. Липинського, який закінчився в нього після розчарування практикою української націонал-демократії в часи будівництва Української Народної Республіки. Відтепер оприлюднені й критично осмислені праці В. Липинського дають повне підтвердження таким інтерпретаціям, переконуючи у наявності генезису поглядів В. Липинського «від консервативно-демократичних до 1917 р. до суто консервативних у 1917–1931 рр.» [с. 14]. Упорядники зауважують, що «до 1917 року В'ячеслав Казимирович ще не був тим ідеологом українського гетьманства, яким став, очоливши Український хліборобсько-державницький союз і виконуючи функції ідеолога гетьмана у відставці Павла Скоропадського» [с. 13]. Сформульовано також кілька концептуально важливих тез. По-перше, наголошується, що, будучи консерватором у 1900–1914 рр., В. Липинський орієнтувався, з одного боку, на українську націонал-демократію, з іншого, контактував і з українською соціал-демократією. «Українське політичне життя він розглядав не як перевагу якогось окремого напрямку, а як спільну акцію представників усього спектру суспільно-політичного руху від лівого до правого крила. Позаяк об'єктивно більшість діячів орієнтувалися на націонал-демократію, її як рівнозначно віддалену від крайньо лівих і правих поглядів В. Липинський, очевидно, мав вважати об'єднуючим фактором – флагманом боротьби за політичну окремішність України» [с. 14]. По-друге, зазначається, що В. Липинський намагався узгодити демократичну концепцію українського розвитку соціалістичного і буржуазного відламів політичних сил з нечисленним консервативним національним елементом. «Причому цих націонал-консерваторів він намагався індоктринувати демократично-республіканськими ідеями, – зробити консерваторами з лівими поглядами» [с. 14]. В'ячеслав Казимирович сподівався захопити ідеями національного консерватизму центристів-демократів – лідерів Товариства українських поступовців (ТУП) – М. Грушевського, С. Єфремова, Є. Чикаленка, О. Лотоцького, Д. Дорошенка, С. Петлюру, перетворити їх із переконаних федералістів на самостійників. Третє: В. Липинський намагався до 1914 р. будувати суспільно-політичне життя Наддніпрянщини на принципах злагоди та ідеологічного консенсусу. Але практика 1917 року спростувала його надії: демократія в особі Центральної Ради та партій, що її підтримували, відкинула консервативний концепт як ретроградний і реакційний – тому надалі В. Липинський розглядав демократів як руїників державності й анархістів. Четверте: у своєму осмисленні українського життя В. Липинський ішов від синтезу через антитезу до нової синтезу. Синтетичним було його бачення українського життя у 1908–1914 рр. Антитезою була його діяльність на чолі УСХД у 1920–1926 рр. Кінець 1920-х років уже пройшов під прапором боротьби з монархічним конформізмом і бонапартизмом усередині консервативної течії. До нової синтезу прийти йому не дав короткий час життя. «Сутність філософського доробку В'ячеслава Липинського – у формулюванні не стільки засад питомого українського монархізму, скільки широкого спектру ідей у площині національної консервативної традиції», – такого висновку доходять упорядники видання [с. 15]. Також вони слушно наголошують, що «сьогодні думки В. Липинського передреволюційної доби, людини, якій тоді було лише 30 років, вражають своєю актуальністю, глибиною і мудрістю нас, людей початку XXI століття. Сучасна Україна потребує його висновків, закликів, рецептів будівництва Нової України. Ми стаємо політичною нацією, формулу якої висловив сто років тому В'ячеслав Казимирович у концепті територіалізму. Сьогодні ми переконуємося у слушності пророчих слів В. Липинського, що справжніми патріотами української землі можуть бути не лише українці з походження, а передусім українці за політичним вибором, які цей вибір роблять, визнаючи пріоритет української культури. В умовах російської агресії ми відчули цінність власної держави, ту цінність, яку широкому загалові українців намагався прищепити В. Липинський напередодні подій Української революції. ... Сьогодні, нарешті, публіцистика В'ячеслава Липинського приходить до масового українського читача. Читача, який хоче знайти в його працях відповіді на запитання, якою дорогою треба йти» [с. 16].

У блискучій новаторській статті «Політична публіцистика В'ячеслава Липинського (1908–1917)» Ігоря Гирича в широкому історичному контексті ґрунтовно проаналізовано тексти творів головного героя, генезис і еволюцію поглядів В. Липинського від демократичних до консервативних, з'ясовано суперечливі моменти в тлумаченні його публіцистичної спадщини, зроблені важливі концептуальні висновки, які мають неабияке значення для подальших студій над творчістю видатного консерватора. Характерно, що солідна за обсягом [с. 17–95] розвідка І. Гирича містить ряд проблемних ліній, які утворюють у статті кілька самостійних структурних підрозділів: 1) В. Липинський і українська демократія на початку ХХ століття (ставлення демократів до В. Липинського; взаємини з провідником національного руху Михайлом Грушевським; з видавцем газети «Рада», спонсором багатьох культурологічних складових «українського проекту» та одним із лідерів політичного життя підросійської України, «представником консерватизму наддніпрянського типу» Євгеном Чикаленком), 2) взаємини з українською соціал-демократією (А. Жуком, Л. Юркевичем, В. Винниченком, Маркіяном Меленевським, Олександром Скоропис-Йолтуховським та Богданом Ярошевським), вироблення спільної лінії щодо української окремішності, 3) взаємодія з польськими політичними й культурними силами в Україні; 4) історіософія В. Липинського в його політичній публіцистиці (співвідношення консерватизму з демократизмом у політичних побудовах; народництво в історіографії В. Липинського – у фарватері традиційної української демократичної історіографії; співвідношення класового і національного; революційність для здобуття незалежності; концепт «українська шляхта»; розмежування з польськістю; лідерська функція шляхти в українському суспільстві; поняття «нація», «територіалізм», «самостійність» у історіософії В. Липинського).

І. Гирич акцентовано наголошує, що «В. Липинський до 1917 року не розрізняв питання демократії як репрезентації влади народу через волевиявлення і проблеми справедливої влади еліти над широкими народними масами» [с. 19], бо розумів під демократією «обов'язок майновитої верстви стосовно народу» [с. 18]. Окреслюючи інтелектуальний клімат, у якому формувалися погляди публіциста, Ігор Гирич звертає увагу читача на те, що В. Липинський творив у добу неоромантизму, в період, коли «відбулося розчарування пізнавальними, а головне – мобілізаційними можливостями позитивізму як філософії, спрямованої на реанімацію політичних можливостей старої землевласницької еліти. Дарвінізм і кантіанство вивели на арену історії маси, які, крім марксистської доктрини, підпадали й під інші філософські інтерпретації...» [с. 20]. В. Липинський, пише історик, здійснив свого роду спробу «повернути назад колесо історії й відродити до політичного життя, здавалося б, назавжди відмерлий шляхетський клас». На відміну від Володимира Антоновича, намагався «не лише сам залишитися шляхтичем, а й повести за собою всіх інших землевласників Правобережжя, оголосивши їх усіх уже не польською, а українською шляхтою» [с. 21]. Проаналізувавши «коріння ідентичності» мислителя, автор переконливо доводить, що «український вибір для «поляка» В. Липинського був природним», й «природним було, що свою літературну діяльність В. Липинський розпочав українською мовою. ... Польською він писав лише з мотивів тактичних, для вербування в число адептів українства людей польської культури» [с. 20–21].

Звертаючись до проблеми «В. Липинський і українська демократія на початку ХХ століття», І. Гирич обґрунтовує неминучість співпраці останнього з провідниками центристського напрямку українського руху, наполягаючи на тому, що «до революції творити праву партію без спілки із загальнодемократичним рухом було неможливо через ембріональний стан правих сил національної орієнтації. ... Усе тоді наявне в українській публіцистиці, художній та політичній літературі мало народолюбний характер і спонукало до засвоєння вже відпрацьованих у демократизмі постулатів українства у виконанні її класиків Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова та М. Грушевського...». В. Липинський не відмовлявся від свого шляхетства, правих поглядів та самостійництва, і, «залишаючись консерватором ізсередини, назовні демонстрував прихильність до демократичних постулатів.

Це давало можливість робити спільну загальнодемократичну справу, збагачуючи український рух незнаними до того, несподіваними, ба навіть революційними за своєю суттю ідеями» [с. 24].

Одночасно зауважимо, що в тлумаченні науковцем питання про взаємодію В. Липинського з представниками ліволіберальної національно-демократичної течії в українстві є кілька моментів, які уявляються дискусійними. Так, І. Гирич твердить, що перша генерація «політичних українців Наддніпрянщини», до яких він зараховує групу молодоукраїнців навколо видавничого проекту «Вік» (Сергій Єфремов, Олександр Лотоцький, Василь Доманицький, В'ячеслав Прокопович, Володимир Дурдуківський, Федір Матушевський), так само, як і В'ячеслав Липинський на той час, була значною мірою «демократичними консерваторами». Дослідник влучно відзначає такі риси їхнього світогляду, як заглиблення в українську традицію, органічне несприйняття соціального радикалізму більшовицького переустрою суспільства, пошук компромісу між майновитим прошарком і народним загалом, шанування приватної власності на землю, відкидання принципу соціалізації та удержання землі, що характеризував російський радикальний підхід до аграрного питання [с. 27]. Погоджуючись з цією характеристикою, ми все ж не можемо остаточно пристати до думки щодо «консерватизму» цих діячів. Як здається, в світогляді більшості з них гармонійно поєднувалися ідеї національного визволення, визнання цінності людської індивідуальності та потреби наділення її широким комплексом прав і свобод, потреби політичної модернізації, гасла соціального реформаторства. Отже, більш адекватним нам уявляється інший термін, що застосовує І. Гирич щодо цієї групи однодумців, майбутнього ядра УДРП – «центристська партія», «центристські сили» [с. 27–28]. Можливо, придатними були б також такі дефініції, як «новий лібералізм», «соціальний лібералізм», «легальне народництво».

Крім того, І. Гирич детально розглядає питання щодо ставлення видатних представників української національної демократії до В. Липинського. Особливо цінними є його трактування стосунків В. Липинського та М. Грушевського, який на той час був уже відомим істориком та організатором української науки. І. Гирич пише: «... варто окремо наголосити, що В. Липинському йшлося про обов'язкове схвалення М. Грушевським своїх політичних дій. Йому було важливо, щоб М. Грушевський не сприймав його акцію по праці серед спольщеної верстви шляхти як свою сепаратистську роботу, як акцію на власну руку, не узгоджену на загальноукраїнському рівні. Натомість В. Липинський хотів, щоб М. Грушевський його громадську діяльність сприймав як частину всеукраїнської демократичної справи. ... Це звернення до М. Грушевського свідчить про: 1) визнання останнього провідником українського руху, у якому В. Липинський бере участь як відпоручник лише спольщеної шляхти; 2) що В. Липинський визнавав цей рух переважно демократичним, до якого мала б допасуватися консервативна група римо-католиків. ... В. Липинський надзвичайно цінував контакти з М. Грушевським, ставлячи їх, вочевидь, вище за взаємини з іншими демократами. Пієтет до професора в нього залишився навіть після внутрішнього конфлікту із львівським професором через історію з «Історією України» Миколи Аркаса, коли голова НТШ без дозволу і попередження В. Липинського дописав до його фактографічної і безпристрасної за суттю рецензії свою упереджену і нищівну критику книги» [с. 37-39]. Показово, що в «Літературно-науковому вістнику» – часописі, яким опікувався М. Грушевський до 1914 р., В. Липинський співробітничав дуже мало. Більшість своїх статей суспільно-політичного характеру він намагався друкувати в «Раді». 1911 р. у «ЛНВ» з'явилася лише одна його стаття політичного характеру – рецензія на книжку Леона Василевського «Україна і справа українська» [с. 468-479]. Стаття ця, після публікацій праці «Шляхта на Україні» та статей у «Пшегльонді крайовому», була «концентрованим виразом ідеї територіалізму та чіткого розмежування зі ставленням польської соціалістичної партії до ідей української окремішності» (с. 41). У ній В. Липинський непрямо полемізував із М. Грушевським, який відстоював етноцентричний принцип будови нації [с. 42].

Шляхи В. Липинського й іншого видатного представника наддніпрянської націонал-демократичної течії, видавця і мецената, фундатора УДРП і одного з провідників ТУП Євгена Чикаленка перетнулися у 1910–1912 рр. в газеті «Рада». Є. Чикаленко був дуже зацікавлений у співпраці В. Липинського з газетою. Часто замовляв йому статті, але В'ячеслав Казимирович писав туди без особливої охоти, бо «Рада» не сповідувала самостійницької ідеології, а була підкреслено газетою федералістичного спрямування. Порівнюючи політичний світогляд Липинського та Євгена Чикаленка, дослідник доходить висновку, що «як і В. Липинський, Є. Чикаленко був фактичним ідеологом середнього українського класу. Він вважав, що лише дрібний і середній власник буде зацікавлений у перемозі української революції, підтримуватиме українську державу, національну культуру, а також творитиме матеріальну базу, економічну основу процвітання України» [с. 43-54].

Стосовно розуміння В. Липинським проблеми українсько-польської взаємодії дослідник зауважує: «Тривалий час польського панування в Україні, багатовіковий польський «стан посядання» привчив українців сприймати поляка як апіорі чужу людину, ворожу силу. В. Липинський, прийшовши до концепції територіалізму, на суспільствознавчому рівні зняв ту проблему, об яку билосся, як хвиля об залізний мур, не одне покоління українських інтелектуалів. Він мав вирішити дуже складне теоретичне завдання: як досягти української незалежності і розв'язати при цьому проблему спротиву польського населення цьому завданню. Нашому консерваторові йшлося про створення такої психологічної колізії, яка б дозволяла людині-«поляку» в Україні не просто змиритися з думкою про відмову від польського державного панування, а й одержати вдовolenня або принаймні на емоційному рівні толерувати прихід до влади у Правобережній Україні українських сил. ... Територіалізм означав етапність шляху культурного поляка до українства. На перших порах він просто відмовляється від ідеї відновлення в Україні «історичної Польщі» і ставить перед собою завдання служіння культурним і політичним інтересам українського народу, на другому етапі – засвоює українську мову і культуру як свою і стає до лав української еліти разом з етнічними з походження українцями. ... Завдання це В. Липинський вирішував через тижневик «Пшгелъонд крайовий» [с. 63-65].

Проаналізувавши громадсько-політичні погляди В. Липинського у 1908–1917 рр., І. Гирич детально зупиняється на такій важливій складовій його політичної публіцистики, як ставлення до ідеї української суверенної держави. Він обґрунтовано доводить, що територіалізм за своєю суттю у В. Липинського заміняв концепт самостійництва, бо для досягнення останнього потрібний був принцип територіалізму; територіалізм для нього був стратегічним шляхом до досягнення української політичної окремішності. «... Територіалізм В. Липинського був семантичним синонімом поняття «самостійність» [с. 89]. Історик також акцентує увагу на такому важливому досягненні інтелектуальної праці Липинського (реалізованої, знову ж таки, в дореволюційний час переважно засобами публіцистики), як порушенні «порочної української традиції національну приналежність визначати за становим походженням», згідно з якою, якщо людина шляхтич – то поляк, робітник на заводі, військовий або чиновник – то росіянин, торговець – єврей, підприємець – росіянин, поляк або єврей. Для українців лишався єдиний селянський стан (до нього за родом занять треба зарахувати і козаків колишньої Київщини та Гетьманщини). «Суспільна думка народницької школи ще й робила з цього безрадісного явища особливе українське досягнення, особливий український шлях. ... Антонович вивів із цього формулу особливого українського національного типу... Навіть український соціалізм запозичив це безкритичне схилення перед ідеєю «мужицької» нації» [с. 79-80].

Слушним є висновок І. Гирича щодо подальшої ідейної еволюції Липинського, щодо того, «яким би був синтез філософії батька українського консерватизму, якщо тезою була передреволюційна творчість, а антитезою запереченням-протиставленням еліти і народу була його творчість 1920-х років. Можливо, на новому рівні осмислення проблеми співвідношення еліт і народної маси В. Липинський зміг би відшукати той консенсус, той баланс, який ми спостерігаємо у творах, написаних між 1908 і 1917 рр.» [с. 95].

Перечитуючи вміщені в виданні тексти В. Липинського, зазначимо, що увагу сучасного читача має привернути стаття мислителя «Україна чи Русь?», написана з приводу виступу «відомого і заслуженого дослідника історії нашого краю» польського науковця Александра Яблоновського (твори якого він знав і шанував) у №№ 95 і 96 «Dziennika Kijowskiego». Метою статті було «застерегти польське суспільство від небезпеки, що загрожує йому з боку «українофільських» ідей» [с. 299]. «Незважаючи на те, що всю статтю написано з вигаданого приводу, бо ж, як виявилось, ніхто з українців навіть у гадці не мав ніякої «державно-правової зміни номенклатури русинів», а також на те, що засторога від українофільства, спрямована суспільству, де верховодять вшехполяки, принаймні передчасна, не можна не звернути уваги на голос Шановного Історика, думку якого ми надто навчилися цінувати, щоб обминати її легковажним мовчанням...» [с. 299], – так розпочав свою відповідь Липинський. «Чи варто сьогодні, коли «піднятий меч опустився», в ім'я вигадки роз'ятрювати зарубцьовані рани, чи варто повторювати те, результати чого не тільки надто відомі в минулому, а й зрозумілі для майбутнього?» [с. 307] – ця думка видатного діяча актуальна не лише стосовно історії складних українсько-польських відносин, які в наш час, здається, остаточно гармонізувалися, але й взагалі стосовно багатьох проблем в мозаїчній картині взаємовідносин українського народу з іншими етносами.

Символічною в світлі сучасних українсько-російських «боїв за історію», боротьби за перерозподіл культурно-літературної спадщини XIX – початку XX ст. виглядає також праця В. Липинського «Гоголь – Залеський». «Два великі українці. Перший – видатний російський письменник, другий – відомий польський поет, – читаємо в ній. – Ім'я першого лунає тепер в усій Росії. І слушно: адже Гоголь – її культурний набуток із широких українських степів, здобутий працею російської державності. Росія сьогодні пишається тим набутком ... а певна частина тієї Росії, галасливо вимахуючи ім'ям свого великого письменника, кидає те ім'я у вічі його рідним братам як очевидний знак перемоги, як грізне для України «memento»... А чи слушно? «Бо в Гоголя, – пише український критик Сергій Єфремов, – були, безперечно, дві душі: українська і російська. Одна молода, свіжа, овіяна чарівливими спогадами про далекий, милий серцю край, а друга – стареча, холодна, сувора, зі «службовими» прагненнями, з надмірною любов'ю до офіційної державності...». А цей козацький син, нащадок наказного гетьмана Правобережної України Остапа Гоголя, якого призначив Собеський, «сам не знав, яка його душа» ... і то була його трагедія, а водночас і трагедія величезної більшості його народу. Але і в Гоголя траплялися моменти усвідомлення цього і... протесту». «Але то був суто стихійний протест, – продовжує Липинський, – і логічні висновки спромоглися висувати з нього тільки ті, яким сьогодні загрожують «старечою, холодною, суворою» душею великого російського письменника... Але марно... Адже буйного розвитку тієї другої «молодої і свіжої» душі не зможуть стримати ніякі погрози й ніякі сили» [с. 309].

Зворушливими, емоційно насиченими є публікації персоналістичного характеру, присвячені сучасникам В. Липинського: «Пам'яті Василя Доманицького» (1910) та «Світлої пам'яті доктор Йосип Юркевич» (1912). Полемічною, навіть із відстані часу, є вміщена в «Раді» стаття В. Липинського «За що ми повинні дякувати В. Антоновичу» [с. 402-405], в якій автор проводив думку про В. Антоновича не лише як про хлопомана, котрий вийшов з польської громади, а й як про творця нового типу політичного українця. Вражають глибиною думки дві біографічні розвідки В. Липинського: «Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття» (1909) [с. 264–277] й «Данило Братковський» [с. 277–297].

У статті «Край і народ» (1909) В. Липинський чітко формулює думку, актуальну в умовах кризової України, коли йде боротьба за збереження її цілісності, а більшість населення мріє про суспільний спокій, етнічну злагоду та економічний добробут в країні: «Ідеї націоналізму меншості: право панування «привілейованих» народів – та ідеї націоналізму більшості: «чий край, того й народ» – сьогодні вже не досить, бо вони породили розмаїту боротьбу та ненависть, поділили народи в краях і краї між народами-переможцями, створили боротьбу всіх проти всіх. Об'єднання знову

для спільної праці задля загальнолюдських ідеалів людей різних національностей, змушених жити поряд, і задоволення їхніх конкретних національних потреб, – одне слово, узгодження таких двох сьогодні суперечливих або силоміць поєднаних понять, як «край» і «народ», – стало метою нової ідеї, яка на нашому ґрунті прибрала назви «крайовості», або «територіалізму». Отже, територіалізм ми протиставляємо націоналізмові, та аж ніяк не самому поняттю «національність» і не патріотизмові в шляхетному значенні цього слова» [с. 317].

Нові акценти щодо конструювання політичного світогляду В. Липинського в добу Української революції 1917–1920 рр. надає вивчення написаного ним «Нарису програми Української Демократичної Хліборобської партії» (Полтава, 31 серпня 1917 р.) [с. 521–535]. Так, у розділі третьому – «Справи економічні» – читаємо про те, що «в справах економічних партія наша перш за все стоятиме за якнайширший державний контроль над національним хазяйством. Ми будемо домагатись, щоб держава давала всій народній продукції напрям, найбільше для всього українського народу корисний, і щоб вона сама виступала в ролі організатора тих сфер народного хазяйства, в котрих найбільше заінтересована вся нація. Для того в першу чергу повинні бути примусово викуплені і стати власністю української держави такі природні багатства, як вугільні копальні залізорудні, нафтові промисли, ліси і т. ін., і концесії на добування цих багатств не повинні ні в якому разі даватись приватним капіталістичним підприємствам або чужим державам. Поволі і інші великі промисловості (як сахарна, винокурна і т. п.) повинні бути об'єднані в одно державне національне підприємство, в котрім власники-капіталісти з самостійних підприємців перетворюються в пайщиків держави. Шкідливий для нації хаос приватного капіталістичного хазяйства, в якому інтерес приватного підприємця (часто в формі банків та промислових синдикатів) диктує свою волю національній продукції та порядкує анархічно продукційними силами нації, мусить бути обмежений не тільки зверху – якнайширшим державним контролем над національним хазяйством, а і знизу – організацією та об'єднанням народних продукуючих мас» [с. 529–530]. По суті, це є наміри соціалістичні (націоналізація, одержавлення ключових галузей економіки, активне втручання держави в економічне життя країни, критика стихійного капіталізму). Партія, ідеологом якої був В. Липинський, виступала також за поширення професійних спілок (які об'єднували як робітників, так і техніків, інженерів, агрономів, лісоводів тощо), за найбільший розвиток демократичного кооперативного руху у всіх його формах та відмінах, за демократичне законодавство в справах урегулювання відносин праці й капіталу, фінансових (напр., дешевий, всім доступний кредит), податкових (прогресивний податок на прибуток і спадщину), торговельних (монополія хліба і на речі першої потреби) та митних. В аграрному питанні В. Липинський та його однодумці мріяли про «майбутню Вільну хліборобську Україну як край високорозвиненого, інтенсивного фермерського сільського хазяйства» та декларували наміри знищити «величезні поміщицькі латифундії, котрі могли існувати тільки при дешевих робочих руках, темноті народній та піддержці пануючих держав, і – витворені панщиною – великі, скупчені та бідні українські села. Місце одних і других повинні зайняти розкинуті рясно по всій українській землі хутори трудового українського селянства» [с. 530]. Ці хутори пропонувалося здати в довічне спадкове користування без права поділу (майорат або мінорат). Планувалося радикальна аграрна реформа: утворення українського державного земельного фонду, в який мали увійти конфісковані казенні, кабінетські, удільні, монастирські тощо землі, а також землі приватних власників, котрі мали перейти за викуп по справедливій оцінці у власність держави поверх певної, установленої законом (не нижче трудової) норми. В. Липинський мріяв про те, що на цих землях буде працювати «український хлібороб, об'єднаний в могутні кооперативні товариства» [с. 531]. Ці висунуті Липинським гасла руйнують стандартне уявлення щодо постулатів класичного консерватизму. Економічна частина програми УДХП виглядає обміркованою, виваженою, логічною й, вірогідно, коли б історія дала партії та її лідерам такий шанс, мала б сприяти стабілізації й розквіту національної економіки, необхідною передумовою створення якої В. Липинський вважав набуття Україною дійсного суверенітету.

У ситуації українського сьогодення відома формула В. Липинського: «Без держави ми нацією не є, і без держави нею не будемо. Хто проти держави, той нищить ідею нації» зберігає свою значущість й дотепер, на порозі ХХІ століття. Актуальними є також думки консервативного мислителя про конструктивну роль еліти в суспільстві, про те, що українці мають формувати свою національну еліту на підставі принципу територіалізму й одночасно власного культурного простору, про потребу творення української нації за політичною (а не етноцентричною чи лінгвоцентричною) моделлю, про потребу соціальної злагоди й міжетнічної толерантності, про те, що національна ідея має слугувати мобілізації етносу під прапором державності, що для перемоги національного проекту необхідна послідовна боротьба з чужими (а інколи й ворожими) національними міфами та національно-державними ідеями в Україні, активна протидія спробам імперського панування над українською територією. Важливими є міркування Липинського про стабілізуючу роль традиції в громадсько-політичному житті України, про органічний взаємозв'язок традиції й приватної земельної власності, про потребу самовиховання власника в дусі відповідальності перед державою й народом. Так, В. Липинський твердив, що будь-який власник є продуктом традицій. І чим довше він є власником на землі, тим більше він цінує традицію і людей, стає зацікавленим у власній державі («Без традиції немає культури, а без культури – нема нації»), але, як доводить досвід історії, справжня власність є результатом спадковості 5-7 поколінь... Отже, слід погодитися з думкою одного з упорядників видання, що «сьогодні для нас Липинський цікавий передовсім як представник національної консервативної ідеології, як ідеолог цінностей стабільності, органічності та суспільної злагоди...», а тому праці Липинського – це «третя українська «Біблія» після «Кобзаря» і «Історії України-Руси» Грушевського»².

Таким чином, рецензований том суспільно-політичних творів В. Липинського гідно репрезентує перед світовою інтелектуальною спільнотою творчий доробок однієї з найбільш яскравих постатей модерної України та є безперечно цінним джерелом, яке відтепер може без перешкод використовуватися дослідниками історіософії видатного консерватора. Виконане на рівні найвищих археографічних і поліграфічних стандартів, це видання має сприяти активізації інтересу громадськості до «золотого фонду» національної журналістики й – ширше – залученню публіцистичної спадщини українського політичного мислителя до скарбниці європейської суспільної думки. Залишається побажати упорядникам – дослідникам, редакторам, коментаторам – успішно і невідкладно продовжити видання наступних томів публіцистичних і історичних праць та архіву В'ячеслава Липинського.

Світлана ІВАНИЦЬКА

1. Історик Ігор Гирич: «Книгу Липинського повинен мати кожен депутат» / Розмовляла Тіна Пересунько. 2015-08-10. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/istorik-igor-girich-knigu-lipinskogo-povinen-mati-kozhnij-deputat.html>

2. Там само.

Гавриленко В.О. Шлях до сфрагістики. – Київ; Львів, 2014. – 328 с., іл.; Ілюстрований бібліографічний покажчик з української сфрагістики /Упор. В.О.Гавриленко. – К.: Вд «Антиквар», 2015. – 232 с., іл.

6 грудня 2015 р. виповнилося 80 років відомому українському сфрагісту Віталію Олексійовичу Гавриленку, якого фахівці і за віком, і за досвідом, творчим та науковим доробком по праву титулюють **Патріархом**.

Свій ювілей Віталій Олексійович зустрів двома вагомими творчими здобутками. У першій книзі, її першому розділі, зібрані усі його праці з 1961 р. з бібліографії, історіографії, питань предмета і методології української сфрагістики. Другий розділ присвячений візантійській сфрагістиці, з акцентом на її зв'язок з вітчизняною. Значна частина присвячена бібліографії питання. У третьому розділі йдеться про печатки Київської Русі, а саме були з Пліснеська та рецензії на відому працю В. Янина, присвячену актовим печаткам X–XV ст. Особливої уваги заслуговує четвертий розділ, де йдеться про цехові печатки України. Віталій Олексійович сьогодні фактично монополіст у цій галузі сфрагістики. Неабияк цьому сприяє відповідний сфрагістичний матеріал у сховищах Львова, де з 1957 р. мешкає фахівець. Звісно, тут нагромаджено передусім львівський матеріал, частково Кам'янця-Подільського. Відомо, що саме у Львові рівень цехової спеціалізації досяг свого найвищого рівня в Україні. І це не випадково, адже саме у цьому місті Магдебурзьке право було запроваджене ще у XIV ст., а вагому частину ремісників становили його живі носії – німецькі ремісники. Аналізуючи символіку цехових печаток, Віталій Олексійович кваліфікує її як «гербові емблеми цехів». Проте ця оригінальна думка потребує подальшої розробки на ширшому сфрагістичному матеріалі, бо сьогодні відсутні публікації цехових печаток з інших українських міст, що мали Магдебурзьке право і відповідну цехову організацію ремесла. Якщо рухатися на схід від Львова та Кам'янця-Подільського, наступна, так би мовити, цехова сфрагістична зупинка за публікаціями припадає на Київ. Але і по цьому місту маємо лише одну оприлюднену цехову печатку першої половини XVII ст. Решта відноситься вже до XIX ст. Ще гірша ситуація по Лівобережній Україні. Магдебурзьке право з'являється на цих теренах у кінці XVI ст. і просунулося аж до Мглина, Почеп, Погара та Стародуба. Проте жодної публікації або хоча б згадки про цехові печатки XVI–XVIII ст. цього регіону. Усі відомі зразки відносяться до другої хвилі цехової сфрагістики, яка пов'язана з міською реформою Катерини II. Найбільш давня печатка ніжинської золотарської управи 1786 р. П'ятий розділ присвячений аналізу головної печатки козацької України, яка відома як військова, гетьманська, державна. Віталій Олексійович пристає до кола сфрагістів, що розглядають її статус як державної. Чимало уваги приділено розгляду найбільш раннього різновиду цих печаток з написом «КОПИЯ ВОЙКА ЗАПОРОЗКОГО». Автор вважає цей сфрагіс малою печаткою. Проте за браком сфрагістичного матеріалу останньої третини XVI – першої половини XVII ст. питання про велику і малу печатки ще далеко до свого вирішення.

Вадою у підготовці нових кадрів істориків є відсутність повноцінного сфрагістичного підручника. Віталій Гавриленко це чудово розуміє, тому шостий розділ книги наповнений матеріалом для такого видання. Окрім цього, він головний куратор гурту дослідників у реалізації відповідного проекту. Завдання непросте, враховуючи різний вік, фах та погляди залучених людей. Звісно, що написання підручника годилося б робити під орудою Інституту української археографії та джерелознавства за відповідним державним замовленням та вимогами. Але сподіватися на це годі.

Друга книга є фактичним продовженням попередньої, адже автор мав уже відповідні видання. Актуальність цього покажчика пояснюється необхідністю систематизувати потужний вибух сфрагістичних публікацій, який відбувся з 1991 р., після відновлення суверенітету Української держави. Складається книга з двох частин, у яких наведені сфрагістичні розвідки з кінця XVIII ст. до 1990 р. та за період 1991–2015 рр. Аналіз публікацій (1514 позицій!) свідчить про вагомий результат українських сфрагістів і дозволяє чіткіше окреслити напрями подальших досліджень. Звісно, не все

вдалося врахувати, адже сфрагістичні публікації, описи окремих печаток розсіяні по численних малотиражних виданнях, часописах, альманахах, сайтах, які одній людині просто не можливо врахувати і відстежити. У наш непростий час як ніколи актуалізується питання про створення сучасних монографій як по окремих темах (міська сфрагістика, корпоративна сфрагістика, церковна сфрагістика тощо), так і повноцінних каталогів з серйозним науковим редагуванням, добрими світлинами печаток, що під силу тільки кваліфікованим авторським колективам, за спеціальними державними програмами із обов'язковим залученням архівів, музеїв та бібліотек, приватних колекціонерів. На нашу думку, починати цю роботу треба зі створення каталога усіх відомих матриць та відбитків державної печатки козацької України, який складався б з повноцінних кольорових світлин, детальних описів зображень, легенд, наведенням прикінцевого протоколу документів, де фіксується статус, роль та функція печатки. Звісно, на першому етапі треба опрацювати українські сфрагістичні збірки, а на другому етапі, по міждержавних програмах в першу чергу з Польщею, Білоруссю, Туреччиною, а подалі з Росією, іноземні збірки. Таким чином, майбутній каталог буде складатися щонайменше з двох частин. Перспективним завданням є також створення зведеного каталогу печаток князів, церковних та світських урядників Київської Русі саме українськими фахівцями, з відповідними трактуваннями та оцінками з огляду на сучасну українську державність. Це дозволить перейти від вузькосфрагістичних студій до використання сфрагістичного матеріалу для створення широкого, об'єктивного історичного полотна української минувшини, щоби позбутися іноземних спекуляцій щодо вітчизняної історії.

Слід визнати, що окреслені завдання не могли б взагалі ставитися на порядок денний, якби не подвижництво В. О. Гавриленка і широкого кола його друзів, послідовників і колег.

Приємно відзначити, що запропоновані книги містять якісні ілюстрації та добрий довідковий апарат.

Ігор СИТИЙ

Ищенко А. С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность. – Ростов-на-Дону: Антей, 2014. – 276 с.

У 2014 році у Ростові-на-Дону побачила світ монографія молодого дослідника, кандидата історичних наук Олександра Сергійовича Іщенка, присвячена Володимирові Мономаху в руській суспільно-історичній свідомості, його міфологічному образу та історичній реальності. Безперечно, вона заповнює прогалину в дослідженні образів яскравих і харизматичних особистостей минулих епох та їхнього відображення в суспільно-історичній свідомості. Серед них вагоме місце займає саме князь Володимир Всеволодович, більше відомий в історіографії як Володимир Мономах.

Актуальність монографічного дослідження О. С. Іщенка полягає в тому, що воно належить до відносно нового напрямку історіографії – історії інтерпретацій образів минулого, еволюції історичної свідомості й пам'яті. У цілому рецензовану монографію можна віднести до спроби міждисциплінарного погляду на комплексну характеристику образу Володимира Всеволодовича Мономаха в історичних джерелах, дослідженнях учених, мистецтві та культурі, що робить можливим зарахувати її до наукових студій на стику історії, філософії, культурології та мистецтва.

Монографія О. С. Іщенка складається із передмови доктора історичних наук, професора Л. В. Мінінкової, вступу, трьох глав, поділених на підглави, заключення та списку скорочень.

Уже у вступі автор монографії аналізує історіографію проблеми відображення образу Володимира Мономаха істориками у суспільно-історичній свідомості давньоруськими книжниками, нащадками князя та сучасними дослідниками-істориками крізь призму концепції «місць пам'яті», заснованої французьким ученим П. Нормом. Також О. С. Іщенко формулює мету дослідження – «комплексний аналіз міфологічних основ в образі Володимира Мономаха, що сформувався в російській історичній свідомості, його складання, еволюція та наукова критика» та визначає дослідницькі завдання (с. 24).

Безумовно сильною стороною монографічного дослідження є те, що велику увагу автор приділяє розгляду структури історичного пізнання, визначенню поняття міфу та його місця в історичній свідомості, обґрунтовуючи цим теоретичну основу роботи. Методологічна основа, як зазначає О. С. Іщенко, полягає в погляді на історичне пізнання як розуміння людини, суспільства та культури минулого (с. 24–29).

В якості джерелознавчої бази авторові послуговувалися такі писемні (наративні, серед яких головне місце займають літописи, агіографічна література, пам'ятки світської літератури і твори художньої літератури) та зображальні (живопис і монументальне мистецтво) джерела. Дослідник перераховує усі використані джерела й дає оцінку їхньому інформаційному потенціалу (с. 29–33).

У першій главі «Володимир Мономах у руській середньовічній свідомості» автор у її першій частині змальовує літописний образ Володимира Всеволодовича. Докладно розглядаються життя та усі аспекти діяльності князя на основі як ранніх літописних свідчень, так і відомостей пізніших літописних зведень, інформації «Повчання Мономаха», включеного до складу Лаврентіївського літописного зводу, й авторських спостережень. У цілому Володимир Мономах як правитель на сторінках «Повісті временних літ» постає як переможець над половцями, містобудівничий, законодавець, борець із міжусобицями, ініціатор князівських з'їздів, мисливець, дипломат і полководець. Як зазначає автор монографії, позитивне ставлення літописців до князя переносилося на його нащадків – Мономашичів, підкреслювалася при цьому їхня спорідненість із знаменитим київським князем Володимиром Всеволодовичем.

У другій частині першої глави О. С. Іщенко розглядає Володимира Мономаха як міфологічний образ руського середньовіччя. Аналізуючи відображення Володимира Всеволодовича на сторінках анонімного «Сказання про Бориса і Гліба», О. С. Іщенко доходить висновку про те, що великий київський князь був покровителем Борисоглібського культу, оскільки його небесним патроном був Святий Борис.

Також досліджується сприйняття й інтерпретація образу Володимира Мономаха в «Посланні про пост» митрополита Никифора, у «Києво-Печерському Патерику», «Слові о полку Ігоревім», «Слові про загибель Руської землі», «Сказанні про князів володимирських», «Степеній книзі царського родоводу», Четях Мінеях, «Синописі». Усі використані в роботі твори книжності автор намагається атрибутувати та визначити їхню автентичність, спираючись на сучасні історичні та джерелознавчі дослідження. При цьому О. С. Іщенко порівнює оцінки Володимира Мономаха в різних наративних джерелах, прослідковуючи еволюцію міфологізації образу князя. Автор підкреслює, що апогеєм культу Володимира Мономаха було правління Івана IV Грозного, за якого формується ідея «Москва – третій Рим» як спадкоємця великих імперій і «Москва – другий Київ» як правонаступниці Київської Русі. Тож не дивно, на думку дослідника, що саме тоді закріплюється ідея про московську монархію, яка бере своє коріння від доби Володимира Святого та епохи Володимира Мономаха (с. 114–115).

У висновках, які містить перша глава, О. С. Іщенко зазначає, що до середини XIII ст. міф про Володимира Мономаха склався у повному вигляді й закріпився в новелах «Києво-Печерського Патерика». Переважно Володимир Всеволодич уявлявся як борець за єдність руських земель, а благочестя князя стояло на першому місці у «Степенній книзі царського родоводу». Розглядаючи еволюцію міфу про Володимира Мономаха, автор монографії визначає, що його згасання відбулося в XVII ст. (с. 124–126).

У першій частині другої глави «Міф про Володимира Мономаха в працях істориків, літературі та мистецтві» аналізується міф про Володимира в працях істориків, починаючи від історіописання В. М. Татищева і закінчуючи роботами О. Ю. Карпова. О. С. Іщенко підкреслює, що серед істориків були не лише апологети князя Володимира Мономаха, але й ті, хто взагалі негативно до нього ставився – це, зокрема, М. А. Полевой, П. П. Голубовський і Д. І. Баглій. Радянський історик М. М. Покровський дав суцільну негативну характеристику Володимирові Мономаху й розглядав його як гнобителя. Автор доходить висновку про те, що всі дослідники перебували в полоні історіографічної традиції, тому не змогли повністю позбавитися впливу міфу (с. 171).

У другій частині другої глави О. С. Іщенко докладно розглядає художню літературу, яка так чи інакше була присвячена Володимирові Мономаху – від радянського історичного роману до сучасної літератури. Автор виділяє популярні сюжети біографії і діяльності князя, які оспівувалися в художній українській та російській літературах.

Остання частина другої глави монографії присвячена розгляду втіленню образу Володимира Мономаха в мистецтві – від мініатюр Радзивілівського літопису кінця XV ст., ікон XVI ст., барельєфів Успенського собору Московського Кремля, ілюстрацій для «Лицевого літописного зводу», портретних мініатюр Великого і малих «Титулярників» XVII ст., серії портретних медалей 1768–1772 рр., мармурових барельєфів 1774–1775 рр., ілюстрацій до «Живописного Карамзіна» (1836 р.), картин художників XIX ст., зображень на поштових марках аж до пам'ятників і монументальних композицій, поставлених на честь Володимира Мономаха в Україні та Росії.

Третя глава монографічного дослідження О. С. Іщенка «Критика міфологічного образу та наукове уявлення про Володимира Мономаха» поділяється на дві частини. Перша частина присвячена аналізу різноманіття оцінок діяльності князя в працях сучасних істориків, а друга – виділенню рис реальної особистості князя в сучасних історичних дослідженнях, де фактично замальовується комплексний психологічний портрет князя Володимира Всеволодича, який, за виразом О. С. Іщенка, був досить багатогранною особистістю, а робота над комплексною реконструкцією біографії Володимира Мономаха до сьогодні не завершена, з чим не можна не погодитись.

У висновках О. С. Іщенко наголошує, що творцем міфу про Володимира Мономаха був із самого початку сам князь і його сучасники. За доби Петра I п'єдестал національної ідентифікації зайняв Олександр Невський. Сучасні дослідники відмовилися від суцільної апологетики чи негативного сприйняття Володимира Моно-

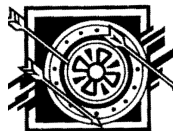
маха, збільшилася об'єктивність оцінок його особистості й діяльності і зменшилася, таким чином, міфологізація його постаті. Генеральний висновок, якого доходить автор монографії, полягає в тому, що «...Володимир Мономах претендує на те, щоб стати втіленням якоїсь державної цінності» (с. 274).

Монографія О. С. Іщенка перенасичена цитатами не стільки із джерел, скільки з праць істориків, що дає можливість читачеві поринути в авторські концепції дослідників і відчувати їхній авторський стиль і манеру викладу. Дякуючи доступному викладу матеріалу, текст праці О. С. Іщенка легко сприймається.

Не применшуючи заслуг О. С. Іщенка в дослідженні складної проблеми структури суспільно-історичної свідомості й місця в ній міфу про Володимира Мономаха, хотілося б висловити деякі побажання. Зокрема, у другій главі можна було б згрупувати історичні праці кінця XVIII ст. до сучасності за критерієм оцінки особистості Володимира Мономаха – вчені-апологети князя, історики, які негативно до нього ставилися, та ті дослідники, які застосували синтетичний (комплексний) підхід до образу князя з метою ґрунтовнішого висвітлення міфологізації чи деміфологізації князя в історичних студіях.

У цілому вихід у науковий світ монографії О. С. Іщенка є помітним явищем у дослідженнях, присвячених як добі Київської Русі, так і її віддзеркаленню в суспільно-історичній свідомості подальших історичних епох. Вона може стати в пригоді історикам, викладачам, студентам, а також усім, хто цікавиться історією доби середньовіччя та еволюцією суспільно-історичної свідомості.

Ірина ЧУТАЄВА

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. о. Ю. Мищик; редкол.: В. А. Брехуненко та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Канад. ін-т укр. студій (Едмонтон). – Київ, 2012–2015. Т. 1 : 1648–1649 рр. – 2012. – 679 с.; Т. 2 : 1650–1651 рр. – 2013. – 704 с.; Т. 3 : 1651–1654 рр. – 2014. – 423 с.; Т. 4: 1655–1658 рр. – 2015. – 539 с.

У кінці 2015 р. вийшов четвертий том «Джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.». Він завершує публікацію серії документів, насамперед архівних, здебільшого виявлених в польських (Варшава, Краків, Вроцлав) та українських, російських, німецьких архівосховищах, про добу 1648–1658 рр. Джерела проливають світло на тогочасні військово-політичні події, висвітлюють героїчну боротьбу українського народу за свободу й державну незалежність.

Доктор історичних наук Юрій Мищик здійснив титанічну працю, аби тисячі документів стали доступнішими для дослідників, істориків, усіх, хто хоче глибше знати історію України.

Ще у 1669 р. гетьман Дем'ян Многогрішний не міг допомогти московським дякам віднайти жодного документа, що стосувався Переяславської ради та договору 1654 р. Ці події у зв'язку з браком джерельної бази вже у тих реаліях і упродовж століть обросли тенденційними та легендарними «додатками», фантазіями про «доленосний вибір українського народу», «возз'єднання навіки». Сотні книг написані у такому дусі! Як переконливо доводить Ю. Мищик, не все було так просто й однозначно. На його думку, «не існувало російсько-українського договору 1654 р., (...) тобто завершеного документа, створеного в двох примірниках, котрими сторони обмінювалися» (Т.3, с. 345). Проаналізувавши присяжні книги, історик дійшов висновку про явну фальсифікацію представниками Московської держави «всеукраїнського референдуму» 1654 р.: списки тих, хто ніби присягав царю, складали на основі існуючих полкових реєстрів; царські представники нереально швидко обїздили велику кількість міст і сіл Гетьманщини. У Переяславі, як зазначав у своєму листі від 2 лютого 1654 р. шляхтич Семен Паша, «переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися». «На другий день було сповіщено весь київський магістрат і посольство, аби йшли присягати, – писав цей же сучасник події. – Ті дуже впиралися й не хотіли йти, але їх, як бидло, гнали козаки. (...) Його мосьт митрополит не дозволив присягати, так само, як і отець архімандрит, і все духовенство, пославшись на те, що не мають згоди від константинопольського патріарха» (с.143). 27 січня 1654 р. чорнобильський протопіп теж писав про це до підстарости: «Чорнобиль зайняв царський стольник Василь Петрович Кікін в четвер (...) Було крику й плачу, коли до присяги гнали міщан» (с.139). Чернігівський воевода Єжи Тишкевич у листі до коронного канцлера від 1 березня 1654 р. сповіщав про те, як з Москви «обіцяють царське жалування й усякі вольності» (с.150). За його прогнозом, «смерті подібні ці обіцянки».

Деякі документи дуже красномовно нагадують події з так званим референдумом на Донбасі 2014 р.! Російська загарбницька фразеологія, імперська підступність за 360 років не змінилися!

Майже 2000 оприлюднених Ю. Мищиком документів у чотирьох томах істотно доповнюють історію сотень населених пунктів України. Адже згадуються вперше

саме у цих друкованих збірках. Крім цього, видання містять великий інформаційний масив відомостей про учасників повстань, старшин, полковників, діяльність та позицію українських монастирів, церковних ієрархів. Дослідник минулого увів у науковий обіг сотні документальних сюжетів, що прояснюють складну політичну ситуацію тієї доби. Кожен документ проливає світло на якийсь фрагмент минувшини, котрий дозволяє і доповнити загальну картину, і дати підставу для внесення істотних коректив у розуміння історії Національно-визвольної війни. Є й окремі унікальні джерела (універсали й листи гетьмана Богдана Хмельницького, генерального писаря Івана Виговського, полковників Максима Кривоноса, Данила Нечая, Прокопа Шумейка, Яна Соколовського, Гарасима Яцкевича та ін.; протоколи допитів полонених повстанців; «Римована хроніка» тощо). Набагато повніше, ніж досі, представлені Пилявецька, Берестецька та й інші битви 1648–1651 рр., хід війни на північному фронті (Чернігівщина, південна Білорусь), дипломатичні контакти Гетьманщини.

Ю. Мицик у дні нинішньої російської агресії (а відголоски її проявилися в деяких коментарях – реакції автора на сучасні події) по-справжньому проявив себе теж як фронтовик – тільки на фронті боротьби за правду, у розвінчуванні радянських та імперських міфів.

Сергій ПАВЛЕНКО

НАУКОВА ХРОНІКА

«ЧЕТВЕРТІ ФЛЬОРІВСЬКІ ЧИТАННЯ»: ДО 100-РІЧЧЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Традиційна, вже четверта науково-практична конференція «Фльорівські читання» відбулася 15 жовтня 2015 р. в Навчально-науковому інституті історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Її організаторами виступили Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка та Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

Фльорівські читання були започатковані в 2009 р. кафедрою педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, яка з тих пір і залишається організатором їхнього скликання і проведення. Свою назву науково-практична конференція отримала від прізвища першого директора Чернігівського учительського інституту Олексія Павловича Фльорова, який все своє свідоме життя віддав педагогічній діяльності.

Олексій Павлович народився 14 березня 1866 р. в с. Янівка Глухівського повіту Чернігівської губернії в родині священика. У 1884 р. він закінчив Новгород-Сіверську гімназію, а в 1888 р. – Петербурзький історико-філологічний інститут і отримав спеціальність викладача російської мови та словесності. Упродовж 1888–1913 рр. О. П. Фльоров працював у м. Одесі учителем словесності в місцевих гімназіях та кадетському корпусі. У 1913–1916 рр. викладав у Петербурзі в кадетському корпусі, Олександрівському ліцеї, Павловському військовому училищі. З 1916 до січня 1919 р. був першим директором Чернігівського учительського інституту. Із встановленням у січні 1919 р. в м. Чернігові радянської влади його було звільнено з посади і з березня 1919 р. він викладав у інституті курс літератури. 23 жовтня 1923 р. на засіданні атестаційної комісії при Чернігівському управлінні народної освіти було прийнято рішення про те, щоб О. П. Фльорова «знять с преподавателя литературы в виду его религиозно-нравственного мировоззрения». Багаторазові звернення Олексія Павловича до владних структур про надання йому можливості продовжити займатися викладацькою роботою не дали бажаних результатів.

За довгий час педагогічної діяльності О. П. Фльоров зарекомендував себе висококваліфікованим викладачем і керівником навчального закладу, але його світогляд не відповідав новим ідеологічним стандартам радянської влади. Перу Олексія Павловича належить понад 200 наукових і публіцистичних праць із педагогіки та проблем народної освіти. Не стало О. П. Фльорова 5 серпня 1954 р.

Нинішні Фльорівські читання були присвячені 100-річчю Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, який бере свій початок від учительського інституту, створеного в 1916 р. У наступні роки, у залежності від завдань, які стояли перед суспільством і школою, навчальний заклад неодноразово реорганізовувався в інститут народної освіти, інститут соціального виховання, педагогічний інститут. 13 березня 1998 р. йому надано статус педагогічного університету, а 8 січня 2010 р. – статус національного. Як і на трьох попередніх конференціях, учасники розглядали питання історії освіти на Чернігівщині, зокрема, історії ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, педагогіки та актуальних проблем методики навчання історії та суспільних дисциплін.

На відкритті конференції з вітальними словами виступили перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи, проф. В. О. Дятлов та директор Навчально-наукового інституту проф. О. Б. Коваленко. На пленарному засіданні доповідь В. О. Дятлова була присвячена першому університетському проекту в Чернігові від 1786 р., який так і не був реалізований, а доповідь завідувача кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін проф. А. М. Боровика стосувалася діяльності та долі одного з директорів Чернігівського учительського інституту Л. Є. Леоновського. Виступ заступника директора Інституту доц. В. М. Гаврилова був присвячений розвитку середньої освіти на Чернігівщині в 1950–1955 рр. Загалом конференція була розподілена на 2 наукові секції – історії освіти на Чернігівщині та з актуальних проблем методики навчання й виховання. Для виступів було заявлено 44 доповіді. Результатом наукового форуму став збірник матеріалів конференції, в якому опубліковані всі доповіді учасників конференції. У жовтні 2017 р. планується проведення «П'ятих Фльорівських читань».

Олександр ГЕРАСИМЧУК

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 11.03.2016. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 13,25. Обл.-вид. арк. 17,23. Тираж 300 прим. Зам. ____.

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua